

Баткен мамлекеттик университетинин Окумуштуулар кеңешинин
чечими менен басууга сунуш кылынды

УДК
ББК

Адис редактор:

Филология илимдеринин доктору, профессор Байгазиев С.О.

Рецензенттер:

Педагогика илимдеринин доктору Рысбаев С.К.

Педагогика илимдеринин доктору, профессор Бабаев Д.Б.

Тарых илимдеринин кандидаты, доцент Арабеков У.А. (Тажикстан Республикасы)

ЭШИЕВ АСЫЛБЕК МИРЗАТИЛАЕВИЧ

Орто кылымдык иран-тажик жана орток түрк поэзиясындагы интеграциялык процесстер: гумандуулук идеялары.

Жогорку окуу жайларынын окутуучулары жана студенттери үчүн окуу куралы. Б.: 2007, 209 бет.

Монографияда байыркы иран-тажик жана түрк элдеринин өз ара интегративдик карым-катнашынын тенденциясы, иран-тажик жана түрк адабиятынын өнүгүүсүндө исламга чейинки рухий дүйнөнүн орду, орто кылымдык иран-тажик жана түрк поэзиясынын жалпы өнүгүү тенденциясы каралат. Орто кылымдык иран-тажик жана түрк илим-билиминин жана поэзиясынын Чыгыш жана Батыш маданий-маалыматтык дүйнөсүндөгү интегративдик орду өзөктүү тема катары иликтенет. X-XI к.к., XI к. жана XI-XII к.к. иран-тажик поэзиясындагы жана Низами Гянцеви менен Абдурахман Жаминин поэзиясындагы адеп-ыйман маселелери талкууга алынат. Булардын поэзиясы тууралуу Алишер Навоинин ой-пикирлери чагылдырылат.

ISBN

с Эшиев А.М., 2007

КИРИШ СӨЗ

IX к. акыркы чейрегинде согуштук-саясий бийликке келген саманиддердин тушунда Хорасан менен Мавераннахрда илим-билим жана маданият гүлдөп өскөн. Грек философиясынын, араб географиясынын, персиялык тарых, ортоазиялык медициналык жана математикалык мектептеринин синтези жүргөн. Дүйнөнү дүңгүрөткөн Ал-Фараби, Рудаки, Фирдоуси, Беруни, Ибн Сина дал ушул маданий-маалыматтык башаттан өнүп чыгышкан. Бул кайсы доор эле? Биздин замандын IX-X к.к. ичи. Ал эми буларга чейин 800-ж. ачылгын Багдаддагы Даанышмандыктын үйү ислам дүйнөсүнүн акимдери менен аалымдарынын очогуна айланган. Атактуу хорезмдик математик жана астроном Мухаммад Хорезми (VIII-IX к.к.) Сирияда илимий тажрыйбаларын өткөргөн. 1067-ж. ошол эле Багдадда жогорку окуу жайдын функциясын аткарган Низамийа медресеси ачылган. Мына ушулар арабдар менен тең катарда фарсы жана түрк элдеринин орток илим-билим дүйнөсүнүн борборуна айланган. Бу окуу жайынан, анын өтө бай келген китепканасынан убагында биздин Махмуд Кашгари-Барскани да пайдаланган деген ишенимдебиз. Мухаммад Хорезминин «Алгебра жана алмукабала» аттуу эмгеги 1143-ж. латын тилине которулган. Аны убагында Коперник, Галилей, Кеплер, Паскаль, Декарт, Лейбниц, Бернулли, Эйлер, Ломоносовдор казып үйрөнүшкөн. Ибн Синанын окутуучусу Ибн Ирак синустардын сферикалык (тоголок) теоремасын ачкан, «Менелайдын сферикасын» (I к.) иштеп чыккан жана ошонун негизинде астрономияны өздөштүрүүгө түздөн-түз тиешеси болгон сферикалык геометрияны өнүктүргөн. Өзүн Ибн Синанын окуучусумун деп эсептеген Насреддин Туси өзүнчө илим катары тригонометрияны (бул грек жана индиялыктарда болбогон) негиздеген. Улугбектин насаатчысы Гияс-ад-дин Каши 1420-ж. 16 белгиден турган «п» санын киргизген. Улугбектин шакирти Али Кушчу Самарканди түрдүү даражадагы тамырларды чыгаруунун жолун тапкан.

Бул мезгилде (IX-XV к.к.) европалык интеллектуалдуу дүйнө католикттик чиркөөнүн каардуу чөңгелине бекем чырмалган кез. Ар кандай эркин ойлоо, демилгелүүлүк жана ересч инквизициянын алоолонгон жалынында күйгөн. Айтылуу европалык ренессанска дагы төрт-беш кылым бар эле. Данте «Ажайып комедиясын» XIV к., Леонардо да Винчи менен Рафаелло XV к., Эразм Роттердамский, Томас Мор, Франсуа Рабле атактуу эмгектерин XVI к. гана жаратышкан. Коперник менен Галилео Галилейге чейин дагы бир топ бар эле.

Илим-билим менен адабиятка өздөрүнүн улуу мекендештеринен кийин, бирок европалык ренессанстык инсандардан мурун келген илимпоз, акын Насир Хосров менен Омар Хайямдын (XI-XII к.) илимий трактаттарын, Адиб Ахмад Югнакинин (XII к.) педагогикалык поэмасын, адам сүйүүсүн даңазалаган Низами Гянцеви (XII к.) менен Эмир Хосров Дехлевинин (XII-XIII к.к.) «хамселерин» жана Кутб Хорезминин (XIV к.)

«Махабат-намасын», оппозиционер, даанышман Токтогул ырчы (XIV к.) менен гуманист, эколог Асан Кайгынын (XV к.) обондуу поэзиясын, Улугбек менен Али Кушчу Самаркандинин (XV к.) атактуу астрономиялык изилдөөлөрүн, Абдурахман Жами менен Алишер Навоинин (XV к.) адамды жогорку бийиктикке көкөлөткөн поэзиясын, Бабурдун жазып калтырган илимий баяндамаларын кайда катабыз? Гумандуулук идеяларын, изгилик жана адеп-ыйман, адам проблемасын жана анын бу дүйнөдөгү миссиясын ачып көрсөткөн чыгармаларга шыкалган орто кылымдык Чыгыш илимий жана көркөм адабиятынын дүйнөлүк тарыхтагы ордун кантип баалайбыз? Мына XV к. чейинки орток түрк жана фарсы дүйнөсүнүн казына-кенчи, мына Чыгыш Ренессансы!

Гуманист агартуучулар Томазо Кампанелла «Күн шаарын» (1602) жаңы жазып, ал эми Ян Амос Коменский (XVII к.) эми гана илимий педагогикага жол сала баштаган чакта, тетирисинче, харасандык жана ортоазиялык интеллектуалдуу дүйнө, XV к. чейинки европалык илим-билим христиандык догманын караңгы дүйнөсүнүн түпкүрүнөн чыга албай жаткандай эле, ислам фанатиктеринин Улугбектин Самарканддагы обсерваториясын жер менен жексен кылып, жер шарынын макетин (глобусту) топ кылып көчөдө тепкилеген замандан баштап бул геосаясий мейкиндик да караңгылыктын кучагына чулганган экен. Өтө бекем чулганган болуп чыкты – XX к. чейин. Бүт баары - кытайлар, арабдар, ирандыктар, түрктөр, индилер эми Европа эмне дейт экен деп тыңшап туруп калышты. Эмне дешмек эле. Анда мындай болот деп португал менен испандар дүйнө кезип чыгып кетишти. Бири Индия деп Американы адашып ачып алса, экинчиси Индиянын өзүн тапты. Италиялык Магеллан испан желегин көтөрүп дүйнө жүзүн бир тегеренип чыгып жер шар формасында деген теорияны иш жүзүндө далилдеп берди. Европалык дантечилер дүйнөнүн алигече адамдын буту жетпеген жерлеринин (аборигендерди эске албаганда) географиясын, биосферасын, гидросферасын, атмосферасын, флора менен фаунасын, климатын, релцефин, жергиликтүү калктын, аборигендердин жашоо образын (этнография, этнология) казып изилдеп үйрөнүшкөн. Булардын бүт баары илимий ачылыштарга жаткан. Мына ушулардын баары жаңы ачылган кыйма-чийме деңиз жолдору аркылуу жүрүп отурган. Ошого жараша көп адамдардын өмүрү садагага чабылган. Аларды эч ким аякка айдаган эмес. Тетирисинче, жеке өзүнүн демилгеси менен, кайра кайтып келбесин билсе да эптеп кемеден орун алууга далбас урган. Бул доор - Улуу географиялык ачылыштар деген ардактуу наам менен тарыхта аты калды.

Бул убакта (XV-XVI к.к.) Түндүк Африка менен Азия континенти шииттик жана ортодоксалдык ислам дүйнөсүнүн «аны кылууга болбойт, муну кылууга болбойт» деген догмасынан чыга албай дымып жаткан кез эле. Борбордук жана Түштүк Америкада башында атактуу Кортес башында турган испандык конкистадорлор жергиликтүү индеецтерди

кырып-жоюу менен королдоруна жаңы географиялык чектерди ажыратып жатышты. Кайсы жерге европалыктын буту биринчи тийсе, ошол жерде анын өлкөсүнүн туусу желбирей баштады. Португалдар ээлеп калган Бразилиядан башка бүт түштүк Америка континенти испандык пассионарлардын ээлигине өттү. Кечигип чыгып калган англичандар менен француздардын үлүшүнө испандык Мексикадан жогору жактагы түндүк Америка талаш-тартыштын аренасына айланган. Мында Британ аралынын королдук аскерлери жеңүүчү болуп чыгышкан. Кара Африка континенти француз, англичан, португал, испан, италиялык жер кезүүчүлөрдүн таламайына түштү. Өнүгүүнүн капиталисттик жолуна баарынан эрте түшкөн территориясы менен калкы чакан келген, бирок күч-кубаттуу деңиз державасына айланган Голландия XIX к. чейин эч кимди алдына салдырган эмес. Мына ушулардын баары эркин адамдын эркин ой жүгүртүүсүнүн, ошол Дантедеги атактуу «Мен эркин адаммын!» деген атактуу фразанын, илим-билим менен техникалык прогресстин жеңиштүү жемиши эле. Көп өтпөй эле ацтектердин байыркы маданияты урандыга айланды, «Махабхаратаны», «Калила менен Димнаны» жараткан, математиканын ондук системасын жана өнүккөн санскрит тилин колдонгон индилер, эзелки Конфуцийдин урпактарынан болгон, биринчи болуп кагазды жана замбиректи ойлоп тапкан кытайлык цивилизация европалык теңдешсиз экспансиялык геосаясаттын курмандыгына айланды. Иран, Авганистан, Түштүк-Чыгыш Азия Улуу Британия, Португалия, Голландия жана Франциянын өз ара тирешүү аренасына айланды. Кара деңиз, Орто Азиядан баштап Борбордук Азия менен Тынч океанга чейинки аймак Иван Грозныйдан кийин орус геосаясатынын кызыкдар мейкиндигине айланган. Бирок, Европа дүйнөсүнөн эки кылымдай артта калып калган, деңиздик флоту жоктугунан дүйнөнү кайра бөлүштүрүүдөн куру жалак калган романовдук династия колуна балтаны карматып казак (мурунку казах) Ермакты (Эрмек) Сибир карай жаңы жерлерди каратууга аттандырган. Улуу Петр Европанын батыш деңиздеринин шамалы соккон терезесин ачаганда боярдык автохтондордун таасириндеги великоросстор Евразия континенти мында калсын азиаттык державага айлануусу да күмөн беле?

Айтылуу печенег, кыпчактардын Дашти-Кыпчагы, кийинки чынгызиддик Алтын Ордо, Мавераннахр, Чагатай улустары, буларды мурастап калган тимуриддик жана шейбаниддик ээликтердин баары XVI к. баштап Кырым, Казан, Астрахан (Аштарханиддер) жана Казак хандыктарына, Бухара эмиратына, Хива жана Кокон хандыктарына бытырап бөлүнүп кеткен. Мына ушул региондордун бүт баары европалык жана россиялык геостратегиянын мейкиндигине айланган. Илим-билим менен техникалык прогресстен артта калган, согуштук дарамети чакталуу Азия континенти эч аргасы жок империалисттик күчтөрдүн курмандыгына айланды да калды. Мына эркин адамдын эркин ой

жүгүртүүсүнүн жана тетирисинче, догмалык окуудан башы көтөрүлбөгөн инсандын эмгегинин жемиши! Тарых барактары XVI к. чейин Азия менен Европа негизинен бирдей эле деңгээлде келишкендигинен маалымат берет. Белгилүү чыгыш таануучулар (И.С.Брагинский, В.М.Жирмунский, Н.К.Конрад) түрк жана иран-тажик эл-жеринде ренессанс X-XI к.к. баштап XV к. чейин болуп өткөн экен деп улутунушат. Аларга кошулуп биз да аттиң деп калабыз. Ортодоксалдык исламдык Азия караңгылыктын кучагына чулганганда Европа кайра ойгонуп Кайра жаралуунун, андан кийинки Агартуу доорунун кубаттуу толкундарынын кучагында жеңиштүү сүзүп бараткан.

Азия континентиндеги тарыхый улуу бурулуштардын жана окуялардын чордону болгон Хорасан менен Мавераннахр региону байыркы жана орто кылымдык дүйнөнүн геосаясий да, геостратегиялык да майданына айланган. Буларсыз бир да дүйнөлүк да, региондук да согуштук-саясий маселелер чечилбеген. Бул элдер фарси-дариде жана түрк тилдеринде сүйлөгөн уруулардан турган. Бири көчмөндүк жашоо образын, экинчиси отурукташкан маданиятты карманышкан. Бирде тирешип, бирде кол алышып саясий мүдөөлөрүн, турмуш-тирчилик, маданий маселелерин эриш-аркак аркалап келишкен. Ошентүүгө мажбур болушкан, анткени булардын саясий тарыхы да, жердеген территориясы да жанаша болгон, же аралаш жашашкан. Өтө зор маданий-маалыматтык мейкиндикте эки тилде тең бирдей (зүллиснейн) сүйлөшкөн. Муну Шицзи менен Страбон да ырастап жазышкан. Байыркы уламыштар да, тарых барактары да ушундай болгон деп көрсөтүшөт. Бул түрк жана иран тилдеринде сүйлөгөн эки элди Европа да, Кытай да, Индия да кулак түрүп карап турган. Ушул көчмөндөр цивилизациясы менен жер иштеткендер маданиятын аркалаган улуу эки элдин дүйнө таанымын, дүйнөгө көз карашын, материалдык жана рухий маданиятын, таалим-тарбия салтын, илим-билимин, көркөм адабиятын бири-биринен ажыратып кароо мүмкүн эмес. Мына ушул элдерден дүйнөгө атагы чыккан аалымдар жана акындар чыккан. Сарайдык диван акыны болобу, же актаңдай төкмө болобу - бийлик эгесин да, аткаминерин да, карапайым калкты да гумандуулукка, адеп-ыйманга чакырган идеялар чыгармачылыктарынын өзөгүн түзгөн. Муну алардын кылым карыткан, бүгүнкү күнгө жетип келген эмгектерин үйрөнүү аркылуу билебиз.

I. Байыркы иран-тажик жана түрк элдеринин өз ара карым-катнашынын тенденциясы

Б.з.ч. VI к. күч-кубаттуу Персия мамлекети түзүлөт. Антик авторлордун айтканына караганда анын башында Кир II турган. Ал Мидияны, Арменияны, Лидияны, Вавилонду ээлеп Орто Азияга жүрүш менен чыгат. Б.з.ч. 529-ж. массагеттерге согуш менен барып толук кыйроого учурайт. Массагеттердин бүткүл элдик кошунун кагандын жесири Тамирида аттуу аял башкарат. Перс аскерлери талкаланып, он миң жоокери өлөт. Персияда отуз жыл падишахтык кылган Кир өзү да курман болот. Массагеттерге сактар жыйырма миң аскери менен жардамга келип болуп көрбөгөн эрдик менен кармашкан. Бул көчмөн түрк элдери өз эл-жерин ушинтип кулчулуктан сактап калышкан.

Ахемениддер державасын негиздеген персиялык шах Гистасптын уулу Дарий I (б.з.ч. 521-485) Кирдин баскынчылык саясатын уланткан. Анын мамлекетинин ээлиги Инд дарыясынан Египетке чейин созулган күчтүү согуштук державага айланган. Вавилон, Иудея, Египет, Сирия, Финикия, Палестина, Киликия, Лидия, Кичи Азия өңдүү өлкөлөрдүн башчылары анын сатраптарынан болуп калышат. Б.з.ч. 517-ж. Орто Азияга сактарга каршы жүрүш жасап бир катар ийгиликтерге жетишет, бирок сак элин толугу менен багынтууга кудурети жетпейт. Дарий Хорезмди, Бактрияны, Аму-Дарыянын эки жээгин каратып, аларды салык төлөөгө мажбур кылган.

Дарийдин мурасчысы Ксеркс (б.з.ч. 486-465) Грек жерин багынтуу үчүн өзүнө хорезмдиктерди, согдалыктарды, бактриялыктарды, сактарды чакырган. Геродоттун жазганына караганда согушта перстердин жөө аскерлери жана сактардын атчан кошундары каармандыкты көрсөтүшкөн [1:27]. Персия державасына караштуу элдерде арамей тили менен алфавити расмий кызмат аткарган жана аны Орто Азия элдери да колдонгон.

Чыгыш таануучулардын пикиринче зороастризм б.з.ч. V к. акырында Орто Азияда Хорезмде пайда болгон. Заратуштранын окуусундагы Ахура Мазданын Симург Кушу Кирдин жана бардык эле Ахамениддердин байрактарында сүрөтү тартылган [1:30]. Б.з.ч. VII-VI к.к. Аму-Дарыянын түшүмгө бай жерлерин (Хорезм) камтыган ири кул ээлөөчү мамлекет өнүккөн. Зороастрдык динге сыйынгандар ушул аймакта жаралган жана алардын Зенд-Авеста ыйык китеби ушерде жазылган. Бул Маги диний ишеними байыркы Персияда жана Орто Азияда башкы дин болгон [2:19].

Персиядагы Ахмениддердин бийлигине Александр Македонский чекит койгон. Б.з.ч. 331-ж. анын аскери Дарий III саны жагынан беш эсе көптүк кылган колун жеңип чыгат. Орто Азияга качып өткөн Дарий өзүнүн жардамчыларынын колунан каза табат. Мына ушинтип эки жүз жыл өкүм сүргөн улуу персиялык ахемениддик державанын күнү бүтөт. Орто Азиядагы басып алынган жерлерде шаар-гарнизондор курулган. Курций Руфтун маалыматы боюнча Алыскы Александрия (азыркы Ходжент) Сыр-Дарыянын аркы жээгинен келүүчү сактардын чабуулуна каршы туруу максатында негизделген. Александр Македонскийден кийин анын эң жакын саркеринин болгон Селевк Тигрден тартып Инд, Сыр-Дарыяга чейинки мейкиндикте империянын мурасчысы болуп калат. Б.з.ч. 312-64 ж.ж. аралыгында Орто Азия чөлкөмүндө селевкиддер династиясынын бийлиги өкүм сүргөн. Б.з.ч. 250-ж. Бактрия курамында Согдиана менен Маргианадан турган Грек-Бактрия мамлекети деп аталган өз алдынча өлкө болуп калат. Мамлекеттин башында гректер туруп, өлкөнү эллиндештирүү, грек маданиятын жана грек тилин жайылтуу саясатын жүргүзүшкөн.

Бактрия мамлекети менен бир эле мезгилде азыркы Түркмөнстандын территориясын камтыган гректик Парфия падышалыгы жашап келген. Парфия б.з.ч. 263-ж. баштап б.з. 226-ж. жашап, сасаниддер династиясынын падишахтарынын соккусунан улам кулаган. 353-358-жылдары Сасанилер империясынын түндүк-чыгыш чегинде баш көрсөтүп, ал эми 359-жылы Кавказдын түндүгүнө келген хионитайлардын бир канаты гунндар эле. 375-жылы Уннай аттуу согушчан бирикмелери (гунндар) Майотис регионунан (Азов деңизи) батышка – Чыгыш Рим империясынын чек арасын карай жыла баштап, он эки жыл өткөн соң алар Рим империясына канатташ туруп калган [3:65].

К.Г.Менгес боюнча Алтай тилдеринде сүйлөгөн элдер келгенче Туран мейкиндигинде (Урал тоолорунан Каспийге, Ирандан Иртышка чейин) иран тилдеринде сүйлөгөн элдер болгон. Алардын көбү көчмөн эле, талаа райондорунда көчүп жүргөн, бирок ал мейкиндикте отурукташып, дыйканчылык кылган элдер жана шаарлар жайгашкан аймактар да болгон. Болжол менен көчмөндөр тобун скифтер, медестер, сарматтар, сауроматтар (сарматтар), парфиялыктар, аландар, аорсойлор, массагеттер, туссегеттер, сакайлар, дакайлар жана күрттөр кураган. Ал эми отурукташкан урууларга персиялыктар, бактриялыктар, согдалыктар, хорезмдиктер кирген. Алтайлык көчмөндөр жапырып кирген чакта аларга иранча сүйлөгөн элдер мекендеген эки район: Согда жана Хорезм (Персия катышкан эмес) катуу каршылык көрсөтүшкөн [3: 72].

В.В.Бартольддун айтымында усундар хунндар тарабынан талкаланган мурунку коңшуларын – юечжилерди, кыязы, тибеттиктерден чыккан элди куугунтукка алууда катышкан. Юечжилер – б.з.ч. II к. Орто Азиянын негизги жерлерин ээлеп алган жана биздин доордун чегинде эбегейсиз зор ортоазиялык-индиялык мамлекетти – кушан державасын түзүшкөн көчмөндөр. Азыркы мезгилде юечжилер чыгыш ирандык тобунун тилинде сүйлөгөн уруулар тарабынан таанылат. Батышка жүрүшүндө юечжилер Жети-Суудан сэ (сак) элин сүрүп чыккандыгы айтылат. Юечжилер болсо биринчи кытайлык элчиликтердин кезинде Жети-Сууда бийлик кылып келген усундар тарабынан сүрүп чыгарылган [4: 96].

Эллинизм Аму-Дарыядан ары өткөн эмес. Аларды Алтай жана Чыгыш Түркстандан жылып келген түрк уруулары токтотушкан. Б.з.ч. II к. Түндүк-Батыш Кытай, Жети-Суу, Фергана, Мавераннахрда усундар, кангуйлөр, юечжилер үстөмдүк абалда болушат. Юечжилердин урууларынын ортосундагы тирешүүдөн гуйшуандар (кушан) жеңүүчү болуп б.з.ч. I к. орто ченинде Кушан мамлекетин негиздешет. Гректер бул көчмөн түрк урууларын тохарлар, алардын ээлигин Тохарстан деп аташкан. Ал эми аларды армяндар кушандар дешкен. Кушандар жүз миң аскерди койо алышкан. Кушандардын өтө күчөгөн доору Канишке кандын (б.з. 78-123-ж.ж.) мезгилине туура келип Кытай, Рим жана Парфия менен тең катарда турган. Бул учурда Кушан мамлекети Индиядан Арал деңизине, Парфиядан Хотанга чейин созулган. Кушандардын доорунда экономика жана маданият гүлдөп өскөн. Эллиндик, индиялык, перстик, кытайлык жана көчмөн түрк салттарынын синтезинин негизинде кушандык маданият түптөлгөн. Грек алфавитинин негизинде кушан жазмасы болуп, ирандык тилдерди жазуу үчүн да пайдаланылган. Кушан мамлекетиндеги расмий дин буддизм болгон. Мына ушул мезгилде саякаттап жүргөн кытай тарыхчысы Шицзи Давандан (Фергана) тартып Ансиге (Парфия) чейин түрдүү тилдерде сүйлөшкөнү менен баары бири-бирин түшүнүшөт деп жазган [5:161].

Кушан мамлекети менен жанаша түрк урууларынан турган Кангүй мамлекети азыркы Казахстандын жана Өзбекстандын тарриториясында өкүмдүгүн жүргүзүп келген. И.Бичуриндин жазганына караганда Кангүйлөрдүн ээлиги Сыр-Дарыянын талааларынан баштап түндүктү карай азыркы Чоң жана Орто казактардын ордолоруна чейин созулуп жаткан [5:152]. Согда, Зеравшан, Бухара өрөөндөрүн жана Кашкадарыя өрөөнүнүн Кеш, Несер шаарлары, ошондой эле б.з.ч. VII-VI к.к. негизделип, б.з.ч. VI-IV к.к. ири шаар катары түптөлгөн Афрасийаб шаарлары Кангүй мамлекетинин өнүккөн райондорунан болушкан. В.В.Бартольддун пикиринче байыркы Орто Азияда тилдер менен алфавиттин таралышы соода-сатык жана диний үгүттөөлөр менен байланышкан. Буддалык, манихейлик жана тибеттик диний тексттерди жазууда башка бир тил да согда-уйгур алфавити менен тең келе албаган. Көп мезгил өткөн соң гана батыш бөлүгү араб, чыгыш жагы тибет жазмасына алмашкан.

Кангүй мамлекети коңшулаш Парфия жана Кушан ээликтери менен достук мамилелерин чыңдаган. Бирок кушандар менен кангүйлөрдү б.з.ч. I к. жана б.з. I к. гун, усун, жунгарларга каршы күч колдонуу саясатын жүргүзүшкөн Кытай чочулаткан. Кытайлыктар күч колдонуу, сатып алуу, кутумдарды уюштуруу ыкмаларын кеңири пайдалануу менен көздөгөн максаттарына жетип турушкан. Ээлик кылып калган жерлерге өздөрүнүн аталыштарын ыйгарышкан. Маселен, Самарканд – Кан, Парфия – Анси, Бактрия – Даха, Ташкент – Бикент, Фергана – Даван, Кашгар – Гаши, Бухара – Нэуми, Аму-Дарыя – Гуй-шуй, Чжей-гун, Соغد – Даоми, Сыр-Дарыя – Нарын-гол деген аттарды алышкан [1:68]. Кытайлардын Даванды багынтууга жасаган аракеттери бекерге кеткен.

Орто Азия менен Улуу Талаанын ортосунда Хорезм турган. Ал б.з.ч. IV- б.з. I к.к. Кангүй, б.з. II-III к.к. Кушан, б.з. III-V к.к. кушан-афригид ээликтеринин курамында болуп келген. Хорезмди Ахамениддердин династиясынан турган шахтар күчтүү мамлекеттердин вассалдыгынын негизинде башкарып келишкен.

Тарыхта эфталиттер (абдалимдер) деп аталган көчмөн түрк элдери массагеттердин урпактары болуп саналышкан. 457-ж. Эфталиттер Балх менен Бадахшанды ээлешет, 479-ж. сасанид державасына кыйраткыч сокку урушат. 484-ж. шах Пероз курман болуп, Иран буларга салык төлөөгө мажбур болот. Эфталиттер Каспийден тартып Кашкарга (Чыгыш Түркстан), Арал деңизинен Индияга (Кашмир, Авганистан) чейинки аймакта бийлеп калышат. Булардын доорунда буддизм дини күчтөнгөн.

Гундар 375-ж. батышты көздөй жылышкан, 433-ж. Аттила башында турган өтө күчтүү бирикме түзүлөт. V к. андан балгарлар, аварлар, хазарлар бөлүнүп чыккан. Эфталиттер 565-ж. Түрк каганатынан кыйроого учурайт. Алардын калдыктары Авганистан, Индияга кирип жергиликтүү калктарга сиңип кеткен. Мына ушул мезгилден баштап Орто Азия толугу

менен кирген Волгадан Кытайга чейинки эбегейсиз зор аймакта Түрк каганаты келип чыгат. И.Бичурин боюнча байыркы мезгилде түндүк көчмөндөрү мынчалык күч-кубатка ээ болушкан эмес. Түрк кандарынын баары кытайлык канышаларга үйлөнүшкөн, ал эми кытай тарап жылына 100 миң кесим жибек кездеме тартуулап турган [6:245]. Түрк каганаты эки жүз жыл жашаган. Бул доор ичи каганат Кытай империясы, Иран жана араб халифаты менен тынымсыз күрөшүп отурууга туура келген.

В.В.Бартольд боюнча Каспий деңизинин чыгыш жагына Сасаниддер өздөрүнүн түрк коңшуларына каршы бекемделген чептерди курушкан. Джурджан аймагын коргоо үчүн бышырылган кыштан чеп курулган, бул чеп да түрктөрдүн жеңиштүү чабуулун токтото алган эмес. Бул чептин алынышынан улам Хосрой Ануширван курдурган деп айтылып жүргөн Джуджан менен Табаристандын ортосунун чегинде бышырылган кыштан башка бир чеп да курдурулган [4:501]. Түрктөрдүн аландарды картып алуусу менен Сасаниддердин падышалыгы түрктөрдүн империясы менен Орто Азияда гана эмес, Каспий деңизинен батышты карай да чектешкен; ушул түрктөргө каршы Дербенттин чептери тургузулган болуш керек [4:501].

98/716-717-ж. арабдар менен түрктөрдүн ортосундагы согушта Табаринин (II, 1320) айтканына караганда Джурджандык түрктөрдүн башында Дихистандын дихканы Сул турган (дихкан деген иран сөзү жер ээси-феодал деген түшүнүктү билдирген, А.Э.). В.В.Бартольддун пикиринче, кыязы, түркий Чурдун ордуна, бул жерде Сул - энчилүү ат, же титул. Сасаниддердин доорунда түрктөр менен болгон согуштардын тарыхында Табаринин (I, 894 внизу) бир жеринде элдин аты катары сул деген сөз кездешет, кандайдыр бир *чөлң* деген эл же түрк уруусу жашаган деген И Маркварттын пикири ушуга негизденет. Кийинки булактар (Китаб ал-агани, IX, 21) боюнча Гургендеги түрктөр перстердин тилин жана динин кабыл алышкан; андай болгон ченде, алар бул аймакты Сасаниддердин мезгилинде, кыязы, VI к. ээлеген болуш керек, а Китаб ал-агнине өлкөнү түркий басып алуучулар катары арабдар менен күрөшкөн ошол эле (Сул жана анын бир тууганы Фируз) адамдар аталган (биздин оюбузча, бул жерде сөз кыргыздардын *сол* уруусу жөнүндө жүрүүдө, А.Э.) [4:501]. Убагында Н.А.Аристовдо да ошол маселе такталган экен: Сол или сул действително означает в тюркских языках левый [7:147]. Ал эми түрк (кыргыз) тилиндеги сөздөрдүн башында ф тыбышынын келүүсү сейрек көрүнүш экендигин эске алсак, Фируз деген сөз башкача болуп окулуусу мүмкүн (маселен, Барс).

Н.А.Аристовдун маалыматы боюнча Юечжи (Кушандар), Кангүй, Бактрия, Парфия мамлекеттери байыркы кытай жазмаларында (V к.) белгиленген. Анын төмөнкүдөй түшүндүрмөсүн келтирүүгө болот: В «Цянң-ханң-шу» же, при описании путей на запад, говорится, что «южная дорога», - которая, «пролегая по северную сторону Южных гор, идет по

направлению реки на запад до Соцзюя (Яркент)..., - по переходе через луковые горы на запад, ведет в Болцшой Юечжи и Анцси, т.е. в Бактриану и Парфию. «Северная дорога», - которая, «постираясь...подле северных гор по реке, идет на запад до Суле (Кашгара), - по переходе через Луковые горы на запад, ведет в Даванц, Кангюй,...» т.е. в Фергану и далее» [7:22]. Кашгардын байыркы аталышы, кыязы, Сул, б.а. Сол эле болгон окшойт. Бул аталган географиялык чекте ошол мезгилде кыргыздын Сол уруулур тобу жашап келген дегенди түшүндүрмөк.

Н.А.Аристовдон төмөнкүдөй маалыматтарды да табабыз: По «Истории младших Ханей», «по прошествии с небольшим ста лет», после переселения юечжей в Дахя и разделения на пять княжеских домов, «гуйшуанский князь Киоцзюкю покорил прочих четырех князей и объявил себя государем под названием гуйшуанского. Он начал воевать с Анцси, уничтожил Пуду (Авган, А.Э.) и Гибинц и овладел землями их. ... С того времени Юечжи сделался сильнейшим и богатейшим домом. Соседние государства называли его гуйшуанским государем, но китайский двор удержал прежнее ему название: Болцшой Юечжи» [7:105]. Тарыхый булактарда «эфталиттер» деп аталып жүргөн түрк урууларынын аталышын Н.А.Аристов төмөнкүчө түшүндүрөт: ... Происхождение имени народа от имени государя подтверждают и византийцы. Так, у Феофана читаем: «После того, как царь эвталитов Эвталан. От которого и народ получил свое имя, победил Пероза. Персы потеряли эти местности. Ими уже владели эвталиты, но вскоре после того турки победили их в сражении и отняли у них те места». Ал эми кушандар жөнүндө төмөнкүлөрдү баяндайт: Армянские писатели упоминают, что в 451 году сасанид Язкерт II, предпринимавший с 443 по 450 г. ежегодно походы против гуннов, живших в стране кушанов, «сделал опустошительный набег по стране Ита-каган. Царь кушанский бежал в пустыню»...[7:109].

Бул айтылуу чыгыштаануучу армян тарыхчыларынан төмөнкүдөй кызыктуу маалыматтар кездешерин айтат: После неудачной войны царя теталцского с основателем династии сасанидов Арташиром, низвергшим родственную тому династию парфянских арзакидов, упоминаются около 364 г. нападения «северных народов» на владения сасанида Шапуха. По заключении мира «гунны» снова нападали на Персию в 375 г. Около 486 года сасанид Пероз погиб с семью сыновьями в бою с ефталитами. В 573 году Хозрой отправил к «туркам-теталццам» 7 т. пленных дев, прося помощи в войне с римлянами, армянами и таджиками (арабами). В 578-590 гг. полководец Ормизд IV Вахрам-Михревандан (Вахрам-Чубин) вел победоносную войну с теталццами, взял Балх и всю страну кушанов, перешел за великую реку Вех-руд (Аму-дарню) до места, называемого Касбион; после блистательной победы над царем маскутов, он убил его и собрал в его владениях несметную добычу...Народ с которым воевал

Вахрам-Чубин, называется у армянских историков одновременно теталццами, кушанами, маскутами. В маскутах видят испорченное имя массагеров. Арабские писатели называли кушанов *hegatule*. По словам Табари, имя это «естественное множественное число от *haitul*, что на языке Бухары значит сильный человек» [7:110].

VI к. Орто Азияда жаңы көчмөндөрдүн империясы пайда болгон. Алтайдан чыккан жаңы басып алуучулар, түрктөр, кыска убакыттын ичинде Улуу океандан баштап Кара деңизге чейинки бүт элдерди багынтырып алышкан. Империянын негиздөөчүсү Или-хан Тумын 553-ж. өлгөн [4:102]. Л.Н.Гумилевдун ишениминде... Истеми ханга Юстин менен сүйлөшүүлөргө караганда Хосрой Ануширван менен союзда болуу бир кыйла пайдалуу болгон. Болжол менен 560-ж. перстер менен түркүттөр чабуул коюу союзун түзүшкөн, бул союз, биринчиден, «Шах Пероздун өлүмү үчүн өч алуу», экинчиден, Согдиананын гүлдөгөн шаарларына ээ болуу үчүн түзүлгөн [8:40]. Хосрой Ануширван өзүнүн союздашынан мурда озунуп, 562-ж. эфталиттерге биринчи соккуну урган, бирок согуш ушуну менен бүтүп калбаган. 570-ж. Хосрой Ануширван Йеменди басып алып, византиялыктардын Кызыл деңиз жана Инди океаны аркылуу чыгышка карай жолун биротоло жапкан [8:45].

Л.Н.Гумилев боюнча 571-жылдагы келишим боюнча Хосрой Ануширван Синдди, Бостту, ар-Рожажды (Арахозияны), Забулистанды, Тохаристанды, Дардистанды жана Кабулистанды алган. Мындан тышкары перстерге эфталит ханы Фагоништин (*Багыш*, А.Э.) мурастык жери – Чаганиан баш ийип калган. Түркүттөрдүн энчисине Согдиана тийген [8:48]. К.Г.Менгестин айтымында да 578-588-жылдары Константинополдун жана хазарлар колдогонуна карабай, түркүттөрдүн сасанилер империясына каршы жапырыгы онунан чыкпай калган [3:68]. Ушул эле мезгилде Иранга чектеш чыгыш региондо Кытайдын куумитайым саясаты телелерди (уйгурлардын ата-бабалары) тукуруп, Савэнин атасы Улуу Түрк Каганатынын батыш багытынын каганы Кара-Чуринди (Кара Чоро) кулатып, бул улуу каганатты экиге - Батыш жана Чыгыш каганаттарына бөлүп салган. Кытайдын императору атактуу Тайцзун 630-ж. Чыгыш Түрк каганы Кат-илхан жана анын эки саркерин: Ашина Шени менен Ашина Сымону өзүнө эмчектеш бир туугандары кылып алган. Кыязы, ушул жарым кылымдык доор кытай жана чыгыш түрктөрүнүн эң бир тынччылыкта, бардарлыкта жана маданияттарынын гүлдөп өскөн доорунан болгон бейм. Бирок, муундар алмашып, санжыра менен фолклордун таасиринде эс тарткан кийинки урпактар утур Улуу Талаа жакты карап чоңоюшкан го кейпи. 683-ж. Кытайдан Кутлук башында турган эркиндикти эңсеген эрлер кытайлык колду талкалап

кутулуп чыккан. Түндүктө уйгурлар жана энесайлык кыргыздар, чыгышта кара-кытайлар, ал эми түштүктө Кытайдын өзү. Батыш жакта Батыш Түрктөрдөн калган бийликти мурастап калган «он ок будун» деп аталган он уруудан турган Нуши-бийлер жана Дуулаттар. Түргөштөр да булардын арасында. Кутлуктун бир тууганы Капаган кийин Алтайдын түштүк жагын ээлеп, аякка көк түрк аталган элинин калганын көчүрүп өтөт. Бул түрктөрдүн көтөрүлүүсүнө Кутлуктун уулу Күл-тегин, Кутлуктун эки жоросу – Тоңукөк («Тоң» Алп Эр Тоң деген аттан, «көк» асман маанисинде) жана Кули-чурдун (Күлчоро) эмгеги эсепсиз. Бирок, бул көк түрктөрдүн кагандыгы да көп узаган эмес. Буларды карлук менен уйгурлар кырып-жоюп киришкен. Мына ушулардын баарын Кутлуктун небереси Йоллык (Жолдуу)-тегин 732-ж. Орхондун жээгиндеги Күл-тегиндин күмбөзүнө ташка чектирип жаздырган.

Хосрой Ануширвандан кийин саясий аренага атактуу саркер катары Бахрам Чубин келет. Ал ошол айтылуу Савэ башында турган түркүттөрдүн эбегейсиз зор күчүн майтаруунун демилгечиси катары тарыхта аты калган. Савэ Шах Хормиздге менин аскеримди перс жери аркылуу ыңгайлуу шартта өткөрүп жибересиң деген улңтиматумун жиберген. Бирок түркүттөр менен Византиянын максаты Иранды басып алуу экендиги белгилүү болгон. Гераттын жанындагы Баророн капчыгайындагы согуш (589-ж.) ирандыктардын жеңиши менен аяктайт. Кийинки тарыхтын өнүгүшү Ирандагы граждандык согушту, шахиншах Хосрой Парвиз менен Бахрам Чубиндин ортосундагы бийлик үчүн уруштарды баяндайт. Бахрамдын көтөрүлүшү жеңилип, ал түркүттөргө качып өтөт. Аны түркүттөрдү ханы жылуу тосуп алат, бирок Бахрам Чубин жалданма желдеттин канжарынан каза табат [8:136].

Саманиддер өздөрүн Бахрам Чубиндин урпактарынанбыз деп эсептешкен. Ал пафяндардын Михрган аттуу белгилүү уруусунан болгон. Бул атактуу уруулардын саны 240 болгон. Скифтердин туугандарынан болгон парфяндар б.з.ч. II к. Борбордук Азиядан гунндар менен сянбилердин кысымынан улам Орто Азияга ооп келген сактар жана юечжилер менен бир катарда жогорулоону баштарынан өткөргөн. Мына ушул үч эл грек жерин ар тараптан кескилеп тытып келген. Парфяндар алгачкы перс Ахамениддердин күч-кубатын, Кирдин даңкын кайра калыбына келтирүүгө аракеттенишкен. Бирок 224-ж. буларды перстер талкалап салышкан. Перстер б.з.ч. V к. Ассирияны ураткан өздөрүнүн алыскы ата-бабаларынан болгон Ахамениддердин салтын жана даңкын тикелешкен. Мына ушул Сасанид династиясын негиздеген жаңы перстер ошол Бахрам Чубин келип чыккан 240 атактуу уруудан башка бүт баарын кырып салышкан. Аны Батыш түрк каганы Истеминин күйөө баласынан болгон Иран шахы Хосров Ануширван өзү колдоп кубаттаган. Мына ушундан бир жыл өткөн соң Бахрам Чубин менен ошол Истеми кагандын небереси Савэнин (Шер-и Кишвар, же Янг Соух-тегин) Баророндогу

даңазалуу салгылашуусу болуп өткөн. Иран элинде «Бахрам Чубин Савэнин көкүрөгүнө жаа менен таамай атып Иранды сактап калды» деген аңыз кеп калган. Чубин деген карга дегенди түшүндүрөт. VIII к. Балхтагы гарга-пур б.а. «карганын уруусу» деген уруудан саманиддер өздөрүн келип чыкканбыз дешет [9:90]. Л.Н.Гумилевдун жазганына караганда Иран менен Византиянын согушунда Ирандын ички ресурстары түгөнүп, Ираклийдин жеңиштүү кыймылына эч нерсе тоскоол болбой калган. Перс төбөлдөрү анан ары күрөштүн үмүтсүздүгүн көрүп, 628-жылы 29-февралда төңкөрүш жасашты. Алар Хосройду тактан кулатып, өлтүрүшүп, такка анын уулу Кавад Широени отургузушту да, тынчтык келишимин түзүүнү сурашты. Буга Ираклий күтпөгөн жерден тез жана оңой эле макул болду. Иштин чынында бул сепараттык тынчтык эле, анткени түрк-хазарлар согушту улантып жатышкан [8:200].

Зороастрык уламыштар менен Авестада да, Фирдоусинин «Шах-намасы» менен Асади Тусинин «Гаршасп-намасында» да Турдан кийинки Афрасийабдын (Алп Эр Тондун) урпактарынанбыз деп санашкан түрк (юечжи, кушандар, эвталандар, Батыш жана Чыгыш Түрк каганаттары («он ок эли», түргөштөр, карлуктар) урууларынын ээликтери батышта ошол мурунку Перс, кийинки Иран жери, түштүк-чыгышта Кытай («хакандык Кытайдан» башка) өндүү күч-кубаттуу мамлекеттер менен ирегелеш кээде согушуп, кээде бейкуттукта жашап келишкен. Грек, перс, согда, тажик, түрк, кытай, инди элдеринин саясий тарыхын булардын бири-бирисиз үйрөнүү эч мүмкүн эмес. «Чапанчанды жонго чапсаң, көйнөкчөнгө доо кетет» дегендей бири экинчиси менен достошуп кетсе, үчүнчүсү оңкосунан кеткен, же айласы куруганда кайдагы Румдан (Византия) (маселен, Иранга каршы Батыш Түрк каганаты менен Византиянын келишимдери) согуштук өнөктөштүктү издеп табышы ошол мамлекеттердин геосаясатынын жемиши деп түшүнгөн оң.

Ислам динин туу тутунган араб баскынчыларынан зор жеңилүүгө учурап эң акыркы Сасанид Йездегирд III (632-651) Орто Азиядан башпаанек издейт. Бирок эзелтеден сасаниддерге боор тартпаган Согдиананын ихшиди аны 651-ж. Мервде өлтүртөт. Ушул мезгилден баштап Ирандагы сасаниддердин династиясынын саясий тарыхтагы күнү бүтөт. Беруниинин жазганына караганда Кутейба хорезм жазуусун жакшы билгендерди, байыркы уламыштарын урпактарга тараткан адамдарды жок кылдырган [10:48]. Арабдарга каршы күрөштө Иран менен Орто Азияда VI к. баш ченинде Персияда кеңири тараган сасаниддик шах Кавад I сарайына жакын болгон зороастрык диний окуунун идеологу Маздак менен маздакизмдин таасири даана билинип турган.

А.Салдаденин жазганына караганда араб аскерлери Согдианага бет алып, Самарканд менен Бухараны багындырган. Андан кийин арабдар Согдиана калкынын, кытайлардан колдоо алган түрктөрдүн катуу каршылыгына кабылган. 734-ж. ашиналардын урпактарынан турган Согдиананын Бухара, Самарканд, Чач жана Фергана аймагы арабдардан көз каранды эместикке жетишкен. Бирок, көпкө эмес. Арабдар мыкаачылык менен өч алышкан. Эркек аттуу калбай калган. Мына ошондо арабдык башкы саркер Наср ибн Сейяр Хорасанга барып перстердин жаңы аскерин топтоп келип, бүт баарын согдалык аялзатына үйлөндүргөн. Ошондон тажиктер келип чыккан. Согдианадагы ашина түрктөрү халифтин аскерине каршы күрөшүн эч токтоткон эмес [9:98]. 737-749-жылдыры түрктөр Сыр-Дарыя аймагында катуу жеңилген. Ошондон соң ал аймак Араб халифатынын чыгыш чек арасына айланган. 751-жылы арабдар Таласка жакын жерде кытай аскерлери менен беттешип, аларды жеңе албай койгон. Натыйжада арабдар чыгышка карай жыла албай токтогон. Арабдар Согдиананын чоңураак шаарларынын баарына өз гарнизондорун калтырып кеткен. Ошентсе да ислам дини аерде дээрлик X кылымга чейин үстөмдүк кыла алган эмес [3: 73]. В.В.Бартольддон төмөнкүдөй маалыматтарды алабыз: Исламды көптөгөн (200000 кожолук) түрк эли тарабынан кабыл алгандыгы; бул окуяны илек-хандардын династиясынын жогорулашы же «Афрасийабдын үйү» менен байланышы жөнүндө божомолдун бар экендиги. Бир да булакта бул династия кайсы элден чыккандыгы айтылбайт; бардык жерде өкүмдарлар жана алардын эли жөн гана «түрк» деп аталат. Махмуд Кашгариде да бул өкүмдарлар жөн гана «хакандык падышалар» деп аталган [4: 507].

Убагында Иран шахтары Орто Азиянын түшүмгө бай жерлерин басып алып турушкан. Ошону менен бирге ортоазиялык өкүмдарлар да азыркы Ирандын территориясын ээлеп келишкендиги тарыхтан белгилүү. Маселен, Бухарадагы саманиддер династиясынын ээликтери Сыр-Дарыядан баштап Перс булуңуна чейинки аймактарга жеткен. Түрк селжуктарынын мезгилинде (XI-XII к.к.) азыркы ортоазиялык жана орто чыгыштык аймакта борборлору Нишапур, Мерв, Исфахан шаарлары болгон түрк тилдүү өкүмдарлардын ээликтери болгон. 1005-ж. акыркы саманид Мунтасир шахтын өлтүрүлүшү менен Чынгызхандын чапкынына чейин Алдыңкы Азия, Иран, Кавказ, Хорасан жана Мавераннахрды түрк урууларынан турган өкүмдарлар бийлеп калган. К.Г.Менгестин айтымында Иран-Туран касташуусунда эле караханилер ирандыктардын артынан турандыктарды көчмөнгө айласыз айландырган. Мындан тышкары алар өздөрүн Афрасийабдын тукумдарыбыз дешкен. Селжуктарга да Ирандын саясий, маданий, социалдык таасири күчтүү тийген. [3:74]. Кийинки XIV к. орто ченинде монгол урууларынан турган чынгызиддердин ислам динине өтүп түрктөшүүсүнөн улам ушунчалык чоң территорияда түрк уруулары кайра эле бийликке туруп калышкан.

Бул процесс Ирандын шахы Исмаил I Мавераннахрдын ханы Шейбанини 1510-ж. өлтүрткөндөн баштап фарсы тилдүү бул региондо түрк урууларынын бийлиги дээрлик токтогонго чейин жүрүп отурган. А.Салдаденин айтымында XV к. Алтын Ордодон Шейбани-хан алып өткөн чагатайлар менен да, монголдор менен да аралашпаган таза түрк урууларынан (шейбаниттер, казахтар, мангыттар) турган өзбектер Тимурдун урпактарынан турган мамлекетти кыйраткан [9:138].

Адабияттар:

1. Г.А.Хидояттов. Моя родная история. Т., 1990.
2. Х.Хукхэм. Властители семи созвездий. Ташкент, «Адолат», 1995.
3. К.Г.Менгес. Түрк элдери жана алардын тилдери. Б., 2000.
4. В.В.Бартолд. Избранные труды по истории кыргызов и Кыргызстана. Б., 1996.
5. И.Бичурин. Т.2.
6. И.Бичурин. Т.1.
7. Н.А.Аристов. Усуны и кыргызы или кара-кыргызы. Б., 2001.
8. Л.Н.Гумилев. Байыркы түрктөр. Б., 1999.
9. А.Салдадзе. Ибн Сина (Авиценна). Страницы великой жизни. Ташкент, 1985.
10. А.Беруни. Избранные произведения. Ташкент, 1957.

Иран-тажик жана орток түрк адабиятынын өнүгүүсүндө исламга чейинки рухий дүйнөнүн орду

Жалпы иран-тажик адабиятын толук андап-туюу үчүн бул элдин басып өткөн тарыхына жана рухий жандүйнөсүнө кайрылуу зарыл. Муну зороастризм дини жана анын ыйык китебинен болгон Авестасыз үйрөнүү мүмкүн эмес. Зороастризм деген аталыш Зороастр деген аттан улам келип чыккан. Авестада Заратуштра, X к. кийинки эстеликтерде «Зардушт» деп айтылат. Бул сөздүн этимологиясын Зороастр деген сөздө «стар» («жылдыз») деген сөздүн бар экендиги менен байланыштырышат. Бүгүнкү Авеста байыркы бир чоң китептин кичине гана бөлүгү болуп саналат. Бул китеп азыркы күнгө чейин бир катар алымча-кошумчаларга дуушар болуп келгендигин да эскерте кетүү туурадай. Авеста жөнүндөгү байыркы грек, армян жана араб аалымдарынын жазып кеткендери, албетте, табылгыс байлык болору шексиз. Перстердин (исламга чейин фарсы, иран элдери «перс» деп аталган) Зороастрдын доорун б.з.ч. VI к. алпарышат. Е.Э.Бертелнстин пикиринче Авеста Оксустун (Аму-Дарыя) жака-белдеринде б.з.ч. III к. жалаң үнсүздөрдөн турган семит шрифтинде соғдалык жана бактриялык тилдерге жакын тилде жазылган [1:49]. Ушундан улам Авеста өзүнө гана мүнөздүү авеста тилинде жазылган деп тыянак чыгарууга болчудай. Орто Азияда жергиликтүү диний сыйынуулардын ордуна зороастризмдин таралышы Ахамениддердин бийлигин күчтөндүргөн.

Зороастризмдин мекени Армения, Мидия (Рагу, Рей) деп кээ бир булактарда айтылса, башка бир далилдөөлөр Балхты аташат. Е.Э.Бертелнстин айтымында Авеста менен Фирдоусинин «Шах-намасындагы» аталыштарды, сюжеттердеги параллелдерди өз ара салыштыруу менен Авестанын чыгыш теги чыгыш ирандык уруулардын – тажиктердин байыркы ата-бабаларынын байыркы эпосуна келип такаларын божомолдоого болот [1:35].

Турандар Фирдоусинин «Шах-намасында» ирандыктарга каршылаш, бирок алар менен теги жагынан жалпылыгы бар уруулардан болгон Фаридун шахтын уулу Турандын урпактары болуп саналышат. Авестанын башкы каарманы жакшылыктын кудай-тааласы Ахура Мазда кийинки

орто перстик жана дари тилдеринде Ормузд деген ат алган. Платондун жолун жолдоочу, Пифагордун өмүр баянын жазган Порфирий «Ормузд дени да, көкүрөгү менен да чындыктын өзү» деп жазган. Күн Ахура Мазданын көзү, ал эми асман жылдыздардан тигилген анын кийими деп айтылат. Анын Атар (от) аттуу уулу да болгон. Аялдары булуттардан жааган жамгырлар, ал эми жашаган орду чексиз көк асман саналган. Ахура Мазда «Акыл-эстин өкүмдары» деген түшүнүктү туюнткан. Авестада «ыйык рух» (спента маню) саналган Ахура Маздага тескери каарман катары Ангра Маню («жамандыктын руху») чыгат. Ангра Маню (кийинки аталышы Ахриман) жырткыч жаныбарларды, жыландарды, кескелдириктерди жаратат.

Зороастризмге дуализм мүнөздүү: ак жана кара темасы башка эч бир динде мынчалык өнүккөн эмес. Плутархтын айтымында зороастрлар жыйырма төрт язаттарга («ыйыктар» маанисинде) сыйынышкан. Ал эми Авестада жүздөгөн язаттар жөнүндө айтылат. Авестада рухий язаттардын башында Ахура Мазда, ал эми пенделик язаттарды Заратуштра башкарган. Ахура Маздадан кийин Атар (от), андан кийин Ап (суу), Анахит (Нахид) - жердин түшүмдүүлүгүн камсыздоочу асмандагы дарыя, Апам Напат – суунун баласы, Хвар Хшайта (Күн), Тиштрия (Сириус жылдызы), Митра – жарыктын, чындыктын, чынчылдыктын кудайы, Вртрага (Бахрам) – чагылгандын кудайы турган.

Ахура Мазда башында турган жакшылыктын периштелерине Ангра Маню (Ахриман) («кысмакка алуучу») жетектеген жамандыктын ибилистери каршы турган. Анын жакындашы менен адамдардын жүрөктөрү кысылып, маанайы чөккөн. Ангра Манюнун күч-кубаты эбегейсиз, бирок Ахура Маздага ачык каршылашуудан тайсалдаган. Ангра Манюнун кара күчтөрү дайва (дэва) деп аталган ибилистерден турган. Ибилистердин саны эсепсиз көп болгон. Ахримандык күчтөр Ахура Мазданын периштелерине туптуура карама-каршы келген иштерди жүргүзүүгө масташкан. Маселен, Воху Манага («ак тилек ой») Ака Мана («жамандык ой»), Хаурвататуга («ден соолук») каршы Таурви («оорусыркоо»), Амртатуга («өмүр») Зарик («өлүм») карама-каршы турган. Булардан азыраак күчкө эгедер төмөнкүдөй ибилистер өздөрүнүн жамандыктарын адамдарга каршы жумшашкан: Айшсма (Асмодей) «зордук-зомбулук», Араска («көрөөлбастык»), Уда («тантырактык»), Акаташ («орунсуз бир нерсеге кызыгуу»), Бушянста («жалкоолук»), Пуш («зыкымдык»), Змака («сууктун азабы») ж.б. Жамандыктын ибилистеринин катарына айдай сулуу аялдардын образындагы парика (пари-пери) да кирген. Ахура Мазда жоош момун жаныбарларды жаратса, Ангра Манюдан ажыдаар, кескелдирик, жылан сындуу нерселер пайда болгон. Бөрү ахриманчыларга кызмат кылса, ит маздаистерге кызмат өтөгөн. Планеталар Ахримандын, ал эми жылдыздар Ахура Мазданын ойлоп тапкандары болуп саналышат.

Ахура Мазда күч-кубаттуу да, көрөгөч да кудай-таала болгондуктан жердеги жашоону он эки миң жыл ичи деп аныктайт. Биринчи үч миң жылда ал рухий дүйнөнү жаратат. Андан соң Ангра Маню пайда болот. Ахура Мазда ага тынчтыкта жашоону сунуш кылат, бирок муну Ангра Маню четке кагат. Ошондо Ахура Мазда тогуз миң жылдык согушту сунуш этет. Көрөгөч Ахура Мазда каршылашынын тагдырын алдын ала билген, ал эми Ангра Маню муну билген эмес да макулдугун берет. Натыйжада Ахура Мазда аны Ахуна Варянын дубасы менен түбөлүк караңгылыкка айдап киргизет.

Ахура Мазда кийинки үч миң жылдыкта материалдык дүйнөнү: алгач көк асманды, анан сууну, жерди, өсүмдүктөр жана жаныбарлар дүйнөсүн, акырында адамды жаратат. Ушул эле мезгилде Ангра Маню өзүнүн жамандык ибилистерин пайда кылат. Үчүнчү миң жылдыкта Ангра Маню жана анын тарабындагылар Ахура Мазданын жарык дүйнөсүнө кирип келишет. Ахримандын Ажи аттуу жыланы биринчи адам - Гайомартты жана анын ишенимдүү жандоочусу буканы өлтүрөт. Бирок Гайомарттан көптөгөн адамдар таралып, жоош момун жандыктыр да көбөйүп кеткен болот. Жакшылыктын күчтөрү жамандыктын күчтөрү менен өтө ырайымсыз согушуулардан кийин аларды кайра жердин түпкүрүнө айдап киришет. Төртүнчү миң жылдыкта Заратуштра жаралат жана ал жарыялаган дин бекемделет. Тура Братарвахш Заратуштраны өлтүрөт, бирок анын өлүмүнөн соң артында динаятчылардын, аскерий адамдардын жана дыйкандардын катмарларын жараткан үч уулу калат. Жер иштеткен дыйкандар колдоого алынган, бирок бийликте динаятчылар менен аскерий адамдар болушу керек деп айтылган. Дыйкандар бу дүйнөдө баш көтөрбөй иштеп, аркы дүйнөдө гана бейишке барат делген. Он эки миң жылдан кийин жакшылык менен жамандыктын акыркы кармашуусу болот да, Ахура Мазданын тарапкерлеринин толук жеңиши менен аяктайт. Өлгөндөр кайра тирилет, түбөлүк бейкуттукта жашоо доору башталат. Авестада эң биринчи акыл-эс катары Зрван Акаран («чексиз убакыт»), ал эми Ахура Мазда менен Ангра Маню ушул башаттан жаралган бир тууган эгиздерден болушат.

Зороастрдык салт боюнча гаттар («ыр ырдоо») Авестанын эң байыркы жана ыйык бөлүгү болуп саналат. Муну Заратуштра өзү жазган деп айтылат. Ошондой бир гатта айласы кеткен бир адамдын кудай-таалага жалынычы берилет:

Кайсы жерге барып мен корголоюн, кайда барып корголоюн?
Мени жердештеримден, уруулаштарымдан айдап жатышат,
Мага уруулук жамаатымдын да,
Друждарга сыйынган өлкө башчыларынын да көзү түз эмес.
Кантип мен сенин мээримиңе кабылайын, оо Мазда Ахура?
Билемин мен, неликтен, оо Мазда жолум болбой жатат:

Менин мал-салым да, адамдарым да аз гана.
Мен ый чыгарам алдында, карачы бир, Ахура,
Жардам эт, дос доско жардам бергендей!
Ашу менен мени үйрөт, изгилик ой-ниетти алуу үчүн! [1:53].

Авестанын яшта («даңазалоо») деп аталган бөлүгү кайсыдыр-бир рухту даңазалоочу өзүнчө бир гимндерден турат. Рухтар өтө көп болгон. Яшталар саналуу гана рухтарга арналган. Алар Ахура Мазда, амшаспанддар, Аша Вахиште, Хауватату, Ардвисур Анахита, Хвар Хшайт (Күн), Ай, Тиштря (Сириус), Драваспа (Бука), Митра, Сраош, Рашна, фраваша, Вртрагна, Вайа, Разишта Чишта, аша, арийлик фарра, кеяниддик фарра, Хаом, Ваната – баары жыйырма бир болгон.

Ошондой бир яшталардын биринде төмөнкүчө айтылат:

Ахура Маздага таандык болгондорго,
Молчулукту, изгиликти, сулуулукту,
Тездикти, чечкиндүүлүктү, жарык нурду,
Мазда өзү жасап жараткан.
Кемтиксиз сонун бир дүйнө жаралган эле,
Карыбас да, өлбөс да,
Түлөбөс да, чирибес да,
Түбөлүк тирүү, түбөлүккө гүлдөгөн.
Өлгөндөр кайра тирилди,
Түбөлүккө тирүүлүктүн доору келди [1:55].

Авестадагы Хаошянх, Тахма Урупи, Йима Хшайта, Сяваршан, Кавата, Кава Хаосрава өндүү каармандар Фирдоусинин «Шах-намасында» Хушанг, Тахмурас, Жамшид, Сиявуш, Кай-Кубад, Кай-Хосров деп аталган персонаждар болуп катышат. Авестада Франрсян – туранчы Афрасийаб (Алп Эр Тоң) жөнүндөгү эпизоддорго бай. Авеста б.з.ч. VI к. пайда болсо, анда уламыштарда түрк элдеринин башаты катары саналган Алп Эр Тоңдун бу дүйнөгө жаралганына эки миң алты жүз жылдан ары кетет. Афрасийаб менен Сиявуш жөнүндөгү уламыштар Чыгыштын байыркы уламыштарынын ыйык казынасы болуп саналат. Афрасийаб жөнүндөгү уламыш турлар жөнүндөгү биринчи эскерүү. Беруни боюнча Сиявуштун доору б.з.ч. 1292-жылдан башталат. Ал эми Фирдоуси «Афрасиаб падышалардын эң алгачкы Адилет династиясынын негиздөөчүсү» деген.

Хурда Авеста (Кичи Авеста) Авестанын бир бөлүгү катары каралат. Бул китеп Авестанын шрифтинде үндүү тыбыштырдын толук катышуусу менен кийинки парсик тилинде жазылган. Уламыштарга караганда бул Хурда Авеста Сасанид Шапур II (309-379) мезгилинде жаралган. Кичи

Авеста зороастрыдык эреже-мыйзамдарды ыйык тутунган адамдарга арналган.

Авестага бүгүнкү күндө тарыхый, маданий жана адабий баалуулугу зор эмгек катары кароого болот. Авестанын байыркы башатын фолклор жана байыркы эпикалык уламыштар түзгөн. Анын эпикалык бөлүктөрү силлабикалык метрдеги ыр формасында жазылган. Элдик оозеки чыгармалардын (анын ичинде түрк элдеринин) дээрлик баары силлабикалык метрде айтылып келингендиги маалым.

Авеста Александр Македонскийдин маалында, андан кийинки Селевкиддердин жана Кушандардын мезгилинде да бир бүтүн китеп абалында болбогон. Ал Парфияндардын доорунда гана мүмкүн болгон. Бул иш Сасаниддердин мезгилинде улантылган. Авестанын тилин саналуу гана илимпоздор түшүнүп окуган. Ошондуктан аны парсик тилине которуу зарылдыгы келип чыккан. Муну Хосров I (531-578) учурунда ишке ашырышкан.

Орто кылымдык иран-тажик жана орток түрк поэзиясынын өнүгүү тенденциясы

Орто Азияда араб эзүүсүнөн кутулууга болгон аракеттер ырайымсыздык менен басылып турган. IX к. башында гана халиф Харун ар-Рашиддин дүйнөдөн кайтышы менен анын уулдарынын ортосундагы так талашуудан улам Халифаттын алсырашынан пайдаланып жергиликтүү төбөлдөр кайрадан көз каранды эместикке жетише баштаган. Орто Азиядагы жана Хорасандагы эң алгачкы көз каранды эместикке жетишкен тахириддер династиясы (821-873) өздөрүнүн ээлигинде исламды чыңдаган, араб тилинин жайылтылышын жана аны адабий тил катары бекем орун алышын ар тараптан колдошкон.

Тахириддерден кийинки сафариддер династиясынын (873-903) хансарайында араб адабиятынан оолактоо башталганы менен анын жергиликтүү тилдерди толук колдоого чамасы жеткен эмес. Араб тилин толук сүрүп, анын ордуна чыгыш ирандык тилдерди кеңири колдонуу саманиддердин (874-999) тушунда гана мүмкүн болгон. Тахириддерден өзгөчөлөнүп саманиддер эски маданий салттарды кайра жандантпай туруп мамлекеттин бекем эгемендүүлүгүнө жетишүүгө мүмкүн эместигин түшүнүшкөн. Бирок ислам дини калктын калың катмарына терең сиңип калган мезгил болгондуктан саманиддер жана аларды жактоочулар араб тилиндеги адабий чыгармачылыкка тоскоолдук кылышкан эмес. Ошону менен бирге зороастризмди ачык эле көкөлөтүү, эски маданий салттарга

кайра кайтуу, көпчүлүк калк пайдаланган тилде чыгарма жаратуу колдоого алынган. Бул дари тили болгон да, ал азыркы Афганистандын чыгыш чегинен Мерв оазистерине жана Сыр-Дарыянын жээктеринен Хорасандын түштүк чектерине чейин жайылтылган [1:109-110].

Дари тилинде адабияттын аябагандай гүлдөп өсүшү бул чөлкөмдө анын адабий тил катары колдонулушуна алып келген жана Ирандагы орто фарсы (пехлеви) тилин адабий чөйрөдөн сүрүп чыгарган. Адабий тил катары дари көп мезгилдер ичи жашап келген жана кийинчерээк гана Орто Азияда тажик адабий тилине, Иранда фарсы адабий тилине орун бошоткон. Араб поэзиясы чектелүү чөйрөдө акындардын, аалымдардын жана дин таануучулардын үлүшүнө туура келген. Илим жана дин таануу тармагында жападан жалгыз араб тили гана үстөмдүк кылган.

XI к. башында саманиддердин эң акыркы өкүмдары Мунтасир Самани каза табат. Бир кездеги кубаттуу саманиддердин династиясынын ордуна эми Чыгыш Түркстан, Жети-Суу, Шаш, Фергана, Согданы камтыган караханиддердин жана түндүк Индиядан Каспий деңизинин түштүк жээктерине чейинки аймакты ээлеген газневиддердин бийлиги орногон. Бул эки ээликте тең саманиддердин доорунда адабий тил катары гүлдөп өскөн дари өзүнүн өнүгүүсүн уланта берген. Ошол кездеги караханид ээлигиндеги адабияттын өнүгүшү жөнүндөгү маалыматтар бизге өтө аз санда жетип келген. Газневиддер теги боюнча түрк урууларынын бирине тиешелүү болгон. Согуштук бийлик түрк бектерине тиешелүү болгону менен граждандык бийлик жана мамлекеттик иш кагаздары дагы эле ирандыктардын колунда турган. Ошондуктан дари мамлекеттик тил катары жалпыга бирдей адабий тилдин милдетин аткара берген. Газневиддер мезгилиндеги акындардын чыгармалары саманиддер чөйрөсүндөгү акындардын чыгармаларына караганда бир топ көп сакталып калган. Газневид чөйрөсүнүн акындарынын чыгармачылыгы негизинен хансарай поэзиясына таандык болуп, бул поэзиянын жанры негизинен касыйда болуп келген.

Ал кездеги эң мыкты деп эсептелген акындардын дээрлик бардыгы элдик чыгармачылыктын үлгүлөрүнө кайрылышкан. Газневиддер менен байланыштагы акындар чыгармачылыгынан эки топту ажыратууга болот: биринчи топко Рудаки жана анын мектебинин салтын улантуучулар кирсе, кийинки газневиддик акындар экинчи топту түзгөн. Экинчи топтогу акындардын чыгармачылыгы үчүн форманы өтө эле татаалдаштырып жиберүү, тематиканы жөнөкөйлөштүрүү, негизги мотивдерди бир нукка салуу жана суфийлик мотивдердин жаралышы мүнөздүү болгон. Бул мезгилде поэзияда элдик ырлардын духу менен жакындашууга умутулуу, рубаи жанрына кызыгуу жана башкаруу төбөлдөрүн сынга алуу орун алган. Алар негизинен шаардык кол өнөрчүлөрдүн, майда соодагерлердин жана жакырданган дин кызматкерлеринин көз карашын чагылдырган.

Ээлиги Мавераннахр, Түркстан, Жети-Сууга тараган караханиддердин доорунда адабият жана поэзия гүлдөп өскөндүгү маалым. Ошол кездеги газневид сарайынын акыны Низами Арузи караханиддер өлкөсүндөгү абал жөнүндө төмөнкүлөрдү баяндайт: Хызрхан ибн Ибрахимдин мезгилинде караханиддердин урпактарынын мамлекети аябагандай гүлдөп өскөн; ал эң сонун башкарылган жана мурда болуп көрбөгөндөй күч-кубатка ээ болгон. Ал падыша өзү акылман болгон, Мавераннахрды жана Түркстанды ишенимдүү башкарган; Хорасан тараптан ага толук бейкуттук түзүлгөн жана ал достук жана туугандык, ошондой эле келишимдер жана макулдашуулар аркылуу камсыздалган. Ал акындарды өтө урматтап сыйлаган, ага эмир Амйак, устаз Рашиди, Нажжар Сагаржи, Али Баниди, Писар-и Даргуш, Писар-и Исфараини жана Али Сипихри кызмат кылышкан. Алар чоң сый жана урматка ээ болушкан. Эмир Амйак «эмирлердин акыны» катары бул династиядан өтө көп энчиге ээ болгон жана аябагандай зор байлыкка жетишкен. Шахтын кабыл алууларында чоң урматка ээ болгон жана башка акындар ага кызмат кылууга мажбур болушкан. Ал эми устаз Рашиди жаш болсо да, поэзия жаатында мыкты болгон. Падышанын көңүлүнө төп келген ырларды жазып жүрүп «акындардын саиди» титулуна жеткен [1:290-306].

Албетте, Низами Арузинин (XII к.) бул маалыматынан караханиддердин акылмандарга, акындарга жана жалпы эле илим-билимге ээ жарандарына мамилесин түшүнүүгө болот. Низами Арузи аты аталган акындардан тышкары жалпы эле карханиддер династиясынын акындарынын ысымдарын келтирет. Бул караханиддердин үй-бүлөсүнө тиешелүү шахтардын аты-жөнү Лулуи, Гулаби, Амаку Бухари, Рашиди Самарканди, Нажжар Сагаржи, Али Баниди, Али Сипихри, Жаухри жана Али Шатранжи өңдүү акындардын эмгегинен улам белгилүү болгон.

Бизге жеткен маалыматтар боюнча караханиддердин диванында административдик иште чоң тажрыйба топтогон жергиликтүү феодалдардан турган иш билгилер кызмат өтөп келишкен жана аларды көчмөндөр аристократиясынын өкүлдөрүнүн алмаштыруу процесси өтө эле жай жүрүп отурган. Караханиддердин тушунда да ортоазиялык мусулман диниятынын орду эбегейсиз зор болгондугунан шек саноого болбойт. Низами Арузи атап өткөн акындардын көпчүлүгүнүн чыгармалары бүгүнкү күнгө чейин жетпей калган. Ошентсе да ысымы аталган акындардын кээ бирлеринин эмгектери бүгүнкү күнгө аз санда гана жетип келгени менен чоң кызыгууну туудурат [2:134-136].

Орто кылымдык иран-тажик жана түрк поэзиясынын негизги жанрлары жана салттык поэтикалык ыкмалары

Түрк-селжуктарынын бийлигинин тушундагы (XI-XII к.к.) адабият жана поэзиянын таасири Жакынкы жана Ортоңку Чыгышка чейин тараган. Сыр-Дарыядан Перс булуңуна чейин ээликке эгедер болгон селжуктардын мамлекетинде мамлекеттик жана адабий тил болуп дагы эле фарсы-дари колдонулган. Бул тилдин кеңири жайылышына шарт түзгөн түрк-селжуктар көпчүлүк калк массасын түрктөштүрүүнү тездеттишкен жана түрк урууларынын тилин адабий тил катары колдонууга да аракеттенишкен.

Эгерде саманиддер менен газневиддер доорунан негизинен хансарайлык поэзия мураска калса, селжуктар мезгилиндеги поэзияга суфийлик философиялык поэзия, дидактикалык эпостор жана диний-философиялык исмаилиттик адабияттын чыгармалары мүнөздүү болгон. Ошол мезгилдеги газневиддик чөйрөдөгү акындардын чыгармалары сарайлык поэзиянын үлгүсү катары эсептелинген. Бирок газневиддик касыйдалардын тематикасынын чектелген мүнөзү (жасалма сүйүү лирикасы, мактоо, даңазалоо) селжук сарайындагы акындарды алымсындырган эмес да, алар поэзиянын тематикасын кеңейтүүгө аракеттенишкен.

Селжуктар чөйрөсүндөгү акындарга сарайдык поэзияга кандайдыр бир жаңычылдык киргизүүгө кыйын болгон. Анткени сарайдык расмий акындардын кызматтык абалы чоң салтанаттарга арнап параддык касыйдаларды жазууга милдеттендирген. Газневиддик акындар үчүн поэзиянын тематикасы өзүнүн мүмкүнчүлүктөрүн түгөткөндөй туюлган. Махабатты даңазалаган улуу Рудакиндин насибдеринен соң бул темада жазууга болбой калды деп Унсури кыжаалаттанат. Табияттын көрүнүштөрүн сүрөттөө да моладан калып бараткандай көрүнөт. Бул сүрөттөөлөр негизинен исламга чейинки зороастрийлик доор менен тыгыз байланышта болгон. Исламдык бийлик төбөлдөрүнүн түздөн-түз кийлигишүүсүнөн улам жашн-и сада жана михрган өңдүү байыркы чыгыш майрамдарына тыюу салынып отуруп бир гана нооруз калган. Ошондуктан селжук акындары жаңыча, салттуулукка жатпаган жолдордун, ыкмалардын үстүндө изденишкен.

Чыгыш элдеринин (араб, фарсы, түрк) поэзиясынын бүгүнкү күнгө жеткен адабий чыгармалары негизинен эпикалык жана лирикалык багытта өнүгүп келгендиги байкалат. Эпикалык поэзияга философиялык, дидактикалык, романтикалык – сүйүү, баатырдык жана философиялык мазмундагы дастандар кирген. Лирикалык поэзиянын негизги жанрлары болуп газел, мустазод, мусаммат, масневи, касыйда, наама, мунозара, мухаммас, марсийа, мисал, китйа, рубаи ж.б. эсептелген.

Е.Э.Бертелстин пикиринче араб квантитативдик метрикасынан болгон аруздун жергиликтүү (фарсы, түрк) поэзияга келип кирүүсү – бул талашсыз факты. Муну ал арабдарга чейинки ирандык түрдүү тилдердин поэзияларынан сакталып калган үзүндүлөрдүн баары силлабикалык

принцип менен жазылгандыгын далил катары келтирет. Анткени, дари тилинин узун жана кыска үндүүлөрдү даана ажыратуучу касиетке ээ фонетикасы болгон. Ошондуктан силлабикадан квантитативдик метрикага өтүү жеңил жүргөн. Дари тилинин арузу арабдык аруздан айырмаланып тургандыгын ошол кездеги орто кылымдык чыгыш лингвисттери да белгилешкен. Дари арузунда ыр саптарындагы муундар дайыма бирдей сакталып турган метрикалык формаларга басым жасалган. Мындай көрүнүш өзгөчө арабдарга таптакыр белгисиз болгон эпикалык поэзиядан апачык көрүнөт. Ортоазиялык эртеги эпикалык поэзиянын эң сүйүктүү метрикасынан болгон мутакариб менен хазаджда квантитативдик принцип сакталган. Ошону менен бирге бул метрлер өзгөрүүсүз бир калыптагы он бир муундан гана турган. Канткен ченде да ортоазиялык жана ирандык аруз арабдык аруз системасынын таасири астында пайда болгон деп айтууга болот. Ортоазиялык жана ирандык элдердин поэтикасы араб поэтикасынан ырдын уйкаштуулугун так жана терең берүүгө умтулган рифмалуулугу (уйкаштуулугу) менен өзгөчөлөнүп турган. Ыр саптарынын метрикалык ыр түзүлүшү – ыр сабындагы кыска жана узун муундардын бирдей санда ырааттуу кайталанышына негизделген ыр түзүлүшү. Бул ыр түзүлүшү эзелки доордо поэзия менен музыка алигече толук бөлүнө электе пайда болуп, көбүнчө узун жана кыска муундар маани ажыратуучу касиетке ээ болгон тилдерде (мисалы, араб тили) тараган. Метрикалык ыр түзүлүшүнө эзелки ыр түзүлүшү жана Чыгыш элдериндеги аруз ыр системасы кирет.

Аруз түрк тилдеринде сүйлөгөн калктардын классикалык поэзиясында, ошондой эле араб, фарсы адабиятында тараган ыр түзүлүшү экендиги маалым. Мында ырлар узун жана кыска муундардын кезектешип алмашуусуна, ошондой эле ыр сабындагы муундардын сапатына жана чен-өлчөмүнө негизделет. Юсуф Баласагуни «Кутадгу билиги» аруз ыр формасында жазылган эң алгачкы түрк тилиндеги чыгарма. Орто кылымдарда түрк поэзиясында пайда болуп өркүндөгөн бул система араб-фарсы адабиятынын кийинки өсүшүнө зор таасирин тийгизген. Ар элде өзүнчө өзгөчөлүктөргө ээ болуп «араб арузу», «фарсы арузу», «түрк арузу» деп жиктелүүгө жеткен. Аруз ыр системасы Жусуп Хасс-хажибден бир нече кылым кийин жашап өткөн Жами, Навои, Махтумкули ж.б. классиктердин ыр жазуу формасына айланган.

Орто кылымдык фарси-дари жана түрк поэзиясынын диванында жанрлардын төмөнкүдөй ырааттуулугу катуу сакталган: касыйда, газел, марсийа, кытйа, рубаи ж.б. Жанрлардын ичиндеги ырлар алфавит боюнча жайгаштырылган. Фарсы, түрк элдеринин поэзиясында көрүнүктүү акындардын баары өздөрүнүн диванын жазууга аракеттенишкен. Мисалы, белгилүү фарсы акыны Фаррухинин бүгүнкү күнгө жетип келген диванында эки жүз он үч касыйда, жыйырма сегиз газел, отуз үч рубаи жана төрт кытйа болгон. Ал эми Алишер Навои «Чар диван» түрмөгүн

түзгөн. Ошол төрт дивандын ар бирине өзүнчө ат берип, бүтүндөй чыгармачылыгын ушул дивандарында чагылдырган.

Касыйданын арабдардан келгендигинен күмөн саноого болбойт. Касыйдалардагы рифмалардын (уйкаштыктардын) арабдык башаты бар деп ойлоого да болот. Ода перстик парфян жана сасаниддик өкүмдарлардын сарайларында болуп келгендиги белгилүү. Ал эми ортоазиялык байыркы газелдер касыйдадан бөлүнүп чыккан сүйүү насибдери болуп саналат деген да божомолдор бар. Бирок бул чындыкка анча коошпойт. Эгерде араб поэзиясында чакан көлөмдөгү лирикалык формалар Омейяддардын (661-749) соңку мезгилинде гана пайда болгондугун эске алсак эле араб поэзиясында ортоазиялык таасирдин сөзсүз болгондугунан күмөн саноого болбойт. Ошондой эле арабдарга чейин Орто Азияда жана Иранда сүйүү ырлары болбогон деп ойлоого да такыр мүмкүн эмес.

Араб халифатынын таасиринин Орто Азияда жана Иранда солгундай башташы менен (тахириддер доору (821-873)) жергиликтүү акындардын өз эли-жеринин байыркы маданиятына, адабиятына болгон кызыгуусу күчөгөн. Алар элдик чыгармачылыктын үлгүлөрүн эл оозунан жыйнай башташкан. Мисалы, Мервден чыккан Абу-л-Фазл ас-Суккари деген араб поэзиясына таптакыр мүнөздүү эмес жупташкан рифмадагы (уйкаштыктагы) – муздавадж ыр формасын колдонуу менен бир катар байыркы макал-лакаптарды араб тилине ыр түрүндө так которуп берген [1:104].

XI-XII к.к. ортоазиялык жана ирандык поэзияны иликтеп талдоо газел менен рубаинин өсүп-өнүккөндүгүн айгинелейт. Газел мурун касыйданын бир насиби катары каралып келсе, эми өзүнчө жанр катары кирип калган. Рубаи дагы эле башаты катары өзүнө оозеки элдик чыгармачылыктан жаңы демөөр алууну уланткан. [2: 171-174].

Адабияттар:

1. Е.Э.Бертелцс. История персидско-таджикской литературы. М., 1960.
2. Эшиев А.М. Орто түрк доорундагы педагогикалык ойлор. Б., 2006.

Орто кылымдык иран-тажик жана орток түрк илим-билиминин жана поэзиясынын Чыгыш жана Батыш маданий-маалыматтык дүйнөсүндөгү интегративдик орду

Айтылуу Рудакини тажик же тажиктердин мурунку муундарынын урпактарынан деп аташат, бирок ирандыктар аны орто кылымдык фарсы адабиятынын патриархы катары таанышат. Ал-Хорезми, Рудаки, Фирдоуси, Беруни, Ибн Сина, Унсури, Фаррухи, Минучихри, Насир Хосров, Гургани, Муиззи, Али Шатранджи, Асади Туси, Санай, Сузани Самарканди, Омар Хайям, Руми, Саади, Худжанди, Жами – баары ирандыктар менен тажиктердин орток жарандары катары каралышат.

Мавераннахрдык Ибн Синанын (980-1037) илимий эмгектери араб тилинде жарык көргөн. Анын «Даниш-нама-йи Алайи» («Даанышмандыктын китеби») гана өзүнүн дари эне тилинде жазылган. Бул эмгекте эне тилинде биринчи жолу илимий терминология пайданылгандыктан перс-тажик адабиятын жана тилин үйрөнүүдө зор пайдасы тийген. Ибн Сина ыр да жазган. Дари тилинде жазылган рубаисинин бир тексти Хамадандагы эстелигинде чегилген. Бирок бул тексттин колжазмасы табылган эмес. Анын «Айийна» аттуу касыйдасы көпчүлүккө белгилүү болгон.

Ибн Синанын замандашы Абу Райхан Беруни (973-1046) хорезм тили эне тили болгону менен илимий эмгектерин араб тилинде гана жараткан. Ал кээ бир эмгектерин дари тилинде да жазган болушу мүмкүн. Берунинин поэзиясы тууралуу маалыматтар жокко эсе. Ортоазиялык математик жана астроном Мухаммад Хорезминин (780-850) «ал-жабр» деген термининен Европада «алгебра» деген сөз пайда болгон. Аалым 827-ж. Сириянын чөлдүү талаасында меридиандын догоосун жана планетанын өлчөмүн эсептеп чыккан. Анын астрономиялык таблицасын Данте менен Леонардо да Винчи үйрөнгөн. Араб дүйнөсүн индиялык эсептин ондук системасы менен тааныштырган. Математика салтын Хорезмиден кийин Ибн Ирак, андан ошол Беруни уланткан [1:80].

Ибн Сина менен Беруни бири-бири менен илимий маселелер боюнча суроо-жооп каттарын алышып турушкан. Беруни Ибн Синага Аристотелдин «Асман жөнүндөгүсүнө» он суроо, ал эми Ибн Синанын «Физикасы жөнүндө» сегиз суроо менен кайрылган экен. Бул улуу эки инсан мейкиндик, кыймыл, дүйнөнүн түзүлүшү, асман телолорунун формалары, боштук, нерселердин өзгөрмөлүүлүгү, бөтөн дүйнөдөгү жашоо, атомдордун бөлүнүшү өңдүү маселелер жөнүндө жазуу жүзүндө талкуу жүргүзүшкөн. Птоломейдин бир жарым миң жыл өзгөрүлбөй сакталып келген геоцентриزمи Джордано Бруно, Галилей, Коперникке чейин ушул Беруни тарабынан биринчи жолу сын көз менен каралып

түзөтүүлөргө кириптер болгон. Бул иран-тажик дүйнөсүнүн белгилүү инсандарынын баары Иран, Хорасан жана Мавераннахр чөлкөмүндө жашап өтүшкөн.

Булардан кийинки катарда турган белгилүү илимпоздор жана акындар да бүт фарсы тилдүү элдердин жалпы инсандары болуп саналышат. Тарых жана адабият мектеп программаларында жана окуу китептеринде туулуп өскөн, жашап өткөн жерине карабастан орток иран-тажик инсандары катары үйрөнүлөт. Анткени, буларды бир топко бириктирүүчү этникалык, тилдик, тарыхый, географиялык, маданий, адабий жалпылыктары болгон.

Орто кылымдык түрк дүйнөсү белгилүү атуулдар Жайсаң ырчы, Ал-Фараби, Коркут Ата, Юсуф Баласагуни, Махмуд Кашгари, Ходжа Ахмад Ясави, Адиб Ахмад Югнаки, Низами Гянцеви, Кет Бука Найманлы, Эмир Хосров Дехлеви, Токтогул ырчы, Толубай сынчы, Кутб Хорезми, Асан Кайгы, Улугбек, Али Кушчу Самарканди, Лутфи, Атаи, Навои, Бабурду туулуп, жашап өткөн жерине карабай жалпы орток түрк коомдук-саясий жана тарыхый-маданий маалыматтык мейкиндикте жашап өтүшкөн орток түрк жарандары катары караган. Түрк дүйнөсүнүн бул атактуу инсандары Хорасан менен Мавераннахрдан тышкары Аравия, Индия, Борбордук Азияда жашап, чыгармачылыктын үстүндө эмгектенип келишкен. Бирок булардын баары өздөрүн түрк деп аташкан. Бул процесс XVI к. чейин калыбынан жазбай өнүгүп отурган.

Орток түрк инсаны Махмуд Кашгар-Барскани, албетте, өзүнөн мурунку ал-Фарабинин, Берунинин, Ибн Синанын илимий трактаттарын өздөштүрүп чыккан деп ишеним артууга болот. Мындан тышкары Багдаддагы Низамийа медресесиндеги илимий эмгектерге өтө бай китепканада грек илимпоздорунун котормолорун, араб аалымдарынын эмгектери менен да таанышып чыгууга үлгүргөн болуш керек. Анын «Девони лугати ат-түрк» (1077) аттуу эмгеги боюнча И.Стеблеванын «Дивандын» өзгөчөлүктөрүнүн бири кыргыз, кыпчак, карлук, огуз, уйгур, чигил сыяктуу өз алдынча түркий этносторду «уруу», «урук» термини менен белгилешкенде турат. Себеби Махмуд Кашгаринин жана башка мусулман аалымдарынын басымдуу бөлүгүнүн түшүнүгүндө араб, перс, кытай, урум (византиялык гректер), франк (кресттүүлөр жортуулуна катышкан француз ж.б. европалык калктар), саклаб (славяндар) сыяктуу түрктөр да көптөгөн урууларга жиктелген бирдиктүү «түрк эли» катары эсептелген» деп жазганына толук кошулууга болот [2:435]. Мына ошондуктан да ал-Фараби, Юсуф Баласагуни, Махмуд Кашгари, Адиб Ахмад Югнаки, Ахмад Ясави, Токтогул ырчы, Асан Кайгы, Лутфи, Алишер Навои, Бабурдун эмгектеринде жалпы бирдиктүү түрк эли, түрк тили, түрк поэзиясы жөнүндө сөз жүрөт. Кээ бир түрк уруулары жөнүндө сөз болгондо өзүнчө бир элдин эмес жалпы түрк элинин бир уруусунун өкүлү түшүнүгүндө келтирилген. Маселен, ал-Фараби, Махмуд Кашгари, Эмир Хосров Дехлеви, Али Кушчу Самарканди түрк этникалык чөйрөдөн

тышкаркы аймактарда (Сирия, Ирак, Индия, Иран, Кытай ж.б.) өздөрүн «түрк» деп аташкан жана башка элдер да буларды түрк элинин өкүлү деп карашкан. Ал эми түрк этникалык тар чөйрөдө зарылдыгына жараша, маселен, Мавераннахрда, Чыгыш Түркстанда, Хорасанда, Жети-Сууда өздөрүнүн аттарына кыпчак, түркмөн, уйгур, барлас, кыргыз, казак, могол, найман, өзбек ж.б. уруулук аталыштарын кошо айтып келишкен. Мындай көрүнүш «Бабур-намада» өзгөчө байкалып турат.

Ушундай эле тенденция фарсы-тажик поэзиясынын өкүлдөрүнүн чыгармаларында кездешет: кыргыз, казак, кыпчак, уйгур, өзбек, түркмөн, кара-калпак деген өз алдынча элдерди дээрлик жолуктурууга мүмкүн эмес, бир гана «түрк» (кээде «огуз», «кыпчак») деген этникалык түшүнүк колдонулгандыгына күбө болобуз. Түрк элдериндеги ушундай полиэтникалык интеграциялык негиз өткөн кылымдын башына чейин (1922) жашап келгендиги маалым. Буга чейин Орто Азия чөлкөмүндө титулдуу бир улуттук негиздеги мамлекетти жолуктурууга мүмкүн эмес. Кийинки Бухара эмиратында, Хива жана Кокон хандыктарында да улуттук жиктелүүлөргө жол берилбегендигине күбө болобуз. Бул региондо «Кутадгу билигдин», «Хибатул ал-хакаиктин», «Махабат-наманын», «Хосров менен Шириндин» ж.б. түрк тилиндеги чыгармалардын адабий тилдик ролун эске алуу менен бирге негизинен мамлекеттик жана адабий тилдин ролун фарси аткарып келсе, XV к. баштап түрк тилдүү элдер үчүн чагатай тили жалпы орток расмий жана адабий тилге айланган жана XX к. улуттук республикаларга бөлүнгөнгө чейин өз функциясын аткарып келген.

Орток түрк инсандары ал-Фараби (870-950) менен Махмуд Кашгари (1029-1127-ж.ж.) ортоазиялык чөлкөмдөн Иран, Алдыңкы Азияны аралап өтүп, Иракка, Сирияга чейин барып изилдөөлөрүн жүргүзүшкөн. Албетте, алардын фарси, дари жана араб тилдерин билүүсү эң негизги шарт болгон. Ушундан улам Хорасан жана Мавераннахр чөлкөмүндөгү орто кылымдык интеллектуалдуу инсан үчүн өз эне тилинен башка фарси-дарини жана араб тилдерин билүүсү зарыл болгондугу анык. Атактуу орток түрк инсандары Юсуф Баласагуни, Ходжа Ахмад Ясави, Адиб Ахмад Югнаки, Низами Гянжеви, Кутб Хорезми, кийинки Улугбек, Али Кушчу Самарканди, Лутфи, Навои жана Бабур фарсиден башка араб тилин мыкты билишкен деп ишенимдүү айта алабыз. Бу чөлкөмдөгү элдердин дүйнөтаанымы, менталитети жана психологиясы негизинен бири-бирине окшош же жакын болгон. Орто Азиялык түрк жаранынын түндүк-батыш Кытай («Кытай хаканы») менен түндүк-батыш Индияда (Кашмир), Авган, Иран, Кавказ, Ирак, Сирия ж.б. өлкөлөрдө ээн-эркин жашап, илимий жана адабий ишмердүүлүгүнүн үстүндө эмгектенүүсүнө ушунчалык чоң территорияда ислам дининин жайылып кеткендиги жана бул динди тутунган адамдардын бири-бирине карата толеранттуулугу менен түшүндүрүүгө болор эле.

Өмүрүнүн акырында ал-Фарабинин туулуп өскөн Фарабга кайра келгендиги жөнүндө маалымат жокко эсе. Н.А.Аристовдун пикиринче борбору Кендер (же туурасы Кодар) деп аталган жерде исламдык философ Абу-Наср-Бараби туулган... Фарабинин жатык тилинде сүйлөшөт, бирок туура окулушу Бараби, анткени бул ф тамгасы болбогон сөз - түрк тилине таандык [3:340]. Ал 950-ж. декабрда Дамаск шаарында о дүйнө сапар салган. Анын араб тилинде жазылган төмөнкүдөй ыр саптарын учуратабыз:

Эки айнек идиш менен өмүр сүрөм,
Алар менен бүт ишимди жасап келем.
Бир идишимде сыя толгон,
Башка бири – шарап толгон.
Бири менен – өзүмдүн акылман ой-тыянактарымды түзөмүн,
Башка бирөө менен – көкүрөк кусалыгын кууп айдайм [1:113].

Бул ыр саптары казак жеринин Фарабынан Аравияны көздөп кеткенден баштап өз мекенине, эл-жерине кайра кайтып келбей калган дини бир, бирок тили да, дили да бөтөн элде пенделик стихиясына айланып калган илимди гана бел тутуп жашап калган, туулуп өскөн жерин сагынып кусаланган түрк жаранынын көкүрөк муну беле! А балким, замандашы Рудаки экөөнөн кийин келген Фирдоуси, Минучихри, Низами Гяжеви, Омар Хайям, Алишер Навоилердеги «өй, кесегүл, куй шараптан, көңүл черин жазалы, кутулуп бу азаптан...» деген өңдүү гедонистик маанайдагы эргүүлөр ошол ал-Фараби менен Рудакиден алынган типологиялык салттуулуктар болуп жүрбөсүн.

Ал-Фараби негизинен араб өлкөлөрүндө жашап калгандыктан жалаң гана араб тилинде жазып жана сүйлөп калгандыгы да чын. Ушунчалык таланты менен фарси, анан араб тилдерин үйрөнүп алып, Аравияга сапар тартпаганда, түрк аскерий саркерлеринен болгон атасынын акбатасын албаганда ал-Фарабинин аты, албетте, белгисиз бойдон калып кетмек. Ал атактуу Байыркы грек окумуштууларынын эмгектерин араб тилине грек тилин эң мыкты билгендиги үчүн гана которо алган жана түшүндүрмөлөрүн берген. Ал-Фараби мындан тышкары дагы башка европалык жана санскрит тилдерин да билген болуш керек. Индиядагы байыркы храмдардын дубалындагы фрескаларында ал-Фарабинин ысымы жазылып тургандыгы бул атактуу аалымга индиялыктардын таазими деп түшүнүүгө болот. Ал өзүнө замандаш келген Рудакинин, кийинки Фирдоусинин, Берунинин, Ибн-Синанын эмгектери менен тааныш болбогондугу өзүнөн-өзү белгилүү. Анда бу түрк уруусунан чыккан талант кимдердин эмгектерине таянган да, кимдерден таалим алган? Албетте, Байыркы грек илимпоздорунун грек тилиндеги эмгектеринен үйрөнгөн. Ошондой эле белгилүү араб аалымдарынын (ошондой эле

хорезмдик Мухаммад Хорезминин) илимий эмгектерин өздөштүрүп чыккан. Бир кызык жери ал-Фараби үчүн Иран менен Орто Азия чөлкөмүндө ага илим-билим жаатынан муалим болуп өрнөк көрсөтүүчү атактуу инсандар болбогон өңдүү, болсо да аларга канагаттанбаган шекилдүү. Ошондон улам да ал тил үйрөнүп, араб өлкөлөрүнө сапарга чыгууга мажбур болгон кыязы.

Белгилүү чыгыш таануучулардын ал-Фарабини чыгыш ренессансынын баштоочусу катары баалашканы бекеринен эместир. Ф.Энгелстин айтымында «феодалдык орто кылымдын аякташы жаңы капиталисттик доордун башталышы эбегейсиз зор фигура менен белгиленген. Бул – италиялык Данте, орто кылымдын акыркы акыны, ошону менен бирге жаңы замандын биринчи акыны». И.Наховдун ишениминде Дантенин «Ажайып комедиясы» - бул Тозоктун караңгы түпкүрүнөн Бейиштин көз уялткан жарык нуруна, орто кылымдык монахтык аскетизмден Ренессанстын шайыр-шатман стихиясына жарып өтүү болгон [4:26]. Данте (1265-1321) менен өзү этникалык түрк, фарсидариде жазган индий акыны Эмир Хосров Дехлеви (1253-1325) бир эле мезгил ичи жашап өтүшкөн замандаштардан болушкан экен. Ал эми бул экөөнө чейин эле Жайсаң ырчы, ал-Фараби, Рудаки, Фирдоуси, Ибн Сина, Коркуд Ата, Юсуф Баласагуни, Махмуд Кашгари, Адиб Ахмад Югнаки, Кожо Ахмад Ясави, Низами Гянцеви, Кет Бука Найманлы өңдүү улуу инсандар өздөрүнүн чыгармачылыгында жалпы элдик мүдөө-талаптарды, гуманисттик идеяларды, адамдын улуулуугун шардана кылып келишкени чыгармаларынан бүгүн белгилүү.

Убагында атагы таш жарган улуу фарсы-тажик илимпозу Ибн Сина да ал-Фарабиге кайрылган экен. Аны биз бу дүйнөгө ал-Фарабиден бир кылымдай кеч келген Ибн-Синанын жазганы аркылуу билебиз. Абу Али ибн Синанын (Авиценна) (980-1037) «Каноны врачебной науки» деген он томдон турган эмгегинин бет ачарында Ибн Синанын этникалык түрк ал-Фарабинин белгилүү эмгеги жөнүндө төмөнкүдөй айтканы келтирилет:

«...Мен логиканы, табигый жана математика илимдерин толук кандуу өздөштүрүп чыккандымдан соң, мен теологияга кайрылдым да, «Метафизиканы» окуп чыктым. Бирок мен анын маани-маңызын түшүнө албадым, муну жазган адамдын максаты мен үчүн түшүнүксүз эле. Мен «Метафизиканы» кырк жолу окуп чыктым, аны жатка да билип алдым, бирок баары бир ал кандай максатты көздөгөндүгүн такыр түшүнбөдүм. Аны түшүнүүгө эч болбостугун көзүм жетип өзүмө айттым: «Бул аңдап түшүнүүгө болбос китеп!»

Бир күнү күүгүм ченде базардагы китеп дүкөнчөлөрүнүн катарын кыдырып жүрдүм. Бир сатуучу кандайдыр бир китепти колуна кармап алып, үнүнүн жетишинче кыйкырып мактап жатты. Ал мага ошол китебин сунганда, «бул илимден мага эч кандай пайдасы жок!» деп нааразы кейпимде аны чечкиндүү четке кактым. Бирок ал мага: «Бул китепти

сатып ал, арзан гана, мен муну үч дирхемге сатам» деп туруп алды. Бул Абу Наср Фарабинин «Метафизиканын» максаты жөнүндөгү китеби экен. Мен үйгө бат эле кайтып, аны шаша-буша окууга кириштим. Менин алдыма китептин негизги маани-маңызынын эшиги ачылып, бардык түшүнбөстүктөр чечмеленди» [5:12]. Ибн Халликандын жазганы боюнча ал-Фараби өзү да Аристотелдин «Метафизикасын» биринчи жолу окуганда дурустап түшүнгөн эмес экен. Ошондо жардам берүүсүн өтүнүп логика илими боюнча адистерден болгон белгилүү философ Абу Башрга барыптыр [1:71]. Ушул жерде көңүл бурчу бир нерсе: Бухаранын китеп базарындагы кадимки эле сатуучунун айтылуу Аристотелдин «Метафизикасына» ал-Фарабинин араб тилиндеги түшүндүрмөсүн көтөрө чаап мактап, сатып алууга үндөгөндүгүнө караганда X к. Орто Азия элдеринин маданияты бир топ жогорку деңгээлде болгондугун айгинелейт.

Аалым акын Ибн Сина «Ой бөлүшүү» деген ырында өзүнүн материалистик көз караштарын жашырбайт:

Азыр мен эмне көрөм? Ар-намыс да, аалымдык да тебеленген, -
Өтмүшкө калып кетти адамдардын ойлору изги толгон.

А дүйнө өзү - билгинин да, түркөйдүн да башпаанеги,
Анда толо хаосу да, чириги да, мүрзө курту.

А балким, бул – өлүмтүк, ачууланып кыжырданган,
Курттун өзүн жеп жаткандыр тойгузуп ач курсагын?

Дүйнө же күнөөгө батып жоголот, же топурактан көтөрүлөт?
Көрө аламбы алла-таала айткан осуяттарын, атаганат? [1:109].

Илимпоз ушул ыр саптарынын азабын кийин көп эле тарткан экен.
Ушундай эле ойлорду Ибн Синанын башка бир рубаисинен да табабыз:

Мен – ый, бүт доорлордун күлкүсүндө байкалбаймын, роза өңдүү,
Бир дем менен тирилемин, же кыйыламын, роза өңдүү.
Ортосуна ыргытылам бүт той-топурда, роза өңдүү,
Кайрадан менин каным кызардыбы бүт ооздордо, роза өңдүү? [1:129].

Ибн Сина газневид султан Махмудга барбай жашырынып, көп кыйынчылыктардан соң Хорезмге жетип келет. Аны жаш эмир Али Ибн Мамундун увазири, илим-билимге жакын Сухайли Гурганджада кучак жайып тосуп алат. Сухайли Хорезмге Кисаини, Утбини, Искафини, ал-Кумрини да чакырткан. Бирок алар султан Махмуд Газневиге барышкан. Ибн Сина Махмуддун колуна түшүп калганда эмне болорун эч ким билбейт. Ибн Сина Сухайлиге ала келген китептерин салт шаанисине

ылайык урмат менен ага тапшырат. Бул экөө философия, укуктаануу, адабият, астрономия, математика, медицина, музыка жаатында кызыктуу маек курушат. Убагында жаш Ибн Сина өзүнүн устаттары Арузиге «Топтомдордун китеби» бир чоң томдугун, ал эми Баракиге жыйырма томдон турган «Тыянак жана натыйжа» жана «Уруксат жана тыюу» деген эки томдук китептерин тартуулаган экен. Тилекке каршы, Баракидеги томдуктарынын баары сакталбай калган. Ибн Макуланын жазганына караганда Ибн Сина устаты Баракиге аталган трактаттарынан башка «Нооруз майрамына байланыштуу абджад тартибинде жайгашкан тамгалар тууралуу кайрылуу» деген дагы бир эмгегин арнаптыр.

Ибн Сина султан Махмуддан качып башпаанек кылып калган ошол Хорезмдин кышкы суугу жөнүндө Авестада минтип айтылат: Кайсыдыр бир мезгилде Хорезм – «Айран-Ваэджо» («Арий мейкиндиги») Ахура Mazda жараткан эң бир сонун жерлер менен өлкөлөрдүн биринчиси болгон. Ванухи-Даития дарыясынан суу келип турган. Бирок эмнегедир Ангра-Маню ачууланып Хорезмге жыланды, суук кышты жана какыраган талааны кошо жараткан экен [1:133].

Ал-Фараби «Эки философун: кудайчыл Платон менен Аристотелдин көз караштарын бириктирүү жөнүндө» деген китебин жазган. Мында Фараби «Аристотелдин эмгеги ... «Теология» деп айткан. Бул жөнүндө Ибн Сина эч жерде айткан эмес. Бирок Фарабинин жогоруда аталган эмгеги жөнүндө сөз жүргөндө «Теология» Аристотелдики экендигин ырастайт. Муну Ибн Сина улуу грек инсандарынын эмгектерин мусулман философиясына кийирүү максатында динаяттын өкүлдөрүн адаштыруу үчүн ошентип айткан дешет. Анын айтканы боюнча Фараби Аристотелдин ар кандай аралашмалардан тазаланган таза философиясын берген [1:142].

Диндик догманын канондору күчөп, философияга орун табылбай турган кезде Чыгышта ал-Газзали (XI к.), Европада Фома Аквинский (XIII) мунун жолун табышкан. Алардын бири грек философторунун материализмин «христиандаштырып» салса, экинчиси философияны динден ажыратып Аристотелди сактап калышкан. Ошол ал-Газзалинин айтканы боюнча философия менен шугулданган мусулмандардын эч бири аристотелдик илимди Фараби менен Ибн Синадай терең билген эмес. Философияга баш оту менен кирип кеткен динаяттаануучу ал-Газзали аристотелдик негиздеги логика, метафизика боюнча окуу китептерин жазган. Анын латын тилине которулган бул эмгектерин тамшанып окушкан европалык илимпоздор мунун автору философ эмес эле, мусулман динаятынын өкүлү экендигин билишсе чалкасынан кетишмек. Кийинки Фома Аквинский мурунку ал-Газзалинин жазгандарын мисал катары көп кайталаган. Экөө тең философия динге кызмат кылуусу керек деп жар салган. Бул экөөн тең католик чиркөөсү ыйык деп жарыялаган. Флоренциянын эң чоң чиркөөсүнө ал-Газзалинин портретинин

илингендиги бүгүнкү күндө да таң калтырат [1:145]. Ал эми Ибн Синанын материалистик окуусун XIII к. Париждин епископу Гийом Овернский кудайсыз деп жарыялаган. Аны окуусун тараткандарды инквизициянын отуна өрттөөгө буйрук берген.

Ибн Сина Берунинин «Ессейлер Арийге чейин 400 жыл илгери гүлдөп өскөн» деп айтканын келтирет. Ал Берунинин энциклопедиялык билимине таң калган. Чындыгында Беруни көптү билген. Ал грек жана байыркы еврей, сириялык жана фарси, араб, түрк тилдериндеги адабияттарды окуй билген. Кийин байыркы индиялык санскрит тилин да өздөштүрүп алган. Ал Гомерди, Бешкитепти, Библияны окуган. Ал эссейлерди түшүнгөн – бул адамзатынын улуу адеп-ыйманынын ажайып керемети. Зороастризмде да «бүт баары Жалган менен Караңгыга чулганып кеткен ченде да, Чындыкты кайра жаратуучу акыйкатчылардын аралчасы калат. Бул - Жашоонун Мыйзамы, анын куткаруучусу» деп жазылган [1:183]. Беруни 1025-ж. алигече адамзатында болбогон «Тахдид» («Геодезия») деген эмгегин жазып бүтүрөт. Он жети жашында глобус жасап, жер шарынын радиусун жана диаметрин өлчөп чыккан. Ал Түндүк индиялык жана Туран ойдуңдарынын жаралышы жөнүндөгү окуулары бүгүнкү илимди да таң калтырат. Булар Леонардо да Винчинин Ломбард ойдуңунун келип чыгышы жөнүндөгү теориясынан 500 жүз илгери жазылган.

Ибн Сина үй-бүлө күткөн эмес экен. Тарыхый маалыматтар боюнча Рудаки менен Алишер Навои да дүйнөдөн так өтүшкөн. Ал-Фарабинин үй-бүлөсү болгонбу же жокпу белгисиз. Фирдоусинин да, Низами Гянджевинин да бирден гана уулу болгон. Ал эми Омар Хайям баарын таштап жалгыз жашап өткүнүң деп жар салат. Мындай орто кылымдык социалдык феноменди кантип түшүндүрүүгө болор эле?

Ибн Сина өмүрүнүн акырында жаштык кези өткөн Бухараны эскерип жазган экен:

Жаштыктын ажары өчүп кеткендей,
Калгандай караанын да таппай
Сүйгөнүңдүн тамын, бир кездеги,
Мукамдуу үнү рубабыңдын кечиндеги...
А күйгөнүңдүн үйүн каада күтүп,
Көрсөтпөй жабат калың жалбырак...

Башка бир ырында да ушундай маанайдагы сезимдерди туябыз:

Оо, жарык күн, жалгыз сен гана ушундай бийиктесиң,
Караңгы тунгуюктан кайра кел көтөрүп белегиң.
Мендей күйгөндү сен деги көрдүң беле!
Бетим бүт чаң, көкүрөгүм кайгы-мунга толо... [1:286].

Ибн Сина эманация жөнүндө төмөнкүчө жазат:

Дүйнө – бул ааламдын дени, жандүйнөсү алла-гаала,
Адамдарга периштелер менен бирге жан дениңди тартуулаган.
От менен жер, суу менен аба – булардан дүйнө жаралган,
Буларда биримдик, өнүккөндүк – калганы бу дүйнөдө жалган.

Илимпоз акын илим-билимдин туу чокусуна жетсе да, өлүмдүн табышмагын чече албаганына өкүнөт:

Жерден аралыгы өтө чоң Сатурндан,
Мында мен билбегенди билип алдым.
Бу дүйнөдө көп сырлардын сырын ачтым,
А бирок, өлүмдүн табышмагын таба албадым [1:225].

VI к. Хосров Ануширван тарабынан Гундешапур мектеби түзүлгөн. Мында грек-римдик жана индиялык медицинанын жетишкендиктери жалпылаштырылган. Ибн Сина саманиддердин китепканасынан «Табиб ал-Харис менен Хосров Ануширвандын медицина жөнүндөгү маеги» деген китепти таап окуган деп айтылат. «Канонунда» илимпоз практикалык кеңешин ыр түрүндө берет:

Суук өттүбү – менин сага кеңешим:
Башында дурус болот кан алдырган.
Жеңилдесең – мончого бар буу айдаган,
Оңолгунча ичкин сулунун маңызын кайнатылган! [1:337].

Бүгүнкү күндө Ибн Синанын бейт ыкмасында жазылган бир топ газелдери, а,б,а,б формасындагы төрт саптан турган кытайлары белгилүү. Ал эми рубилери Рудакинин поэзиясындай (а, а, б, а) кеткен. «Жан жөнүндө поэмасы» араб тилинде жазылган. Ошондой эле өзүнчө бейттери да бар [6:44-74].

Адабияттар:

1. А.Салдадзе. Ибн Сина (Авиценна). Ташкент, 1985.
2. Кыргыздар. Т.2. Түзгөн К.Жусупов. Б., 1993.
3. Н.А.Аристов. Усуны и кыргызы или кара-кыргызы. Б., 2001.
4. Европейский эпос античности и средних веков. Москва, «Детская литература», 1984.

5. Абу Али ибн Сино. Авиценна. Каноны врачебной науки. В 10 т. т.1. Ташкент, 1996.
6. Лирика. Из персидско-таджикской поэзии. М., «Художественная литература», 1987.

**IX-XI к.к. иран-тажик поэзиясындагы
гумандуулук идеялар**

Рудакинин чыгармачылыгы

Иран-тажик адабиятынын анабашы аталган Рудакинин (857-941) (анын чыныгы аты Абу Абдаллах Жафар Ибн Мухаммед) ошол Рудаки деп айтылып калышы нисбабы (руд - музыкалык аспап), же тахаллуспу (жердин аты) деген талашууларга тажик жазуучусу Садриддин Айни Самарканддын жанында Рудак-и Панжруд деген кыштакта акындын туулгандыгын далилдөө менен чекит койгон. Анын лирикасынан тышкары жети эпикалык поэмасы, анын ичинде индиялык классикалык эпостук вариантынын негизинде «Калила менен Димна» поэмасы биздин күнгө чейин жетип келген. Айта кетчү нерсе, ушул индиялык «Калила менен Димна» эпосунун кыргызча котормосу 1985-ж. басмадан (Т.Ташмаматовдун котормосунда) чыгарылган. Бул, албетте, кыргыз адабият таануусунда байыркы чыгыш маданиятын, адабиятын жана тарыхын үйрөнүүдө чоң табылга боло алат. Маселен, «Калила менен Димна» дастанын Рудаки, Наср Аллах, Хусейин Ваиз Хашифи; «Илахи нама» поэмаларын Аттара менен Санаи да жазышкан. Фарсы адабиятын изилдөөчү Г.Этенин пикири боюнча «Шах-намадагы» «Залл менен Рудаб», «Бижан менен Манижа» өңдүү сүйүү эпизоддору «Хосров менен Ширин», «Лейли менен Мажнун» өңдүү романтикалуу поэзия багытынын өнүгүшүнө үлгү болуп берген [1:239].

Белгилүү фарсы акыны Сузани Самарканди (XI-XII к.) бир ырында Рудакинин сөзүн келтирет:

Сени даңазалоо үчүн келтиремин шилтемени
Балйами жөнүндөгү Рудакинин бир бейтин:
«Оо, бу дүйнөнүн садири, дүйнө оронду караңгыга,
Биз үчүн – таңкы нурдай байкаласың араң гана».

Сузанинин бул саптары Рудаки жөнүндөгү аңыз кептерди чечмелөө үчүн өбөлгө болмок. Илгерки Ауфи да Рудаки азиз болуп төрөлгөн деп бардык эле тезкирелеринде айткан экен. Мындай эскермелер мурунку акындарда да кездешет. Маселен, Насири-и Хосровдун бир бейтинде (1004-1088) мындай деп айтылат:

Көп эле насаат ырын жараткан айыптап бу дүйнөнү
Ошол көрбөс акын, а бирок баарын көрө билген.

Бул акын Рудакиден бир жарым кылым кеч келген. Ал улуу инсандын көзү көрбөстүгүн айтканы менен анын тубаса азиз экендиги жөнүндө жазган эмес. Бирок С.Нафисинин ишениминде Рудакинин

көптөгөн ырлары анын көзү көргөндүгүн айгинелеген. Маселен, аны төмөнкү ыр саптарынан байкоого болот:

Кара булут артынан күн көрүнөт утуру да утуру,
Кара кулду жандап өткөн өңдүү гаремдин чүрөгү...

Жоогазын гүлүмсүрөйт алыстан талаадагы,
Жаш келиндин хна менен боелгон бармагындай...

Бу сенин оймоктой оозуң – кимдир бирөө
Анардын бир бүртүгүн так экиге бөлгөндөй...

Нишапурдун жолунда ток жашаган айыл көрдүм,
Бай турган дыйкандардын санагына эсеп жетпейт...

Рудакинин карылык жөнүндөгү марсиясынан төмөнкүдөй ыр саптарын көрөбүз:

Марттыгы ашынып, эч аянбай дирхемдерин сапырчу,
Шаардан көрсө көкүрөгү анар өңдүү түрк кызын.
Көп-көп кыздар үшкүрүнчү аны деп,
Түн катып келишчү ага жашырынып.
Тунук шарап, келишимдүү келбети, ай-чырайы,
Канча кымбат турса да, мага арзан.
Үй-бүлөсүз, аялым, балам, кайгым - жок,
Жашап өттүм тынччылыкта, жеңил, ток [1:133].

Ушундан улам көзү азиз жаш жигитке сулуулар көп эле чуркай бербесе керек деген ой да жаралат. Мунун аныктыгына жетүүдө С.Нафиси Утбинин хроникасындагы шейх Манинин: «Жашы өтүп улгайып калганда анын көзүн оюп салышкан» (937) деп айтканына таянуу менен өз бүтүмүн чыгарганы белгилүү. Бирок бул улуу акындын жогорку ыр саптарындагы жаштык кезин элестеткен күйдүм чок жоруктарына караганда, ошол 880-890-ж.ж. Мавераннахрга, же Хорасанга караштуу ири шаарларда түрк тилдүү калк отурукташып эле жашап жүргөндүгүнөн маалымат алабыз. Дагы бир кызык жери Рудакинин бу дүйнөдөн жалгыз бой өткөнүн акындын өз оозунан уксак, оо кийинки Алишер Навоинин да дүйнөдөн так өткөндүгүн Бабурдун айтканы боюнча билебиз.

Бул улуу акындын поэзиясында түрк темасы аз эмес:

Шарап сунган – кумир, эң келбеттүүсү баарынан
Түрк хатун менен хакандын өз баласы,-

деген ыр саптарынан эмир Насырдын барымтасында көчмөн түрктөрдүн бектеринин балдары болгондугунан кабар алабыз.

Акындан гедонизмге жаткан төмөнкүдөй саптарды да кездештиребиз:

Шамал менен булут го – бу дүнүйөң, о, аттиң!
Апкел шарап – болору болду байоосу канды! [1:147].

Рудакини өтө мыкты билимге ээ болгон деп айтышат. Куранды жатка айтып, араб тилин абдан жакшы билген. Анын поэзиясынан тарыхый-уламыштык башатка ээ Йакуб (Жакып), Йусуф (Жусуп), Нух (Ной), Иса (Ыйса), Лейли менен Мажнун, имам Шафи жана Абу Ханиф, ошондой эле байыркы грек Сократ менен Платон жөнүндө да маалыматтарды алабыз. Акын ыр жазганынан тышкары обондуу ырларды эң сонун аткарчу экен.

Улуу акын тагдырдын жазмышына макул болууга да чакырат:

Кеткен кетти, келген келди,
Болмогу болду... Ага неге өкүнөсүң?
Дүйнөнү оңдоону чечтиң беле?
Бирок бул деген дүнүйө! Түз айтканды жактырбайт!
Акылыңдан кетпе – укпайт ал бейакылды,
Арызданба, ал анткени арыз укпайт [1:137].

Көптөгөн кийинки акындар Рудакини ырларында даңазалап келишкен. Рудакинин кичүү замандашы Дакики өзүн улуу акынга таптакыр жакындатпайт. Ал үчүн Рудаки кол жеткис бийиктиктей:

Рудаки кимди даңазалап мактаса,
- Ал деги - кызыл тилдин имамы –
Агери Дакики дал ошону даңктап кирсе,
Бул - ташыгандай Хадживарга курманы.

XI к. баш ченинде газневид чөйрөсүнүн акындары Рудакини өздөрүнүн устазы катары карашкан. Маселен, айтылуу Фаррухи султан Махмудга анын акындарын улуу шаирге салыштырып мактайт:

Сенин акындарың Рудаки менен Шахиддей,
Сенин ырчыларың Саркаш менен Саркабдай.

Кийинки Минучихри да дагы бир белгилүү төрө Фазл ибн Мухаммад Хусайнини көтөрүп мактоодо минтип жазат:

Ал акын да, төрө да жүрөгүндө, эстүү да, кайрымдуу да,
Ал – башка Рудаки жана экинчи Наср ибн Ахмад.

Селжуктардын акындарынын эмири Абу Муиззи, хорезмдик акын Адиб Сабир, ошондой эле белгилүү азербайжандык түрк Хакани жана хансарайдан оолак турууну эп көргөн Насир-и Хосров да бул улуу акындын талантына таазим этишкен.

Адамга жакшылык кылуу, гумандуулук, адеп-ыйман темалары Рудакинин поэзиясынын өзөктүү темаларынан болгон.

Газелдери:

Менин соболума жооп берди өзү турмуш –
Ойлонуп, сен түшүнсөң жашооң өзү – кеп-кеңеш:

«Башканын бактысына көзүң артпа – мунуң пастык,
Өзүң да болуп жүрбө башка үчүн - көрөалбастык?»

Дагы турмуш айтат: «Ачууга такыр алдырбагын,
Ким тилден кетсе, ошол кутулбайт миң балээден» [2:30].

Дүйнөнүн жаратканы – жаман түштүн өзүндөй,
Бирок дүйнөнү уйку көрбөйт, катаалдыгы өзгөдөй.

Кай жерде балээ болсо, ошондо жыргап калат,
Кай жерде оорун болсо жаныңдын, бир кубанат.

Анда неге тынч карайсың баарына, көңүлүң ток?
Бу дүйнөнүн кылганынан эч кандай бир эс алуу жок.

Анын жүзү жапжарык, бирок ичи кара,
Келбети өзү керемет, бирок түбү жара [2:27]

Дүйнөдө бүт баары өз нугунда, а сен арасында,
Эмнеге сен нааразысың, себеп жок таарынычка?

Эмнеге сен ойго чөгүп, аза-муңду тартасың?

Тагдырыңа тан бер, анын сен өз тууганысың.

Жазмыштын өз мыйзамы - кылчусун өзү билет;
Ага моюн сун да, увазирди тыңдаба – сөзү сиңбейт.

Сени жараткан сен өңдүүнү кайра туубайт;
Тайсалдаба тагдырыңан сени эч ким куубайт.

Кудай таалам таптакыр жаап салбайт эшигин,
Ачмайынча дагы башка капкалуу жүз бейишин [2:33]

Кол менен кылдарын терип Рудаки,
Кымбаттуу курбусун ырдап кирди.

Лаал шарап – лаалдай эритилген,
Бирок окшошуп кетет эрин менен.

Буларга бир башат берилген:
Бири катуу, экинчиси эритилген.

Тийип кетсе – колуң күйөт,
Оозуң тийсе – тынчың кетет [2:34]

Неге доско таарынасың? Капалык да кетет, таарынбассың,
Турмуш өзү ушундай: бүгүн – кубансаң, эртең – кайгыдасың.

Достун ызасы – ыза эмес, уят да эмес, мазак эмес;
Кайра эле мактап кирсе, кол сунушуң ажеп эмес.

А неге бир жаман иш жүз мыкты ишти басып кетет?
А неге тикенеге айынан роза гүлү бүт өмүргө азап чегет?

Неге эле күндө жаңы сүйүктүүнү издөөң керек?
Дос капабы? Кечиргин де, тартышуунун кажети жок [2:50].

Рубаилери:

Мезгил – ат, а сен чабандес, тайманбай чап шамалга!
Мезгил – топ, катуу таякча бол, оюнунду утууга!
Ырчы-күүчү мыкты адис, кубаты бар колунда,

А, бирок акындын колу күч, үйрөнгөн каламга!

Кудайым азаптан куткарды берип мага төрт сапатты:
Акыл-эс, ден соолук, кең пейил жана атак-даңкты.
Кудайым кимге ушул төрт сапатты ыраа кылса,
Узак жолун эч кынтыксыз өткөрөт байкабай көр азапты.

Тилемчини кээ бирөө көп жактырбайт:
Угуп-укпай сөзүң бүтпөй силкип кагат.
Угуп жатып угууга чамаң жетпейт,
А мен анда канттим суранган, о балекет?

Оо, Рудаки, күчтүү эркиң болсун, башкаларга окшобой, жаша!
Акыл-эс, көкүрөгүң жарык болуп, жашагандай акылмандар, жаша!
Ойлобо, сага гана жаман да, а башкаларга – жыргал дүйнө,
Билгиниң: дүйнөдө жамандык көп; сен жыргал ирмем үчүн, жаша!

Дүйнөнүн кабыгынан көзүң көрбөйт жашоонун кайманасын,
Үйрөнгүн жүрөгүңдүн көзү менен көрүүгө аалам сырын.
Көз көргөндүн бүт баарын көзүң бардап ачып карагын,
Бирок да үйрөт көкүрөктү көрүүгө бу дүйнөнүн терс жагын.

Ооба, туура: биздин дүйнө адилетсиз акылманга,
Дүйнөдөн жыргал күтпө, үйрөнгүн иштерманга.
Алгының да, кайра бер, бактылуу ошол киши,
Ким алып, анан берген, байлык топтоп, садагага.
Тагдырына тан бер да, адилетте ак жаша,
Кайгы-муңдун кишенин үзүп сал да, эркин жаша.
Капаланба болбой калсаң катарында бай адамдын –
Дурусун болуп катарында кембагалдын, бап жаша.

Сокур сымал асемиңди бас – алкыш аласың!
Аксак, азиздерди мазактаба – алкыш аласың!
Жыгылганды тебелебейт – наалат аласың,
Жакшысы, жыгылганды тургузгун – алкыш аласың!

Эки миң кандуу дөбө чыгат капысынан,
Жолундан сен өткөн, оо менин досум кайран.
Лейлилер биздин бөлүшпөйт капабызды,
Бир гана Межнун билет махабат дартын.

Келиптир... «Ким?» - «Сүйүктүүң». –«Качан?» -
«Таң алдында»,
Жоодон кутулдук... «Жооң ким?» - «Өзүнүн атасы да».
Өптүм эки жолу... «Кимди?» - «Анын оозун». –
«Оозунбу?» - «Жоок». – «Анан?» - «Лаалды». – «Кандай?» -
«Кызыл түстүү от сымал да».

Жытын да, түсүн да уурдап алдың кызыл гүлдүн:
Түсүн - кызыл бетин үчүн, жытын – кара чачың үчүн.
Суулары кызыл агат жүзүн жууган жердин,
Жыпар жыт буркурайт жазылган чачтан упузун [2:52-80]

Бейгтери:

Бир жазууда учкулмун да, кубаттуумун башкалардан,
Бир жазамын оймо-чийме, жумшак майин чегип таштан.

Бир гана дениң, бир жаның – бирок канча билимиң!
Батпайт баары адам акылына, сыйышат бир гана өзүнө деңиздин!

Ой-кыялың ишке ашсын десең узак кармаш,
Анткени сенин өмүрүңдүн өзү узакка таймаш.
Күндө сен угасың мукам обондорду,
Бирок сен уккуч келбейт эзилген онтоолорду.

Жакшылыкка, тынчылыкка умтулат акылман,
Согушууга, урушууга умтулат бир жаман.

Биз бой сунабыз (будданын) жыгач буттарына,
Бүт дүйнө бутка окшош, а биз - шамандарга.

Биз – кой, дүйнө – короо. Бизде бар бир мыйзам:
Айдап кирет короого, эгерде уйкуга алдырсаң.

Тирүү жан мүрзөгө кетет, өлүк эч тирилбейт,
Дүйнө өзү ушундай ай-аалам жаралгандан.

Оо азап: айры куйрук жашайт эки жүз жыл,
А чабалакей – бир гана жыл.

Адилет адам ордун ээлейт бир шумпай митаам,
Урмат даңкка оронот эшек тана, четтетип төөнү атан.

Мен азгырылдым короо-жай, алтын, күмүшкө,
Жүрөгүм азгырылды акыл-эс, билим, изгиликке.

Денимдин азгырыгы – акча, жайлоо жер, шаан-шөкөт,
Жандүйнөмдүн азгырыгы – илим-билим, акыл-эс.

Адамдар мени алдап кетти, сүйөмүн бир гана табиятты,
Жүрөгүң алдап кетти акыл-эс, адеп-ыйман, эркиндикти.

Ток адам нан сураган кайырчыны бетпак атайт,
Сак адам башка пенде дарты үчүн ооруксунбайт.
Алардын дасторкону этке толо, самсасы бадамдан,
А булар ач-жылаңач, жегенге жок загара нан.

Сени жерге көмүштү турпак тартып,
Нанды эңсейсиң сен мүрзөндө да жатып.

Оо Мадиж, окугун менин ырымды, аны мыктап үйрөн:
Мен – оймун, мен – жанмын, сен – ден менен тилсиң.

Кийимим булганыч болсо болсун – өзүм таза болсом,
Жүрөгү караларга, суук көздөргө наалат айтсам.

Турмуштун кайна казанына - анын майда-чүйдөсү да
Тоскоолдорду басып өтүүгө дайым керек болот сага.

Өзүң же, бер башкага да. Мыкты болмок кылганың,
Бөлүшсөң сен башка менен тапкан-тутканың.

Досторундун күнөөсүн алба өзүңө: кереги не артык иштин?
Алигече эч ким көтөрбөгөн эки дарбызды бир кол менен.

А балким, улуу акылман мураскеринде жашап келет:
А бирок, акылмандык укумдан тукумга өтүп келбейт.

Бир гана душман – бул көп, жаман кас,
А жүздөгөн дос – бул ар дайым аз.

Сен жалгызсың арасында адамдардын жүз миңдеген,
Сен жалгызсың ошол адамдарсыз жүз миңдеген.

Сүйүү – менин маңдай терим, менин оюм, күнүм,
Дүйнө мага керек эмес, болбосо эгер менин сүйүүм!

Мен бир дарак, айрылуудан күйүп жанам, сенсиз өндүм,
А сен куураган дарак менен очогунду жагып күйгүзөсүң.

Эч ким муну аңдабады, алысым да, жакыным да,
Алданып калганымды сенин индиялык калыңа.

Сүйбөйсүң сен, а бирок менин сүйүүмдү күтөсүң,
Издейсиң сен актыкты, а өзүң - жалгандын нак өзүсүң [2:94-109].

Кытйалары:

Тажабадың шек саноодон жаныңдагы жакыныңдан,
Май басып көзүңдү, кайдыгерсиң адам тагдырынан!

Жүрөгүндөн сараңдыкты кууп айда, көптү күтпө бу дүйнөдөн,
Ошол замат дүйнө келет алдыңа ачык берешен, өз үйүңдөн.

Дүйнөнү таанып бил акыл-эсиң менен,
Мурунку эмес, азыркы көзүң менен.

Дүйнө – бул деңиз. Келеби сүзгүң?
Анда жакшы ишинден кеме сүргүң.

Өбүшүүң көптөн күткөн каалаган,
Окшошот сууга туз чыланган:

Канчалык көп ичкен сайын,
Ошончолук келет ичкиң дайым [2:110-116].

«Калила менен Димна» поэмасынан:

Бу дүйнөдө жашап өтүп, бу жашоодон үйрөнбөгөн,
Бу дүйнөдө үйрөтө албайт эч ким аны, а көйрөңдөнгөн.

Бу дүйнөдө кубаныч жок мындан өткөн,
Жакын адам менен тууганыңды көргөндөн.

Бу дүйнөдө азап жок мындан өткөн,
Шилекейлеш достор менен көрүшпөгөн.

Бу дүйнөнүн жаралганы,
Пенде жок билимге муктаж болбогону.

Кайсы гана тилди, доорду албайлы,
Ар дайым билимге умтулган адамзаты.

Акылмандар урпактарын билсин деп,
Билимдерин ташка чеккен аңыз кеп.

Билимден жүрөгүң жалын чачат көз уялткан,
Бул дениң үчүн - ак олпогуң ар балээден сактаган.

Билип калсам бирөөнүн мага душмандыгын,

Мени жанчып жок кылууга даярдыгын,

Аны менен достошомун кайда гана болбосун,
Аны менен сырдашамын, мейли, көңүлүмө толбосун.

Айтып койгон сөзүмөн азап чегем,
Айтпай калган сөзүмөн жыргап келем [2:120].

Касыйдаларынан:

Карылыктын одасынан

Кам жебей аялым, балам да, үй бүлөм жок - тагдырдыкы,
Эркин өттүм, эч билбедим мындай бир тартыштыкты.

Анда мен падишахка кызмат кылдым, көбү менен дос болдум,
Эми мен ажырадым көп достордон, бүт бөтөндөр – айланам...

Башка шахка кызмат кылганым жок, мен Самандардан
Даңкым чыкты, ырайым күттүм, кубаныч да алдым.

Мага кырк миңди сыйга берди өкүмдары Хорасандын,
Чынында аз эмес - беш миң алдым эмир Макандан.

Падишахтын жан-жөкөрү мага берди сегиз миң,
Ырлар жаздым чындыкка түз келген бактылуу мен.

Бирок өзгөрдү убакыт да, өзгөрүлдүм өзүм да,
Бер мага аса таяк, баштыгымды - жер кезчү карыларга [2:19].

Шахид Балхинин өлүмүнө карата

Ал өлдү. Шахиддин кербени кетти опасыз бу дүйнөдөн,
Карасаң, биздин да кербенди сүйрөгүлөйт өз артынан.

Көзүң айтат эч ойлонбой: «Дүйнө бир кишиге кемиди», а бирок,
Акыл-эс айтат кайгырган: «Атаганат, канча адамдар бүгүн жок».

Өлүүдөн сактап кал рухундун күчүн, каран күндөн кам урган,
Сенин жан аркетинди байлап матап, өмүрдү токтотууга жан урган.

Сапырба олдоксон колун менен алган белегинди,
Тапканыңды жашоодогу коротуп маңдай терди.

Ашынып ач көздүктөн тууганың да болот бөтөн,
Аз төлөсөң кылганына, абайлагын күтүүсүз жүрүшүнөн.

Теңешеби кардыгач шуулдаган шумкардын айбатына, күчүнө чап,
А, карышкыр күч-кубаттуу арстанга»-собол берип жообун тап [2:22].

Рудакинин поэзиясы замандаштарынын чыгармачылыгына өтө зор таасир эткен. X к. тажик-перс поэзиясынын тарыхында «алтын кылым» деп аталган. XX к. белгилүү ирандык рудакичи Саид Нафиси X к. акындарын «улуу кыймылдын баатырлары» деп атаган. Акындын чыныгы аты Жафар бинни Мухаммад, ал эми тахаллусу Абуабдулло Рудаки. Анын айтымында «Исмаил Саманинин кылыч менен мамлекетти чыңдоону жана өнүктүрүүнү баштаган ишин, Абуабдулло Жафар бинни Мухаммад Рудаки өзүнүн чыгармачылыгы менен бышыктаган». Саманинин увазирлеринин бири белгилүү илимпоз жана акын Абулфазл Балйами болгон. IX к. 90-ж.ж. орто ченинде Рудаки Бухаранын акындарынын эмири наамына эгедер болгон.

Исмаилден кийин такка анын небереси Наср бинни Ахмад (914-943) келип, Рудаки жаш падишахтын насаатчысы болуп калат. Акын аны араб жана эне тилдерин, адабият менен поэзияны сүйүүгө тарбиялаган. XII к. белгилүү акын Низами Арузи эскермесинде бир кызык окуяны баяндайт. Саманид эмир Наср бинни Ахмад жан-жөкөрлөрү менен Гератта төрт жыл туруп калат. Бухараны сагынышкан шахтын адамдары айласы куруганда сенден өтөрү жок дешип Рудакиге кайрылышкан экен. Ошондо Рудаки төмөнкү ырын түнү бою жазып, эртеси өкүмдарынын алдына келип ырдап бериптир:

Шарпылдаган, жылтыраган Мулиен, мени чакырат.
Ошол мен суктанчу жерим, мени чакырат.

Бут алдымда атлас өңдүү Жейхун куму,
Кыйын өтмөк, жапжашыл кыр, мени чакырат.

Атчандардын тизесинен көбүк чачкан
Жейхундун онтоолору мени чакырат.

Бакыттын шаары Бухарага шашыл, эмир,
Сага таазим этип салам айткан, мени чакырат.

Сен – аскар тоо, а Бухара – гүлдөгөн бак,

Жалбырактын шуудурашы, парандалар чырылдашы мени чакырат.

Сен – ай, а Бухара көк асман,
Ай нуру чагылган, мени чакырат... [2:10]

Ушул ырды угуп, бошошо түшкөн эмир эч кимге карабай, айтпай-нетпей атына минип Бухараны көздөй сызган экен.

Бул региондо көп мезгил ичи түрдүү конфессиянын: мусулмандардын, христиандардын, иудейлердин, зороастрлардын, буддачылардын, көчмөндөрдүн диндик ишенимдери эркин жанаша жашап келген. Исламдагы эки ири багыттын (шиитер менен сүнниттердин) ортосунда да тирешүүлөр болбогон. Шиит-карматтардын агымынын активдүү тарапкерлеринен катарында саманиддердин акылман увазири Балйами, белгилүү акын Мусаби, Рудаки өзү да болуп келишкен. Бирок, X к. 40-ж.ж. бул эки багыттын ортосунда келишпес кастыктын оту тутанып, 937-ж. Балйами, үч жылдан соң Мусаби шейит кетишет, ал эми Рудакинин көзүн көр кылып салышат [2:11]. Өзүнүн жакын адамдары менен туулуп өскөн жери Панжрудга кайтып келет да, 941-ж. 83 жаш курагында о дүйнө сапар тартат.

Рашиди Самаркандинин (XI-XII к.к.) айтымында Рудакинин поэзиясы бир миллион үч жүз миң ыр саптан, орто кылымдык изилдөөчү Мухаммад Ауфинин эсеби боюнча улуу акындын чыгармалары «жүз дептерден» турган. XI к. айтылуу Асади Тусинин маалыматына караганда Рудакинин жазгандары «жүз сексен миңден ашуун ыр сап» болгон. Бирок бүгүнкү күндө акындын миңден бир аз ашкан ыр саптары гана калган. Анын поэзиясы XIII к. баш ченине, монгол чапкынына чейин толук сакталып келген экен.

Рудаки касыйда, ода, газел, рубаи, кытйа, бейт өңдүү түрдүү жанрларда чыгармаларын жараткан. Касыйдалары басымдуу болгон, бирок «Шараптын энеси» жана «Карылыктын одасы» деген эки касыйдасы гана сакталып калган. 94 бейттен турган «Шараптын энеси» касыйдасы «Систандын тарыхы» (XI к.) аттуу белгилүү эмгек аркылуу бүгүнкү күнгө жеткен. Эпикалык чыгармаларынан индиялык «Калила менен Димна» жана «Синдбад-намасы» дари тилинде жазылган. Астрономия менен космологиядан кабар берген «Күндүн айланышы» деген поэмасынан азгантай гана үзүндүлөрү сакталып калган. Чаканынан келген сүйүү-лирикалык мазмундагы газелдери акындын сүйүктүү жанрларынан болгон. Тажик адистеринин пикиринче тажик-перс поэзиясында газелдин негиздери Рудаки жана Шахид Балхи тарабынан башат алган. Акындын он эки газели толук көлөмдө, калгандарынын үзүндүлөрү жетип келген. Атактуу Омар Хайямдын поэзиясынын өзөктүү жанрына айланган рубаинин негиздөөчүсү катары да Рудаки өзү саналат. Анын кытйасы менен рубаилеринин башкы өзгөчөлүгү дидактикалык

багытты кармангандыгында. Акындын поэзиясы бийлик эгелерин жана жалпы эле адамзатын адамды сүйүүгө, гумандуулукка жана адеп-ыйманга чакырган. Рудакинин поэзиясынын тили чыгыштын сарай акындарынан айырмаланып караламан калктын калың катмарына жеткидей жөнөкөй келген. Белгилүү тажик адабият таануучусу А.Абдуллоевдин пикиринче «Рудакинин чыгармачылыгы көп кылымдык тажик-перс поэзиясы азыктанып келген мүрөктүн суусу болгон. Рудакинин генийи дүйнөгө Абуали ибн Сино менен Фирдоусинин, Хайям менен Саадинин, Хафиз менен Жаминин поэзиясын берген» [2:14].

Е.Э.Бертелңс Шамс-и Кайстын поэтикасы боюнча трактатта улуу фарсы-тажик акыны Рудаки эң алгачкы болуп дари тилиндеги поэзияда рубаини колдонгондугун эскертет. Бул ири чыгыш таануучу рубаи ыр формасы ал мезгилде, андан кийин да элдик оозеки чыгармачылыктын жанры болуп келген деген пикирин айтат. Атактуу фарсы-тажик акыны бийлик эгелерине кызмат кылганы менен элдик салттардан жана карапайым калктын ырдык салтынан оолактаган эмес. Ал оозеки элдик чыгармачылыктын түбөлүктүү стихиясынан өзүнө түгөнгүс чыгармачылык демөөр алып тургандыгы анык [1:135]. Ушундан улам колдогу маалыматтар боюнча элдик чыгармачылыктын рубаи (төртлүк) ыр түзүлүшүн фарсы-дари поэзиясында эң алгачкы болуп Рудаки колдонгон деп тыянак чыгарсак болчудай. Ал эми бул «төртлүк» ыр формасы түрк тилдүү элдердин оозеки чыгармачылыгында эзелтеден эле болуп келгендиги маалым. Рудакиден бир канча доор кеч өткөн орто түрк поэзиясынын улуу шаирлери Навои, Бабур жана улуу фарсы акындары Омар Хайям, Жами ушул рубаи ыр системасында чыгармаларын жаратып келишкендиги белгилүү. Ошону менен бирге Рудакинин сакталып калган үзүндүлөрүнөн ырларынын метрикалык жактан көп түрдүү болгондугун билебиз.

Е.Э.Бертелңстин ишениминде рубаи («төртлүк») сырткы кийлигишүүлөрсүз нукура иран эли тарабынан жаратылган ыр формасы. Ал К.Г.Залемандын рубаини ислам поэзиясына чейинки байыркы авесталык гаттардагы Спента-маню строфасына (ыр түмөгүнө) алып барып жабыштыргандыгын мисал келтирет. Ыр саптарындагы муундарды түрдүүчө кылып өз ара айкалыштыруу он үч, он эки, он бир, он муундан турган рубаини берери аныкталган. Мындан чыкты рубаи байыркы поэзияда да поэтикалык (декламациялык) түрүндө эмес, музыкалык формада жашап келген деп жыйынтык чыгарууга болот [1:107]. Рубаилер араб, фарсы, түрк тилдеринде жазылып, философиялык, сүйүү, диний мазмунга ээ болгон. Чыгыш поэзиясынын көрүнүктүү өкүлдөрү Рудаки, Омар Хайям, Жами, Навои, Бабур ж.б. акындардын лирикаларынын көпчүлүгүн рубаилер түзгөн.

(Рудакинин поэзиясын С.Липкин, В.Левик орус тилине которушкан).

Адабияттар:

1. Е.Э.Бертелцс. История персидско-таджикской литературы. М., 1960.
2. Рудаки. По струнам Рудаки провел рукой. Лирика. Душанбе, Адиб, 1990.
3. Лирика. Из персидско-таджикской поэзии. М., «Художественная литература», 1987.

Дакикинин чыгармачылыгы

Рудакинин кичүү замандашынан болгон Дакики (X-XI к.к.) элдик салтка негизденген адабиятка кайтып келүүнү жактаган акындардан болгон. Чаганиандык да, Бухаралык да бийлик эгелери эне тили болгон

дариде поэзияны өнүктүрүүгө көмөктөшкөн. Убагында андан кичүү келген Фаррухи экөө тең мурунураак саманид Нух II (976-997), кийин газневид султан Махмудда (992-1037) сарай акынынын милдетин аркалап келишкенин төмөнкү ыр саптардан байкайбыз:

Сени даназалап ыр токуган Дакики да кетти о дүйнөгө,
Жүрөгү сен үчүн жакшылыкка толо эле дандын үрөнүндөй...
Ар бир чөптөн мүрзөсүнүн четиндеги Дакикинин
Сурасаң сага жакшы тилек айтат миң-миңдеген [1:162].

Дакикинин чыгармалары бүгүнкү күнгө өтө аз санда жетип келген. Анын ошол орто кылымдык айыл жерине жаздын келишин көз алдына тартып сүрөттөп бериши бүгүнкү күнү да кызыгууну туудураары бышык:

Гүлзар бак Эдемдин дал өзү,
Дарактар – кооздолгон бейиштин хур кызы.
Жердин өңү кан түстүү кызыл жибектей,
Аба – атыр жыттуу назик колдой.
Дүйнө тоос өңдүү кызыл-тазыл,
Катуусу да, жумшагы да, бүт баары.
Жерден кызгылт суунун аңкыган жыты келсе,
Ой келет: ылай кызыл гүлгө аралашкандай.
Дакики тандап алды төрт нерсени
Бу дүйнөдөгү кооздуктан жана көрүмсүздөн:
Яхонт түстүү илеп менен чангдын үнүн,
Суудай тунук шарапты жана Заратуштра динин [1:163].

Акындын бул ырынын эң акыркы сабындагы Заратуштура дини жөнүндө жазганын изилдөөчүлөр түрдүүчө түшүндүрүп келишкен. Албетте, X к. ортодоксалдык Бухарада зороастризмди жактаган ойду угуза айтуу өтө кооптуу болгон. Муну перс элинин байыркы өткөн маданиятына, адат-салттарына кызыгуу иретинде айтылган деп түшүнүү туура болчудай. Дакики өзүнүн «Шах-намасын» жазууну ойлонуштуруп жаткандыктан ал байыркы зороастризм дини боюнча көптөгөн материалды топтоого үлгүргөн болуш керек. Акындын ислам тыюу салган шарапты да ачык эле жактырып шардана кылышы зороастризм маанайдагы инсандардын оюна төп келген. Бул, албетте, эски элдик үрп-адаттарга кайра кайтууну үгүттөө эле. Ушундай маанайдагы ыр саптарын кийинки газневид акындарынан да көрүүгө болот.

Дакики бийлик эгелерине арнап төмөнкүдөй ыр саптарын тартуулайт:

Эки нерсе менен дүйнөнү багынтууга болот:

Бири – алтын, анда падишахтын ысымы жазылган,
Башкасы – йемендик темир, мыкты чыңалган...
Керек болот кызыл тил да, ачык кол
Жек көрүү да, мээрим да бар жүрөк.
Падышылык – бу паранда, кармай албайт аны
Асмандагы бүркүт менен каардуу арыстан.
Эки нерсе гана аны байлай алат:
Бири – индий кылыч, экинчиси – таза алтын.

Акын Ирандын атамзамандан берки тарыхын ыр түрүндө баяндап берүүнү самаган. Бирок, Заратуштура жөнүндөгү ырын жаңы гана баштап калганда жалданма ассасиндин колунан каза табат. Бул жөнүндө Фирдоуси төмөнкүчө баяндап берет:

Чыгаан бирөө болгон өзү дихкандардан,
Тайманбаган, улуу, акыл-эстүү, берешен.
Ал үйрөнгөн байыркы доорлорду,
Эзелки аңыз кеп болмуштарды издеп тапкан...
Капыстан ага өлүм жетип келди,
Башына кара туулганы кийгизди...
Тагдыр андан жүзүн буруп кетти,
Бир кулдун колунан каза тапты.
Гуштасп менен Арджаспка миңге жакын бейтти
Жазып үлгүрдү, ошо менен күнү бүттү.
Ал кетти, бүтпөгөн бу китеп калды,
Акындын сергек бактысын уйку алды [1:165].

Фирдоуси айткан ошол миң бейттен турган Дакикинин «Шах-намасынын» башталышы сакталып калган. Мына ушул үзүндүнү кийинки урпактар да окусун деп Фирдоуси өзүнүн «Шах-намасына» Дакикинин чыгармасын беттерин көрсөтүү менен кошуп кетет. Фирдоуси аны минтип түшүндүрөт:

Бир жолу акын түн ортосу көрүптүр түш,
Колунда кызгылтым сууга окшош шарап идиш.
Кайдандыр бир жерден пайда болуп Дакики,
Шараптан ууртап коюп уламышты айтып кирди.
Ал Фирдоусиге үн салды: «Ич шараптан
Башкача эмес, адатындай Кай-Кавустун...
Гуштасп менен Арджаспка миңге жакын бейтти
Жазып үлгүрдүм, ошо менен күнүм бүттү.
Эгери мунун баары жетсе шахиншахка,
Менин рухум танымден көтөрүлөт бийик айга».

Мен анын өтүнүчүн түшүмдө кабыл кылдым,
Ага мен жылуу-жумшак жооп узаттым:
«Мен дагы сага келип калам,
Мага да туура келет даам татууга бу сууңдан».
Эми мен жазамын анын айткандарын,
Мен го тирүү, ал болсо топуракка оронгон [1:166].

Поэмасынын мына ушул жеринен кийин Фирдоуси Дакикинин Заратуштранын кандайча жаралганын, Гуштасп падишах өзү, Лухрасп анын диний окуусун кантип кабыл кылышканын баяндаган бир миң сегиз бейтин кошуп кетет. Дакикинин үзүндүсү боюнча Турандын ханы Арджасп ирандыктардын жаңы динге өтүүсүн билип калып, Гуштаспты андан баш тартуусун талап кылган кат жөнөтөт. Каттында айтканыма көнсөң төбөңдөн алтын чачам, жок десең, анда деп төмөнкүдөй мазмундагы сөзүн айтат:

Каттан бир-эки айдан соң өзүм келем,
Ээлигиңди баштанаяк кырып чабам.
Кытайлык түрктөрдүн аскерин алып келем,
Ушунчалык көптүгүнөн жер чыдап көтөрбөгөн.
Жейхун суусун мускус менен толтурамын,
Мускус менен дарыя суусун кургатамын.
Сенин кооз сарайыңды түгөл өрттөйм,
Бүт тамырыңы, бутагыңды жоготомун,
Жериңди бир четинен өрткө салам,
Эч бириңди калтырбай жаага алам.

Гуштасп макул болбойт да, узак согуш башталат. Гуштасп борбору Балхтан Исфандийарга зороастр динин бүт дүйнөгө жайылтууну буюрат. Бирок караөзгөйлөр Исфандийарды Гуштаспка жамандашып, аны камоого кириптер кылышат. Мындан кабадар болгон Арджасп учур келди деп, колун Гуштаспка каршы топтой баштайт. Мына ушул жерге келгенде Фирдоуси айтат:

Дакики ушерге келип сөзүн токтоткон,
Убакыт анын ичер суусун түгөткөн.
Алып тынды анын жанын бу опасыз дүйнөдөн,
Тыным билбей көп иштеп калгандан соң.
Бу дүйнөдө калган жок кайран жандан
Бекибеген сөздөн башка бу акындан [1:166].

Бирок айтылуу Фирдоуси замандашы Дакикинин ошол бейттерин бир топ эле катуу сынга алган экен. Муну газневид султан Махмудга

жагынуу үчүн жана исламдык динияттын өкүмү сүрүп турган кезде зороастрык доорду өтө эле көкөлөтүп мактоодон оолак болуу дурустай деген ой менен жасаган деп ойлоого болот. Анткени, Дакикинин өлүмүнө мына ушул байыркы доорду даңазалоону алдына максат кылган анын поэмасынан кабардар болгон кара күчтөрдүн тукуруусу себеп болгон деген да пикир бар.

Жогорудагы тексттер аркылуу ошол зороастр динин башталышында ирандык Гуштасп менен турандык Арджасптын динден улам тирешүүсү дайын болот. Анда туранчылар кайсы динди тутунушкан эле деген суроо келип чыгат. Теңирчиликтеби, же будданыбы? Кат жөнөтөт дегенине караганда б.з.ч. VI к. жазуу кадыресе көрүнүш болуп калган экен. Анда ал кайсы жазма? Неликтен Арджасп ирандыктардын зороастр динине каршы болгон? Ирандыктардын өздөрү каалаган динди тутунуп сыйынуусуна каршы чыккыдай Арджасптын аларга таасири күч беле, же алардын рухий дүйнөсүнө да жол көрсөтүп келген беле? Кытайлык түрктөрдүн калың колун алып келем дегенине караганда туранчы Арджасптын ээлиги Кытайда («хакандык Кытай») беле? А балким орто кылымдык эмгектерде кездешүүчү «Кытайлык хакан» же «хакандык Кытай» деген түшүнүктөр ошол б.з.ч. VI к. бери бар беле? Гуштасптын Балхта, Ардашсптын Кытайда турганына караганда байыркы уламыштын өзөктүү окуялары систандык Иранда да, Армения менен Мидияда да эмес, Хорасан менен Мавереннахрда өткөндөй элес калтырат.

Дакики поэмасын толук бүтүргөндө бизге жетпеген көптөгөн маалыматтарды бермек экен. Анын ошол миң бейти Фирдоусинин «Шах-намасы» үчүн чоң табылга болгондугу да чындык. Эмне үчүн султан Махмуд «Шах-намага» салкын карап анчейин көңүлүнө алган эмес? Буга поэмада байыркы зороастр дининин жана маданиятынын үгүттөлүшү, исламга кыйыр түрүндө болсо да кийинки кабыл алынган дин катары мамиле жасалышы, анан да султан Махмуддун өзү түрк болгондуктан байыркы перстердин улуу тарыхына, маданиятына анчейин деле кызыкдар болбогондугу да себеп болгон көрүнөт. Бул поэманы Дакики да, Фирдоуси да Саманиддер бийликте турган кезде башташкан, бирок 1005-ж. акыркы саманид Мунтасирдин каза табышы менен бул байыркы перс уламышынын негизинде жазылган поэмага түрктөрдөн турган газневид, селжук жана караханид өкүмдарларынын мамилеси түз болбой калган өңдүү. Беруни өзүнүн «Хронология» деген эмгегинде Абу Али ал-Балхи тарабынан ыр түрүндө дари тилинде жазылган «Шах-нама» жөнүндө эскерет. В.В.Бартольддун пикиринче бул ал-Балхи деген Дакикинин өзү деп ырастайт. Бирок Беруни анда биринчи адам Гайомарт жана Аршакиддер жөнүндө айтылат деп жазат. Ал эми Фирдоуси сактап калган Дакикинин үзүндүсүндө булар жок. Мында Дакикиге замандаш келген Берунинин жазганы ырастайт.

Фирдоусинин чыгармачылыгы

Айтылуу Фирдоуси (932/41-1020/26) Дакики жазып үлгүрбөй калган, эпос аттуунун туу чокусу саналган «Падишахтар баяны» атыккан «Шах-нама» поэмасын жараткан. Фирдоуси «Шах-намасын» баштоодон мурун, албетте, тарыхый жана адабий булактарга кайрылган. Жазма булактардан башка ал фолклордук бай материалдарга эгедер инсандарга да кайрылган экен. Бул жөнүндө акын өзү минтип жазат:

Бир карыя бар эле ысмы ырыс-куттуу (азад) Сарв,
Ал Мервде Сахлдын уулу Ахмад менен бирге болгон.
Анда падишахтар китеби да бар болгон...
Мен андан уккандарымды айтам,
Бу сөздөрдү биринен экинчисине саймаладым.

Дагы бир ыр саптарында төмөнкүдөй жазат:

Гератта марзбан бир карыя болор эле,
Көптү көргөн, көптү билген,
Өтө кексе, анын аты Мах болгон,
Кызыл тилдүү, улуу да, күч-кубаттуу.
Эмне эсинде калган болсо сурап чыктым
Хурмузду жана анын адилет тактына отурганын [1:197].

Фирдоуси X к. 80-ж.ж. ошол байыркы уламыштардын негизинде «Шах-намасын» жазуу үчүн көптү билген, көптү көргөн, элдик оозеки чыгармачылыкты мыкты билген өзүнөн бир топ улуу аксакал карыяларга кайрылып алардын оозунан көптөгөн баалуу материалдарды жазып алганы кызыктуу да, үлгү болорлук да. Мындан чыкты Авестанын ооздон оозго өтүп келген фолклордук варианттарын дастанчылар оозеки айтып келишкен өңдүү.

Ал кездеги ислам поэзиясындагы салт (таухид) боюнча поэма кудайды даңазалоо менен башталуусу керек. Фирдоусиде чыгарма кудай-тааланы кыска даңазалоо менен башталат да, андан кийинки бөлүм «акыл-эсти» даңктоого арналат. Акын мында төмөнкүчө жазат:

Кудай-таала бергендин эң мыктысы бул акыл-эс,
Акыл-эсти даңктоо адилдиги жагынан мыкты баарынан.
Ким акыл-эс менен рухунду даңктай алат?

Ким угуп-туям дегенди мен даңктасамчы?
Акыл-эс жол көрсөтөт, акыл-эс жүрөктү агартат,
Акыл-эс эки дүйнөдө тең колдоп кубаттайт [1:198].

Фирдоуси муну «Меног е храд» («Акыл-эстин руху») аттуу эмгектен алган деп айтылат. Акын ошол доордун духун берүү үчүн өтө көп тарыхый жана маданий байлыктарды казып үйрөнгөн көрүнөт.

Уламыш жана поэма боюнча Ахура Мазда өзүнө жардамчы катары биринчи адам Гайомартты жаратат. Ахриман өзүнүн уулуна Гайомарттын уулу Сиймакты өлтүртөт. Мына ушул кезден баштап адам менен ахримандык күчтөрдүн ортосундагы күрөш башталат. Гайомарт Сиймактан калган небереси Хушанг менен бирге жакшылыктын бүт күчтөрүн топтошуп, жамандыктын согушчандарына өтө катуу сокку урушат жана Ахримандын уулун өлтүрүшөт. Хушангдын доорунда кышкы күндү майрамдоо (сада) салты пайда болот. Хушангдын уулу Тахмурас атасынын ишин улантат. Тахмурастан кийин анын уулу Жамшиддин мезгили келет. Бул мезгил жамандык эмне экендигин билбеген алтын доор катары саналат. Бирок, падишахтын даанышман аксакал төрөлөрү менен отурган чакта Ахриман аны акыл-эске туура келбес сөздөрдү сүйлөөгө түртө салат. Ошондо Жамшид такка отуруп:

Аксакал төрөлөргө ал минтип айтат:
«Өзүмдөн башка эч кимди таанып билгим келбейт!»

Андан ары адамзат алдындагы жасаган иштерин санап келип төмөнкүдөй сөздөрү менен бүтүрөт экен:

Силердин дениңердеги акыл-эс менен жан менден,
Ким менин алдымда таазим этпесе, ал – Ахриман.
Мунун баарын мен гана жасаганым баарыңа дайын,
Анда мени дүйнөнү жаратуучу деп атоо туура болот [1:199].

Бул сөзүн айтып бүтө электе Ахура Мазданын колдоосунан калып, чыр-чатак, так талашуулар башталып, бийликке күч-кубаттуу Заххак келет. Андан качкан Жамшид бүт дүйнөнү кыдырып чыгат, бирок аны Заххактын күчтөрү Кытай деңизинин кайсы бир жеринен таап өлтүрүшөт. Бирок Жамшиддин аялы сактанып калат да, андан Фаридун аттуу уул туулат. Ал темир уста Каванын жардамы менен Заххакты тактан кулатып, аны Демавенд тоосуна чынжырлап байлатат.

«Шах-нама» поэмасындагы жамандыктын пири Ахриманга каршы турган дагы бир каарман Фаридун акылман жана адилет өкүмдар болот, ал ээлигиндеги жерлерди өзүнүн үч уулуна бөлүп берүүнү чечет. Салим Румду жана бүт Батыш жакты, Тур Туран менен Кытайды, Ираж Иран

менен Дашти Гурганды (жоокерлер талаасын) ээлеп калат. Бирок, мындай бөлүштүрүүгө нааразы болгон Салим менен Тур кызуулук менен Иражды өлтүрүп коюшат. Фаридун Ираждын уулу Минучихрге атасынын өчүн алуусун тапшырат. Минучихр Турду өлтүрөт. Ошондон баштап Иран менен Турандын ортосунда келишпес кастык башталат. Мына ушулардын баары «Шах-наманын» негизги бөлүгүн түзгөн [1: 200].

Ошол эзелки зороастрдик уламыштагы Турга мураска калган туранчылардын ээлигиндеги («Туран менен Кытай») Туран б.а. азыркы Орто Азия чөлкөмү өзүнүн байыркы түрктүк башатын актап келсе, тарых барактарындагы эчен кылымдык «хакандык Кытай» тарыхый жана географиялык түшүнүгү кийинки мезгилде (Кушандардын доорунан кийин го) бул региондо демилгени Чиндердин колго алуусунан улам бара-бара унутула баштаган кыязы. Ошондуктан Хотандагы, Жети-Суудагы түрк тилдүү элдерди ошолордун урпактары катары кароо да туура көрүнөт.

Поэмада ирандык баатыр Сам Залл аттуу уулдуу болот. Аны Симург куш багып өстүрөт. Минучихр Заллды Ирандык Систандын башчылыгына дайындайт. Ал Кабулга саякаттап барып анын башчысы, теги Заххактан келип чыккан Михраб-шахтын кызы Рудабаны жактырып калат. Залл менен Рудабаны үйлөнүшөт. Бул экөөнөн Симург куштун жардамы менен Рустам аттуу уул туулат.

Минучихр о дүйнө сапар тартып, анын ордуна уулу, колунан жамандыктан башка эч нерсе келбеген Наузар келет. Муну уккан Турандын ханы Пашанг эбегейсиз күч-кубатка ээ уулу Афрасийабды Иранга жөнөтөт. Афрасийаб Наузарды аскерин жеңип чыгат жана аны ачууга алдырып өлтүрүп коет. Наузардан кийин такка Зау келет. Иран менен Турандын ортосунда тынчтык орнойт. Бул эки мамлекеттин чеги Жейхун менен чектелет.

Поэма боюнча Афрасийабдын (Алп Эр Тоң) атасынын аты Пашанг. Турандын бул ханы коңшу Иран өлкөсүндөгү адилетсиздикти жоюу үчүн Афрасийабды аттандырат. Турандын Ирандын ички иштерине кийлигишүүсүнө эмне түрткү берди экен? Ал үчүн Турандын моралдык укугу болгонбу, же коңшу бөтөн өлкө болсо да адилетсиздик өкүм сүргөн мамлекетке адилеттүүлүктү орнотууну өздөрүнүн парзы катары эсептешкенби? Мына Фирдоусиге чейин бир жарым миң жыл илгерки, байыркы зороастрдик уламыштагы көчмөн туранчылардын философиясы, психологиясы жана менталитети! Азыркы Аму-Дарыяны эки мамлекеттин чеги катары эсептешкени да өтө кызыгууну туудурат.

Ирандык такка Кай-Кавус отурат. Бир жолку аземде «девдердин өлкөсү» аталган Мазендеран деген жомоктогудай жер бар экенин угуп калат. Жүрүш менен чыккан Кай-Кавустун колу Мазендеранды чаап кирет. Бирок сыйкырчылар алардын баарын сокур кылып колго түшүрүп алышат. Муну уккан, карып күчтөн калган Залл Рустамды жардамга

жөнөтөт. Ушул жерден поэманын «Рустамдын жети эрдиги» деген бөлүмү башталат. Рустам көптөгөн окуяларга кабылып, бардык кыйынчылыктарды жеңип. Мазендерандын шахын өлтүрүп, Кавусту жана анын аскерин туткундан эсен-соо бошотуп, аерге Кавустун жаңы вассалын койдуртуп кайтат.

Андан кийин поэмада Сиявуштун тарыхы башталат. Рустам өз жерине кайтып келет. Шах Кавус Хамаверанга (Сирия же Йемен) карай жүрүшүн улантат. Аердин шахынын кызы Судабага үйлөнөт. Кавусту дагы кырсык чалып, Рустам келип бошотот. Ушул учурдан пайдаланып Афрасийаб Иранга бастырып кирет. Рустам кайра жетип келип туранчыларды кууп чыгат.

Поэманын «Сухраб жөнүндөгү» бөлүмүндө Рустамдын аялы турандык Тахминадан Сухраб аттуу баатыр уул жаралат. Сухрабда ирандык жана турандык башат болгон. Рустам менен Сухраб бири-бирин өмүр бою издеп келишет. Бирок Рустам өзүнүн уулу Сухрабды тааныбай өлтүрүп алат.

Токойдо аңчылык кылып жүргөн үч баатыр – Тус, Гударз жана Гив бир сулуу кызды таап алып, кимисине ылайыктуу деп Кавуска алып барышат. Кавус кызды өзүнө алып, андан Сиявуш деген мыкты бир уул жарык дүйнөгө келет. Аны тарбиялап өстүрүүгө Рустамга берет. Сегиз жылдан соң Сиявушту Кухистанга башчы кылып жөнөтөт. Поэманын мына ушул жеринде төмөнкүдөй ыр саптары жазылган:

Шах ага берди Кухистан жерин,
Ал ушундай даража-такка татыктуу эле.
Ушунтип мурда айтылып жүргөн,
Аны азыр биз Мавераннахр деген.

Е.Э.Бертелцстин берген түшүндүрмөсүнө караганда ирандык Кавус уулу Сиявушка өзү бут баспаган турандык Мавераннахрды - Афрасийабдын жерин берип жатат деп келип, бул (Кухистан) поэмага кийинки кездерде киргизилген болуш керек деген бүтүмүн чыгарат [1:204].

Афрасийаб Иранга дагы бастырып кирет. Рустам менен Сиявуш экөө түрктөрдөн Балхты бошотушат. Бул учурда Афрасийаб Согдада жүргөн болот. Ал түш көрөт. Түшүндө Сиявушту өлтүрүп коет. Түш жоруучулар эгер Сиявушту өлтүрсөң өзүң да өлөсүң, Туранды да кыйроого апкелесиң дешет. Тынчтык жөнүндөгү Афрасийабдын сунушуна жооп кечиккендиктен ал Сиявуштун өзү менен келишим түзүүнү эп көрөт. Ага кат жөнөтөт. Атасынан жакшылык күтпөгөн Сиявуш Афрасийабдын алдына жөнөйт. Ал Туранга Термез жана Чач аркылуу барат. Аны жылуу тосуп алып, аялдыкка жакын кеңешчиси Пирандын кызы Жарираны жана өзүнүн кызы Парангисти алып берет. Афрасийаб Сиявушка Канг-диз

жана Сиявушкент деген өзү негиздеген шаарларды тартуу кылат. Афрасийаб бир тууганы Гарсивазды Сиявуштан кабар алып келчи деп жөнөтөт. Көргөндөрүнө таң калган Гарсиваз минтип отурса ал жакында бүт Туранды ээлеп алат деген ойго келет. Анын чагымы менен Афрасийаб менен Сиявуштун ортосунда ишенбөөчүлүк башталат. Сиявуш каршылык көрсөтпөй колго түшөт. Аны өлтүрүүгө эч ким даабай Гаруй деген неме аны бычактайт. Беш айлык боюнда бар Парангисти Пиран өзүнө Хотанга алып барып сактап калат. Сиявуштун аялы Парангистен Кай-Хосров аттуу бала төрөлөт.

Кийин Кай-Хосров энеси экөө Иранга качып өтүшөт. Колго түшүп калган Пиранды да кошо ала кетишет. Кавус тактыны бир нече сыноолордон кийин Кай-Хосровго өткөрүп берет. Жарым турандык болгон Кай-Хосров туранчылар менен эч качан келишимге келбестигине жазуу жүзүндө ант берет. Ким Афрасийабды өлтүрсө чоң сыйлык берилери айтылат.

Хосров Тусту Түркстанга жөнөтөт. Ага Келат жак менен жүрбө, аерде Сиявуштун экинчи аялы Жарирадан Фуруд деген менин бир тууганым калган. Бир кокустук болуп кетпесин деп табыштайт. Бирок Наушардан тараган Тус ошол жолду тандап алат. Жаш Фуруд ирандык аскерлер келатканын угат да, алрды чебинде күтүп калат. Ниети түз болбогон Тус аны өлтүрүүгө баатырларын жөнөтөт, бирок баары анын колунан каза табат. Анан Тус өзү барып аты өлүп араң тирүү кайтып келет. Бижандын да колунан эчтемке келбейт. Руххама деген бирөө артынан жаа менен атып Фурудду өлтүрөт. Уулунун үстүндө энеси Жарира өзүн өзү өлтүрөт. Мындан кабардар болгон Афрасийаб түнү жетип келип укмуш кыргын жасайт. Тустун кошунунан бир азы гана качып кутулат.

Мунун баарына Кай-Хосров Тусту күнөөлөйт. Карылыгы жетип калган Тусту экинчи шах ордосуна келбөөнү буюрат. Дагы бир ай өтүп өтпөй жаңы салгылашуу болуп кайрадан ирандыктардын жеңилүүсү менен аяктайт. Афрасийаб менен тынчтык келишимин түзүүгө аргасыз болушат.

Андан соң поэма боюнча «Кушандык Камус жөнүндө уламыш» деген бөлүм башталат...

Бирок туранчылар согушту баштабай күтүп жатышат. Афрасийабдын буйругу менен Пиранга жардамга кушандык баатыр Камус келет. Рустам Ашкамус менен кармашат. Бул эпизод эки сапта төмөнкүчө сүрөттөлөт:

Учу талдын жалбырагы өңдүү жебени,
Түрк туулгасынын чокусуна атып сайды [1:231].

Андан кийин ага Камус чыгат. Рустам Камусту атынан аркан менен алып түшүрөт да төмөнкү сөздү айтат:

Сен үчүн согуш да, кармашуу да бүттү,
Экинчи Кушанияң менен Кытайынды көрбөйсүң! [1:208].

Камусту өлтүрүшөт. Турандыктар жеңилип, кытай хаканы колго түшүрүлөт. Пиран өз мекени Хотанга качып барат. Рустам андан ары турандык Согдага жөнөйт да, Бидад («Адилетсиз чеп») деген чепке жетет. Бул жерде адам жегичтер жашаган, Рустам алардын пашасы Кафурду өлтүрөт (капыр деген түшүнүк ошо кезден калган көрүнөт). Чепти жер алдын казып отурушуп чоң кыйынчылык менен алышат. Афрасийаб Кытайга чегинет. Убактылуу тынчтык өкүм сүрөт.

Г.А.Хидоятовдун жазганына караганда б.з.ч. II к. Түндүк-Батыш Кытай, Жети-Суу, Фергана, Мавереннахрда усундар, кангүйлөр, юечжилер үстөмдүк абалда болушат. Юечжилердин урууларынын ортосундагы тирешүүдөн гуйшуандар (кушан) жеңүүчү болуп б.з.ч. I к. орто ченинде Кушан мамлекетин негиздешет. Гректер бул көчмөн түрк урууларын тохарлар, алардын ээлигин Тохарстан деп аташкан. Ушул түрк урууларын армяндар кушандар дешкен [2:62]. Ошол зороастрык уламыштагы кушандык Камустун туура аты Комуз, Ашкамус – Азкомуз (Аш дегени *аз* уруусунун аталышынан болушу мүмкүн) болуп жүрбөсүн? Ошол байыркы кушандык түрк баатырларынын урматына комуз чыгып, ага (комузга) элдик баатырларды комуз күүсүндө эстеп жүрүү үчүн ушул атты коюшкандыр. Мындан чыкты комуздун алгачкы максаты кайгы-мунду элестеткен күүнү ойноо болсо керек. Ал эми комузду коштоп ырдоо кийинки көрүнүш болушу ыктымал. Кийинки ал-Фарабинин (IX-X к.к.) домбураны биринчи болуп жасагандыгын эске алсак, комуздун өтө эле байыркылыгына (I-III к.) ынанабыз. Махмуд Кашгаринин «Диванында...» (XI к.) да, Бабурдун «Бабур-намасында» (XVI к.) да кобуз (комуз) деген сөз азыркы маанисинде колдонулат. Ал эми комуздун кыргыз элинен башка элде ойнолбостугун эске алсак эле маселе түшүнүктүү болчудай. Ал эми Пиран ызгаар суукту, бороон-чапкынды пайда кылуучу күчкө эгедер шаман деп айтылат. Пиранды туурасы Бороон деп атап, кыргыз уламыштарында ошондой касиетке ээ болгон көптөгөн инсандар жөнүндө айтыларын эске алсак болчудай. Маселен, Жайсаң ырчы (IX к.). Поэмада Рустамдын Камус баатырга «экинчи Кушанияң менен Кытайынды көрбөйсүң!» дегенине караганда Кушаниядан тышкары Кытай (түндүк-батыш Кытайбы?) да түрк элдеринин өз мекени болгондой. Тарыхый булактарда буддизм Кушан мамлекетинин мезгилинде кенен тараган деп айтылат. А балким, ирандык зороастризм менен турандык буддизмдин кыл келишпестиги да ушундан

болуп жүрбөсүн? Булардын баары манихейликке, несториандыкка, исламга чейинки доордо болуп өткөндүгүн эскерте кетүү ылайыктуудай.

Ушул жерден Бижан менен Манижа жөнүндөгү өзүнчө поэма башталат. Акын өзүнүн кызматчы күнүнө шарап менен мөмө-жемиш апкелүүнү буюрат да, чыракты жагып кой дейт. Анын баарын аткарып бүтүп, күң кыз муну айтат:

Иче бер шарабыңды, а мен сага бир уламышты
Ырдап берем колжазмадан баатырлардын тээ байыркы.

Бул боюнча Кай-Хосровго Туранга чектеш турган аймактан адамдар келишет. Алардын жерин өтө чоң камандардын үйүрү келип чаң-тоз кылып жатышкан экен. Өз каалоосу менен Бижан барууну чечет. Аны менен кошо Миладдын уулу Гургин барат. Бижан өз милдетин аткарат. Аны көрөөлбаган Гургин Афрасийабдын кызы Манижа турган чатырга жөнөтөт. Бижан менен Манижа бири-бирин жактырып калышат. Бирок Афрасийаб аны жертөлөгө каматып коет. Манижа Бижан үчүн болушуп киргенде атасы аны сарайдан айдап чыгат. Манижа Бижанга тамак-аш берип туруу үчүн элден кайыр-садага жыйнайт. Бул учурда Гургин Бижан жоголду деп шахка келет. Шеригин таштап кеткен деп ачууланган Кай-Хосров Гургинди каматып коет. Шах бүт дүйнөнү көрсөтүүчү «Жамшиддин табагынан» Бижандын каерделигин көрөт. Аякка ошол замат Рустамды жөнөтөт. Ал соодагер кейпи менен Туранга кирип келет. Муну билген Манижа Рустамга келип аны, Гударздын урпагын бат куткарып алууну өтүнөт. Рустам Бижанды куткарып Иранга кайтат.

Афрасийаб зор аскер топтойт. Өзүнүн уулу Шидди Хорезмге, Пиранды Иранга жөнөтөт. Ушул жерден «Он эки баатыр» деген бөлүм башталат. Карыя Гударз Пиранды жеңет. Турандыктар жеңилет. Кай-Хосров Пирандын сөөгүн коюу аземине катышат. Ал эми атасы Сиявушту өлтүргөн Гаруйду кескилеп өлтүрүүгө буюрат.

Андан аркы жүрүштү Кай-Хосров өзү баштап жөнөйт. Афрасийаб чегинип отуруп Канг-диж чебине баш калкалайт. Аерден кытай фагфурун жардамга чакырат. Румдук усталар чепти бекемдеп киришет. Кай-Хосров жака-белдеги калкка кысым көрсөтүлбөсүн деп айтат. Ал чепке келгенде Афрасийаб тынчтык келишимин түзүүгө чакырат. Бирок ага Кай-Хосров макул болбойт. Чеп алынып Афрасийаб эки жүз адамы менен Бердаанын (Азербайжандагы) жанындагы үңкүргө келип жашынат. Бирок аны ал жерден таап чыгышат. Афрасийабды байлап Кай-Хосровго апкелишкенде аны кылыч менен чаап өлтүрөт. Колго түшкөн Гарсивазды да өлтүрүшөт. Ушуну менен узакка созулган кармаш токтойт. Турандан болгон коркунуч эми болбош керек.

Кай-Хосров тынч жатып калат. Бир жолу түшүндө ага Суруш кирип өлүмүнөн аян берет. Шах баатырларын топтоп, Рустамга Нимрузду

(Систан), Гивге Кум менен Исфаханды, Туска Хорасанды берет. Шах тактысына аны менен тамырлаштыгы жок Лухраспты отургузат. Баары менен коштошуп Тус, Гив, Фарибурз, Бижан менен Густахамдын коштоосунда бийик тоону карай жөнөйт. Бийик тоодон агып чыккан булактын жанында өргүшөт. Кай-Хосров жандоочторуна мен эртең бу дүйнөдөн кайтам деп айтат. Эртең менен ойгонушса шах жок болуп чыгат. Аны бүт бардык жерден кыдырып таба алышпай эс алууга отурушат. Мына ошондо катуу бороон-чапкын болуп бүт баары кар алдында калып өлүшөт (А балким Пиран-Бороондун каргышы жеткендир). Ошентип Кай-Хосров менен анын эң жакын адамдарынын жаны кыйылышы менен «Шах-наманын» уламыштык негиздеги баатырдык бөлүгү аяктайт.

Поэмада майданга эми тарыхый каармандар келет. Лухрасп шахтын эки уулу – Зарир менен Гуштасп болот. Гуштасп тактыга мени койбодун деп таарынып Румга качып өтөт. Аны Румдун кайсарынын кызы Катайун жактырып калат. Кайсар макул болбойт, бирок епископ макулдугун бердиртет. Бирок экөөнү тең сарайдан айдап жиберет. Аларды бир айылдын башчысы үйүнө киргизип алат. Гуштасп зор келген бөрүнү, андан кийин ажыдаарды өлтүрүп аты элге угулуп калат. Сарайдагы түрдүү аскердик оюндарда өзүн көрсөткөн Гуштасп аброй алып калат.

Кайсардын вассалы хазар Илйас салык төлөөдөн баш тартат. Ага Гуштаспты жөнөтүп карматып келет. Кайсар эми ирандык Лухрасптан салык талап кыла баштайт. Ал уулу Зарирди Румга (Византия) жөнөтөт. Зарир инисине мага тактынын кереги жок деп айтат. Гуштасп өзүнүн тегин ачык айтып Катайунду алып Иранга сапар тартат. Ушул жеринде Фирдоуси Дакикинин миң бейтин кошуп кетет. Лухрасп Балхка кетет. Гуштасп такка отурат. Заратуштра келип жаңы зороастр динин үгүттөйт...

Дакикиден соң окуя төмөнкүчө өнүгүп отурат. Туранчы Арджасп Балхтагы Лухраспты өлтүрөт. Заратуштра да Тур-и Братарвахш (Турдук биратарбагышпы?) дегендин колунан каза табат. Бул жөнүндө Балхтан (Балык) качып чыккан энеси Гуштаспка баяндап берет. Исфандийар Арджасптын артынан түшөт. Ал жол катары Рустамдын жети эрдигиндей эле каармандыктарын көрсөтөт. Арджасп Руйин-диз («Коло чеп») деген чепке жашырынат. Түрдүү айла-амалдарды колдонуп отуруп чепке кирип келип Арджаспты жана анын уулу Кахрамды о дүйнөгө узатат.

Гуштасп уулу Исфандийарга эгер сен Арджаспты жеңсең тактыны берем деп убада кылган, бирок андан айнып эсирип кеткен Рустамды кармап келсең гана макулдугумду берем дейт. Исфандийар менен Рустамдын тирешүүсү Симург куштун жардамы менен Рустамдын пайдасына чечилет. Исфандийар каза болот. Бирок Симург кимде ким Исфандийарды өлтүрсө өзү да өлөт деп эскерткен. Рустам Исфандийардын уулу Бахманды тарбиялоого алат. Бирок Рустам да Кабулга Шагаддын чакыруусу боюнча келип кутумга туштугуп Шагадды

өлтүрө атат, өзү да курман болот. Ушинтип айтылуу Рустамдын доору бүтөт.

Гуштасптан кийин такка Исфандийардын уулу Бахман отурат. Анын Хумай деген кызынан Дараб туулат. Дараб араб Шуайбды, андан кийин македондук Филикусту (Филипп, Александр Македонскийдин атасы) жеңип чыгат. Дараб Филикустун кызына үйлөнөт, кийин Александр төрөлөт жана анын жоруктары тууралуу айтылат.

Фирдоуси Аршакиддер династиясын санап өтөт, бирок алар жөнүндө эч кандай маалыматы жок экендигин мойнуна алат. Андан ары сасаниддерди баяндайт. Сасан – Дарабдын уулу, Индияга качып өтөт. Анын уруусундагы төрт муун Сасан деген атты алып жүрүшөт. Исфахандын башчысы Бабак сасандарды билип урматтап Сасанга өзүнүн кызын алып берет. Андан Ардашир деген уулдуу болушат. Ардашир эр жетип Гулнар деген күң кыз менен Фарсыны карай качып чыгышат. Ардашир Фарсыга жетип, аскер топтоп Рейдин башчысы Ардаванды өлтүрүп Иранды башкарып калат.

Ардашир Ардавандын кызына үйлөнүп андан Шапур туулат. Андан Ормазд аттуу бала калат. Шапур Рум (Византия) менен согушуп аны жеңип чыгат. Бул тарыхый маалыматтар менен дал келет. Анда Шапур II Византияга жана христиандарга каршы жүрүштөрү ийгиликтүү жүргөн.

Поэманын ушул жерине Фирдоуси Мани жана анын жаңы диний окуусу жөнүндөгү эпизодду киргизет. Бирок бул манихейликтин баштоочусу жөнүндө акында дурус маалымат болбогон көрүнөт. Манинин Кытайдан үйрөнүп келген сүрөтчүлүк чеберчилиги гана кенен баяндалат.

Поэмада Шапур II кийин Йездегирд келип ал жөнүндө жарытылуу эч нерсе айтылбайт. Анын уулу айтылуу Бахрам Гур тууралуу кенен баяндалат. Йездегирд шах жаңы туулган баласы Бахрамды (Бахрам Гурду) тарбиялоо үчүн өзүнүн вассалы араб Мунзирге берет. Мунзирдин ким экендигин анын төмөнкүдөй айтканынан баамдайбыз:

Биз – атчандар, чоролор жана чабандестер,
Кандай гана аалым болсо да жок кылабыз [1:216].

Бул ыр саптары аркылуу акын ошол кездеги түркөй арабдардын илим-билимге мамилесинин кандай экендигин көрсөткүсү келген шекилдүү.

Фирдоусунун «Шах-намасында Бахрам шах жөнүндө айтылат. Мында он сегизге жаңы гана толгон Бахрам аялзатынан күң талап кылып, Азада деген ырчы-күүчүнү тандап алат. Бир күнү Азаданы өзү менен кошо аңчылыкка кошо ала барат. Ошондо жаа менен таамай атам деп мактанган ал:

- Кана айтчы, каерге тийгизип берейин?- дейт экен.

-Эликтин эркегин ургаачы кылып бер,- дейт Азада кыз. –Эликтин бутун кулагына кадап бер.

Күң кыз күлүп калат.

Бирок, Бахрам көз ирмеп да койбойт. Эки ок менен эркегинин мүйүзүн кесе атат, дагы эки окту ургаачы эликтин башына кадайт. Ошентип, эркеги мүйүзүнөн ажырап, ургаачысы мүйүздүү болуп калат. Андан соң башка бир элик кулагын кашылоого бутун башына көтөргөндө бутун кулагына кадай атат.

Азада коркуп калат.

-Сага эмне жин тийдиби? - деп бакырат. Ачууга алдырган Бахрам күң кызды ээрден оодара тартып, аты менен тебелетип таштайт.

Фирдоуси поэмасында кызык бир анекдотту келтирет. Бир төрө шарапка тоюп алып, жолдо уктап калып эки көзүн каргага чокуттуруп алат. Мунун уккан Бахрам өлкө боюнча шарап ичүүгө тыюу салат. Бирок бир күнү шахтын капасынан арыстан бошонуп чыгып кетет да, бүт шаарга бүлүк салат. Ошо кезде бир өтүкчүнүн жесири уулун үйлөп, кичине өзүнө келип алсын деп бекитип калган шараптан уулуна берет. Шарапка шерденип алган бала сыртка чыгып арыстанга кабылып, тайманбастан ага чап салып үстүнө минип алат. Ошо боюнча күүлөнүп анын капасына кирип барат. Муну уккан шах өзү жетип келип көрөт. Ошондон баштап шарап ичүүгө уруксат берилет, бирок чеги менен ичилсин деп айтат экен.

Шахтын жарчылары жер кыдырып шахтын жардыгын калкка жарыя кылат:

Ким шарап ичсе чени менен ичсин,

Алды артыңды карап, пайдасы тийсин.

Ушул шарап ырахатка жеткирсе,

Ичкенден соң дени-кардың соо болсун [1:218].

Чиндин хаканы Иран шахы Бахрамдын жоруктары менен кабардар болуп турган. Ал чоң күч топтоп Иранга бастырып кирет. Бахрам Азербайжанга качып өтөт. Эл Бахрам шахтын качып кеткенин угуп хаканга өлкөнү талоонго албоону өтүнүп суранат. Кытай хаканы бейкапар Мервде туруп калат. Бирок Бахрам ири кол жыйнап Амул, Гурган, Неса аркылуу Мервге кирип келет. Бейкапар ууда жүргөн хакан колоого түшүп колу кыйрап калат. Бахрам мукамдуу ыр-күүлөргө каныксын деп өлкөгө лөлүлөрдү (цыгандарды) апкелет. Бирок аларды отурукташтырууга көндүрө албайт. Бахрам алтымыш үч жыл падышалык кылган деп айтылат. Анын аянычтуу өлүмүн Низами Гянжеви менен Алишер Навои поэмаларында баяндашкан.

Бахрамдан кийин Кубад такка отурат. Анын бийлигине эл нааразы болот. Тактыга Кубаддын бир тууганы келет. Кубад эфталиттерге

(эвталан, абдалим) качат. Маздак жакынкы чыгыш тарыхчыларынын тескери көз караштарына карабастан поэмада өлкөдөгү ачарчылыкты токтоткон каарман катары келет. Поэмада Кубад бийлигин өзүнүн уулу Хосров Ануширванга өз каалоосу менен өткөрүп берген деп айтылат. Маздак жазага кириптер болот. Ануширван согуштук жүрүштөргө караганда өлкөдөгү мамлекеттик эреже-мыйзамдарды иретке келтирүүгө жана аны сактоого көп күч жумшаган...

Поэмада шах сарайына жаш Бузургмихр аттуу акылман келип Ануширвандын кеңешчиси катары көп пайда апкелген жана кадыр-нускалуу мыкты сөздөрү менен атагы алыс кеткен даанышман катары сүрөттөлөт. Бул Фирдоусинин орто перс тилинде жазылган «Китаб ат-тадж» деген өңдүү арабдык котормолору менен жакындан тааныш болгондугунан кабаралат.

Андан ары ирандыктардын эфталиттер жана кытай хаканы менен болгон уруштары жөнүндө баяндалат. Нарды жана жүз клеткадан турган шахмат оюндарынын пайда болушунан кабар берилет. Дарыгер Барзуйа жана индиялык «Калила менен Димна» дастанынын перс тилине которулушу айтылат.

Ануширандан кийин өлкөнү Хурмуз башкарып калат. Иранга түркүттөрдүн Сава-ханы менен Румдун кайсары кол салат. Өлкөнү аңыз кеп боюнча эр жүрөк Бахрам Чубин гана сактап калмак. Ушул жерден баштап Бахрам жөнүндөгү бөлүм башталат. Бахрам өлкөнү сактап калат. Бирок Хурмуз анын ийгиликтерин көрө албай, ага аялдын кийимин жана ийикти жөнөтүп маскаралат. Мындан кабардар болгон аскерлер шахка каршы чыгышат. Анын башында Бахрам турат. Ал Хурмуз менен анын уулу Хосровдун ортосуна от жагып кагыштырат. Хосров Азербайжанга качат. Артынан кууп барган шахтын колу Хосровду жеңүүгө күчү жетпейт. Учурдан пайдаланып камоодо жаткан шахтын бир туугандары Биндуйа менен Густахам бошонуп чыгып, кол топтоп Хурмуздун эки көзүн ысытылган темирге актырып салышат. Бийликти Хосров колуна алат. Ошол учурда Бахрам жетип келип Хосровдун колун талкалап Хурмузду өлтүрөт да такка өзү отурат.

Хосров Византияга жардам сурап барат. Ал Румдун кайсарынын кызына үйлөнөт. Кол алып Иранга эки жолу жасаган жүрүшү ийгиликсиз аяктайт. Үчүнчү жүрүшүндө Бахрамдын аскерин толугу менен кыйратат. Бахрам Чин хаканына барып баш корголот. Ал хакандын кызына үйлөнөт. Бирок Хосров себепчи болуп Бахрамдын күнү бүтөт. Хосров кайсардын кызынан Шируйа аттуу уулдуу болот. Ушерден баштап Хосров менен Шириндин махабатын даңазалаган бөлүм башталат. Хосров улгайып калганда абройлуу төрөлөрдү кысмакка ала баштайт. Нааразы болгон төрөлөр Шируйаны камоодон бошотушат. Шируйа Ширинге жетем деп атасы Хосровду өлтүрөт. Бирок Ширин өз жанын кыят. Бул айтылуу махабат Низами Гянджевинин «Хосров менен Ширин» аттуу

атактуу поэмасында кенен баяндалат. Поэмада Хосровдун шах сарайындагы эки атактуу ырчылардын – Барбад менен Саркаштын атаандаштыгы да кызыктуу сүрөттөлөт. Азыркы кээ бир түрк тилдүү элдерде «Мага демектен барбаттан бетер бол» деген учкул кеп колдонулат. Бул ушунчалык эле кыйын болуп кетсең Барбаддай болуп алчы дегенди туюнтмак. Муну «эмне болсоң ошол бол», айтып-айтып сөзү өтпөгөндөн кийинки, же билгенинди кыл дегенчелик мааниде түшүнүүгө болот.

Хосровдун о дүйнөгө кетиши менен Сасаниддердин бийлиги начардай баштайт. Эң акыркы сасанид Йездегирд мамлекетти сактап калууга жан үрөп киришет, бирок араб Сада ибн Абу Ваккастын бастырып кириши менен анын ойлору ойрондолот. Ирандыктар жеңилүү артынан жеңилүүгө учурайт. Көзгө басар эр жүрөк Рустам аттуу баатыры да каза болот. Согдага качып барган Йездегирд кутумдар тарабынан өлтүрүлөт. Ошентип Фаридундун урпактарынан саналышкан байыркы ирандык шахтардын династиясына акыркы чекит коюлуу менен «Шахнама» дастаны да аяктайт.

Акыркы бөлүмүндө арабдык баскынчылардын бастырып кирүүсү менен Иран жергесине келген зор кайгы-муң, трагедия жөнүндө айтылат. Бул, өзгөчө, аңыз кептеги легендарлуу Рустамдын атын алып жүргөн ирандык акыркы тарыхый баатыр Рустамдын инисине алдыдагы арабдар менен болуучу чоң казатта аман калбастыгын, арабдарды токтотууга болбостугун, санжыргалуу азаттар менен эми экинчи эч ким эсептешпестигин баяндап жазган катында өтө күчтүү берилет. Ошо кезде азаттар деп ирандык орто сословиеден чыккан эркин социалдык катмар айтылган көрүнөт. Фирдоуси фолклордук материалдарды топтоодо Сарв (Саруу) деген азатка жолуккандыгын да эскерте кетүү ылайыктуудай.

Белгилеп кетчү нерсе поэмада ирандыктар уул жагынан, турандыктар кыз жагынан гана кудалашкан. Маселен, Рустам турандык кыз Тахминага үйлөнөт. Бул экөөнөн Сухраб баатыр туулат. Сухрабда ирандык жана турандык башат болгон. Ал эми Сиявуш Пирандын (Бороондун) кызы Жарирага (Жарырай) жана Афрасийабдын кызы Парангисти (Беренкыз) үйлөнөт. Сиявуштун аялы Парангистен айтылуу шах Кай-Хосров төрөлөт. Бирок поэма боюнча эне жагынан турандык болгон Кай-Хосров таятасы Афрасийабды өлтүрөт. Бижан баатыр болсо Афрасийабдын башка бир кызы Манижага үйлөнөт. Поэмада турандыктардын ирандык кыздарга үйлөнүүсүн кезиктирүүгө мүмкүн болбоду. Ушундай эле көрүнүштү тарыхтагы орто кылымдык түрк (кыпчак) хандыктарынан да көрүүгө болот. Түрк хандары орус княздарына кыздарын беришкен, бирок уулдар эч качан вассалдык укуктагы княздардын кыздарына үйлөнүшкөн эмес. Муну кийинки чынгызиддерден да көрүүгө болот. В.П.Мокрынин да орто кылымдык түрк урууларынын уул жагынан кудалашуусу эгемендүү мамлекеттер

менен гана болгон деп ырастайт: «...Родство с каганами по женской линии оборачивалось для оседло-земледельческой знати весьма нежелательной стороной... В «Суйшу» отмечено, что владетель Самарканда был женат на дочери Тарду-беке-кагана... А в «Таншу» вассальная зависимость тогда прямо связывалась с династическим браком: «владетель... женился на дочери западного тукуеского хана, почему и поддался тукуесцам» [3:156]. Л.Н.Гумилев до да түрктөр менен ирандыктардын ортосундагы кудалашуу маселеси каралган... Түндүк-Чыгыш Кытайдын таасиринин күчөшү Иранда дароо эле байкалып, 555-жылы эле Чанунга перстердин элчилиги келген. Ошол эле убакта түркүттөргө элчилик жиберилип, (бул, албетте, мурунураак болгон), натыйжада Истеми хандын кызы менен шахтын никеси аркылуу бекемделген союз түзүлгөн [4:40]. Бул түрк хандыктарына мүнөздүү салттуулуктардын башаты байыркы доорлорго таандык экендиги күмөн туудурбайт.

Фирдоусинин поэмасы боюнча Ануширванга чейин шахтардын дээрлик көпчүлүгүнүн сабаты толук ачылбаган. Башкага өз колу менен кат жазуусу бу жакта калсын, келген катты да дабирге (катчы) окуттурган. Акындын жазганына караганда Ануширвандын бийлик кылуусунан баштап билим берүү, сабаттуулук маселесине чоң маани бере башташкан. Маселен, поэмада бул жөнүндө төмөнкүчө айтылат:

Ар бир көчөдө сабат аччу жайы болгон.
Ошол жер отко сыйынуучулардын орду болгон.

Бирок билим берүү бийлик эгелеринин гана үлүшү деген түшүнүк орун алган. Ануширванга кол өнөрчүлөр ошентип кайрылышканда алардын талабын четке кагат:

Эгерде чарык саткан соодагер сабат ачса,
Анда ал үчүн көз майын да, кулагын да коротот,
Анда бул эстүү кайрымдуу адамдын колунда
Зыян менен улутунуудан башка эчтемке калбайт.

Поэмада Маздак жөнүндөгү баяндоону эске албаганда карапайым адамдардын турмушу тууралуу дээрлик айтылбайт.

Фирдоуси поэмасында өтө кыйчалыш кырдаалдардан абийир, намыс менен чыгып кетүүнү эп көрөт. Маселен, Турдун башын атасы Фаридунга алып келишкен эпизоду төмөнкүчө сүрөттөлөт:

Чабарман кирди уят толо жүзү менен,
Фаридунду эстеп эки көзү жашка толгон.
Чин ханынын башын кантип алып барат,

Иран жеринин шахы үчүн чабылган?
Анткени уул чийинден чыгып кетсе да,
Баары бир ата азап чегет анын өлүмүнө.
Күнөөсү өтө оор эле, кечирим болбос эле,
А бирок өчүн алган жаш да, эр да эле [1:231].

Фирдоусинин «Шах-нама» поэмасы баштанаяк мутакариб деп аталган метрикада жупташкан рифмалык саптар менен жазылган. Жусуп Баласагындын «Кут алчу билиминдеги» ыр саптар да «Шах-намадагыдай» эле Чыгыш поэзиясына мүнөздүү мутакариб ыр түзүлүшүнө негизделген. Чет элдик көпчүлүк чыгыш таануучулардын пикиринде мутакариб метри араб поэзиясынан өткөн. Бирок К.Г.Залеман мутакариб жана башка метрлер байыркы ирандык мурас, бир гана жери араб метрикасынын мектебинен өтүп ирандык поэзиянын колдонуусуна ыңгайлаштырылган деген оюн таңуулайт. Муну изилдөөчүлөр бул метриканын байыркы араб поэзиясында өтө сейрек кездешүүсү менен да бышыктап келишкен. Мына ушул эки божомолго негизденүү менен кээ бир советтик иранистер «Шах-наманын» өлчөмү - «нукура улуттук өлчөм» деп эсептешкен, анын башатын байыркы Ирандан издөө керек деген тыянакка келишкен. Бирок, «Шах-наманын» метринин тамырын Ирандан издөө куру бекер убарагерчилик, аны «Шах-наманын» мифологиялык өзөгү келип чыккан байыркы чыгыш ирандык уруулар байырлашкан Орто Азиядан издөө керек,- деп Е.Э.Бертелнс өзүнүн версиясын таңуулайт. Бул урууларда поэзия исламга чейин эле болуп келгендиги азыр бизге жакшы белгилүү. Бирок бизге жетип келген бул поэзиянын үлгүлөрү силлабикалык өлчөмгө ээ. Кыязы, К.Г.Залемандын исламга чейинки иран элдеринин эпикалык поэзиясы он муунга жакын ыр саптарынан турган силлабикалык өлчөмгө ээ болгон деген божомолун кабыл алууга болчудай» [1:229]. Мындай тыянакты бирдей эле деңгээлде салттуу силлабикалык ыр түзүлүшүнө ээ түрк элдеринин оозеки чыгармачылыгына да ыйгарууга болот. Ошондуктан бизге белгилүү эң алгачкы түрк тилиндеги поэма болгон «Кутадгу билигдин» дал ушул мутакариб ыр өлчөмүндө жазылганы да бекеринен эместир. Албетте, мында Жусуп Баласагуни өзүнөн бир топ илгери жашап өткөн Фирдоусинин дари тилиндеги «Шах-намасы» менен жакындан тааныш болгондугунан күмөн саноого болбойт жана андан кандайдыр бир деңгээлде чыгармачыл демөөр алган деп ишеним артууга болот. Өзүнөн мурунку устаз акындардан таалим алуу, үйрөнүү дайыма болуп келгендиги жашырын эмес. Убагында көркөм сөз өнөрүнүн дасыккан устаты Низами Гянцеви да «Хосров менен Ширин» (XII к. 80-ж.ж.) поэмасын жазууда белгилүү фарсы акыны Фахр ад-Дин Гурганинин таасиринен чыга албай анын «Вис менен Рамин» (XI к. 50-ж.ж.) поэмасындагы кээ бир эпизоддорду кайталоого алгандыгы маалым. Айта кетчү нерсе Орто Азия жана Хорасандагы согуштук-саясий жана

мамлекеттик түзүлүштөрдүн түп-тамырынан бери өзгөргөндүгүнө байланыштуу Гурганинин ушул «Вис жана Рамин» дастанынан кийин перс-тажик эпикалык поэзиясында Фирдоусинин «Шах-намасына» окшогон баатырдык эпостордун жаралышы токтогон. Фарсы-дари поэзиясы эски салттардын таасиринен бошонуп романтикалык поэмалардын ордуна эми жаңыча башка жолду тандай баштаган. «Шах-наманын» негизги каармандарынын бири башкы туран баатыры жеңилбес Афрасиаб уламышта о илгери чыгыш ирандык түрдүү уруулар жердеген Рамитанда жашаган деп айтылат.

«Шах-намада» Афрасиабга каршы ирандык баатыр Рустам Афрасийабдын кимдигин, кандайлыгын өзүнүн атасы Заллдан сураганда, атасы Афрасийабды (Алп Эр Тонду) төмөнкүчө сүрөттөйт:

Байрагы анын капкара, кийими да ошондой,
Колдору болсо темирден, туулгасы да темирден.
Амал менен каймалды сууруп чыгат дарыядан,
Аны бою кем эмес жүз сексен аршинден [1:202].

Поэмада туранчы Афрасийаб терс каарман катары сүрөттөлөт. Афрасийаб менен Рустамдын бойлору кырк метрдей деп айтылат. Бул эки кабылан шердин кармашуусу ит жыгылыш менен аяктап, Рустамдын күчкүбатын сезген Афрасийаб атасына жетип, тездик менен тынчтык келишимин түзүүгө чакырат.

Афрасийаб менен ирандыктардын көп мезгилди камтыган кармашуусунда Рустам тарбиялап өстүргөн Сиявуштун уулу Кой-Хосров тарабынан Афрасийабдын өлтүрүлүшү менен поэманын бул бөлүмү аяктайт. Чыгарманын идеясы ушундай жыйынтыкка келүү менен Иран менен Турандын ортосунда тынчтык орноп калышы керек. Кой-Хосров атасы Сиявуштун бузукулардын куру жалаасына ишенип Афрасийаб тарабынан өлтүрүлгөндүгүн билип, Афрасийабдын канына забын болгондугуна чыдабай Рип тоосуна чыгып Күнгө жана аппак карга: «Мен үчүн жашоонун кызыгы кетти. Мени алгыла» дейт. Күндүн шооласынын тийиши менен Кой-Хосров көздөн кайым болот.

Ушул Рип (Урал) тоосу жөнүндө. Алтайдагы Пазырык капчыгайындагы түбөлүк музду эритишкенде (1949) бир кезде Геродот Кара деңиздик скифтердин жашоо образын сүрөттөгөн көрүнүш ошондон 2400 жылдан соң да дал ошондой абалында табылган. Андагы буюмдар өзүндөй сакталган. Хандын дени ак, чачы да ак, көзү көк болгон. Ал кезде мындай келбет аландарда, энесайлык кыргыздарда, парфяндарда, эвталандарда, сактарда, юечжейлерде (кушандарда), кыпчактарда болгон. Көптөгөн алтын буюмдар. Алтын буюмдарда - белгилүү айбандык стил. Бул стилдин башаты батыш ирандык эмес, скифтик-сибирдик экендиги илим тарабынан аныкталган. Б.з.ч. VIII-VI к.к. скифтер Кичи Азияга, Эгей

деңизине жана Египетке жетишкенде өздөрү менен кошо маданиятын да жайылтышкан. Бул маданият лурлар, андан соң аландар аркылуу Европага жеткен. Вормсдагы (Рейн) готикалык собордогу адамды тытып жаткан арстан Алтайдын ошол Пазырык коргонунан табылган алтын келеп жиптеги адамды арстандын тытып жатканы менен окшоштугу бипбирдей. Скифтер Муз океаны, түндүктүн кыймылсыз Темир казык жылдызы, Түндүк жаркырагы, Асан Кайгыдагы «алты айга чейин таң аткан» жөнүндөгү билимдерди дүйнөгө биринчи жайылтышкан. Муз океанына чейин скифтерден дагы түндүгүрөөктө Түндүктү карай адамдар жердегендиги жөнүндөгү алгачкы маалыматтар да ушул скифтерден алынгандыгы археолог, академик А.Окладников тарабынан далилденген [5:352].

Караханид хансарайынын акыны, фарсыча жазган Сузани Самарканди өзүнүн касыйдаларын XII к. орто ченинде жараткан. Анын караханид өкүмдарын көкөлөтүп даңазалаган рубаисинен төмөнкүдөй ыр саптарын учуратабыз:

Мурастык да, өкүмдардык ата-теги
Уруусу анын Афрасийаб падышадан,
Шахиншах Масуд ибн ал-Хусайин,
Чыны арзыйт мураскорго, тактыга [1:472].

Элдик уламыштарга таянган, аны булак катары пайдаланган Фирдоусинин «Шах-намасындагы» Афрасиаб баатырдын образын бул улуу акындын көзү өткөндөн кийин жарым кылымдан кийин чыгармаларын жаратышкан Жусуп Баласагын менен Махмуд Кашкар да Алп Эр Тоңаны (Афрасийабды) эскеришет.

Афрасийаб менен Сиявуш жөнүндөгү уламыштар Чыгыштын байыркы уламыштарынын ыйык казына-кенчи болуп саналат. Афрасийаб жөнүндөгү уламыш турлар жөнүндөгү биринчи эскерүү. Беруни боюнча Сиявуштун доору б.з.ч. 1292-жылдан башталат. Ал эми Фирдоуси «Афрасийаб падышалардын эң алгачкы Адилет династиясынын негиздөөчүсү» дейт. Бирок зороастрлардын ыйык китеби Авестада «турлар - отурукташкан арийлерге кас» деп айтылат. Афрасийаб менен Сиявуш аскерий (көчмөн) жана баба дыйкан (отурукташкан) элдердин образдарын түзүшкөн. Байыркы уламыштар боюнча отурукташкан элдердин кудайы Анахита (Эне, Жер) жана көчмөндөрдүн кудайы Митра (Күн) деп аталган. Митранын тутунган башкы пири - Чындык, анткени чындыксыз урушта жеңе албайсың. Авестада да «Митраны алдаган ат үстүндө жүрө албайт» деп айтылат. Афрасийаб деп ирандыктар, түрк уруулары аны Алп Эр Тоң деп аташкан. X к. караханиддер династиясынын негиздөөчүлөрүнүн бири күч-кубаттуу өкүмдар Буура-хан өзүн Алп Эр Тоңдун урпагымын деп жарыя кылган [6: 218].

Араб баскынчыларына карата Фирдоусинин мамилеси өтө терс болуп, андан Ахримандын согушчан кейпин көргөн. Анын поэмасында Медаинден качып чыгууга камынган Йездегирд Хорасанга төмөнкүчө кат жазат:

Балким, силерге кабар да жеткендир,
Биз кандай тагдырга туштукканыбызды
Ахриманжүздүү оптарткан жыландардан
Билимден да, уят-сыйттан да ажыраган.
Алардын байлыгы да, наамы да, теги да жок,
Багынтууну самашат бүт жер жүзүн.

Ошол эле катында төмөнкүдөй саптар кездешет:

Карга баштуу намысы да, көрүмү да, акылы да,
Билими да, аты да, намысы да жок нерселер,
Так ушул падышалык таажыга умтулууда
Ач карын таажы издеген адамдар [1:222].

Х к. кырында ушул атактуу «Шах-намасын» жазып кеткен Фирдоуси поэмадагы персонаждарынын сөзү менен адамдагы өтө терс сапаттарга бейадептик, бейнамыстык, акылсыздык жана билимсиздикти кошуп кеткендигин баса белгилөө зарыл.

Фидоусинин «Шах-намасынын» акыркы бейттеринде айтылган ойлордун ырастыгын кийин турмуш өзү ырастаган:

Акыл-эси, ой-пикири, ишеними туура болсо эгер кимдин,
Эскерет жылуу сөзү менен мени кийин.
Жок, мен өлбөймүн таптакыр, мен тирүүмүн,
Ал анткени сээп койгом сөз берметтери үрөнүн.

Газневид султан Махмуддан үмүтүн үзгөн улуу акын өзүнүн эмгегинин келечегине толук ишенет:

Бийик сарай курдум мен ырларымдан,
Шамал да, жамгыр да зыян кыла албаган.
Бул китептин үстүнөн өмүр өтөт көп адамдын,
Бар болсо акыл-эси кимдин болсун.

Фирдоусинин газневид султан Махмуд менен дурус мамиледе болбогондугу белгилүү. Низаминин Гянжевинин «Жети чүрөгүнүн» киришүү бабында төмөнкүдөй бейти бар:

Чаяндардын жаачыларга төлгөдөгү мамилеси –
Махмуддун сараңдыгы, Фирдоусинин марттыгы.

Көрсө, астрология төлгөсү боюнча Чаян Жаачыга карама-каршы аракеттеги белги катары келет экен да, ал боюнча Махмуд (Чаян) сараң шах да, Фирдоуси (Жаачы) «Шах-намасын» Махмудга бекерге кармата берген берешен пенде катары көрсөтүлөт. Бул бейттен бийлик эгелерин акындарга карата түз мамиледе болуу керек деген тымызын ойду түшүнүүгө болот. Акын Фирдоуси менен султан Махмуддун ортосундагы тескери мамиле Низаминин «Лейли менен Мажнун» поэмасында да айтылып кеткен [1:180].

Акын «Шах-намасын» качан жазып бүткөндүгүн төмөнкү ыр саптарынан баамдайбыз:

Отуз беш жыл карытып убакыттын,
Эмгектендим көп табам деп казына-кенчти,
Бирок сапырылды талаага бүт эмгегим,
Бул отуз беш жыл бербеди мага эч нерсени.
Эми мына өмүр келди сексен жашка,
Үмүттөрүм бүтүн баары учуп кетти.
Хижрадан бери сексен жылдан бешөө өттү,
Даңазалуу бул китепти бүткөн кезде.

Ушундан улам поэма 400 (1009/10) жылдары бүткөрүлгөн деп бүтүм чыгарууга болот [1:180].

Фирдоусиде жалпы эле фарсы поэзиясына мүнөздүү гедонистик маанайды да көрөбүз:

Апкел шарап, бу күндөрдөн биздеги азы калган,
Эзелтеден ушундай, жашоо бирөө, ким түбөлүк жашаган [1:185].

Мындай ыкманы мурунку Рудакиден да, өзүнөн кийинки (Махмуд ибн Хусейинден, Низами Гянжевиден, Омар Хайямдан, Алишер Навоиден) авторлордун дээрлик көпчүлүгүнүн поэзиясынан да ушундай маанидеги саптарды учуратабыз.

Фирдоусинин жалгыз уулунун жарык дүйнө менен кош айтышы акын үчүн катуу сокку болгон:

Жашым өттү алтымыш бештин артына,
Жакшы эмес го эми байлык күтүүгө,
Жакшысы өзүмдүн акыл-насааттарымдан пайдаланайын,
Жалгыз уулумдун өлүмүнө ой салайын.
Кезек менде эле, а бирок бу бала кетип калды,

Сагынып аны мен – денем жансыздай
А балким, шаштырып өзүмдү жетсемби артынан
Жеткенде мен аны зекиймин го:
«Кезекте мен элем, а сен байкушум,
Не кеттиң да, менин бүт жашоомду алып кеттиң?
Сен мага жардамчы элең кыйын кезде,
Неге кеттиң сен мендей картаң жаншериктен?
А балким, таптыңбы өзүң курак шериктерди,
Эмне эле сен менден алыс кеттиң?» [1:186]

Акын уулун эскерген бул ыр саптарын поэмасынын орто чениндеги Бахрам Чубин жөнүндөгү бөлүмүндө жазгандыгы белгиленет.

Саманиддердин саясий аренадан кетиши менен «Шах-наманын» актуалдуулугу кетип калды деп, акын бул үчүн ирандык дихкандар менен азаттарды күнөөлөйт. Муну Фирдоуси төмөнкү саптарында айткысы келет:

Мен эми эч жазбаймын шах баянын,
Көңүл калды падышалар сарайынан.
Жетет эми айткым келбейт жел сөздөрдү,
Жетет эми тогугандык куру сөздү.
Жетет эми даңктаганым күч-зордукту уламышта,
Жакындабайм эми мен махабат дастанына.
Булардын бүт баарысы – калптын өзү, болгону;
Булардын эки жүзү тең эмес бир ууч топуракка,
Булардын бүт баарын жоктон ойлоп тапкам,
Жоктон бар кылып токуп чыккам [1:192].

Жаш өтүп карылык курун салып калган ченде шахсарайларынан көңүлү калган улуу акын оюндагысын жашырбайт, ичиндегилерин сыртка чыгарат. Поэма дари тилинде жазылган, бирок иш процессинде көптөгөн башка тилдердеги материалдарды окуп чыккандыгын баамдайбыз:

Көп эмгектендим, көптөгөн китептерди окуп чыктым,
Сөз-кептерин арабчадан, анан да пехлевиден.

Ал эми пехлеви тилинин кандайлыгын дагы бир белгилүү фарсы акыны Фахр ад-Дин Гурганинин «Вис менен Рамин» аттуу поэмасын (1042-1055) окуп чыгып, ага карата Исфахандын өкүмдары Амид ад-Дин Абу-л-Фатхтын айтканы эскерилет:

Мындан өткөн мыкты уламышты көргөн жокмун,
Ал окшобойт бир ажайып бактан башкасына.

Бирок анын тили – пехлеви,
Окугандын бүт баары андай бербейт.
Ар ким эле бу тилде окуй бербейт,
Окуса да маанисине жете бербейт [1:270].

Мындан чыкты акын бул баатырдык эпикалык поэмасын дариге чейинки эски пехлеви тилинде жазган көрүнөт.

Адабияттар:

1. Е.Э.Бертелцс. История персидско-таджикской литературы. М., 1960.
2. Г.А.Хидоятлов. Моя родная история. Ташкент, 1990.
3. Из истории дореволюционного Киргизстана. Ф., 1985.
4. Л.Н.Гумилев. Байыркы түрктөр. Б., 1999.
5. А.Салдадзе. Ибн Сина (Авиценна). Ташкент, 1985.
6. Эшиев А.М. Орто түрк доорундагы педагогикалык ойлор. Б., 2006.

Асади Тусинин чыгармачылыгы

Улуу Фирдоусинин кичүү замандашы ирандык поэзиянын аксакалдарынын бири Асади Тусинин (X-XI к.к.) «Гаршасп-нама» аттуу эпикалык баатырдык поэмасынан Абу-Дулаф шахты даңктаган төмөнкүдөй саптарды кезиктиребиз:

Армян шахы, Ирандын сактоочусу,
Арабдардын тийген айы, Шайбаниддер таажысы.
Шах Абу-Дулаф, өкүмдары жер жүзүнүн,
Дини алал аррандык дүйнө падышасы.

Асади Туси өзүнүн башкы каарманы Гаршаспты «Шах-наманын» Рустамынан жогору коет:

Гаршасптын эрдиктери бу дүйнөдө
Улуу инсандардан эсте калган бир китеп...
Рустамды сен угасың качангыча?
Тең жок эрдигине деп ойлойсуң го?
Гаршасптын уруштарын эске алсак,
Рустамдын уруштары жел сыңары тарап кетет.

Асади Туси андан ары Рустам баатырды паска уруп, анын бир топ жоруктарын айыптайт, маселен, уулу Сухрабды жана Исфандияр шерди айла-амал мен жеңип алганынан кабардар болгон акын өзүнүн Гаршаспына такыр жакындатпайт:

Рустам деги – аны тиги кара дев
Булутка чейин көтөрүп дарыяга урган;
Ал оор күрсүлүү Хумандан шайы кеткен;
Аны Мазендерандын талаа эгеси уруп соккон;
Таймашканда Сухраб аны жыккан.
Гаршасп саркерди тирүүсүндө эч ким жыккан эмес,
Эч ким аны жерге урган да, оңко сайган да эмес.
Индияда, Румдагы, Чиндеги жүрүшүндө,
Ошол Дастан менен Рустам кылбаганды аткарган...
Фирдоусинин «Шах-намасында» мыкты ырдалган [1:251].

Ошону менен бирге Асади Туси Фирдоусинин акындык талантына да, устаттыгына да тан берет:

Ал мөөрөй алган бардык акындардан,
Кабылан шерлердин урушун көп-көп айткан.
А бирок бул уламышты унуткан...

Акындын айтканына караганда «Гаршасп-наманы» жазууга шах Абу Дулаф Дайрани өзү ак батасын берген экен:

Акылмандык издеген шахтын өзү муну айтат:
«Бул дастанды айт менин урматыма,
Эгер аны Фирдоуси жазбаса,
Сен аны ырың менен жуп кылсаң.
Тустан ушундай эки акын чыгып,
Болбостур эми муну сен жазбасаң [1:252].

Асади Туси поэмасынын бир эпизодунда байыркы доордо иран жеринде калк төрт сословиеге бөлүнгөндүгүн Заххактан качып жүргөн Жамшиддин бейтааныш каныша кызга берген төмөнкү суроосунда баян этет:

Сен шах тукумунанбы, же устаданбы,
Сенин атаң – дихканбы же аскерби?
Ойлогону акча пул соодагердин,
Дыйкан болсо - кишиси эгин-тегиндин.

Бул экөө тең байлыгына чиренишет,
Алар баркын билбейт шердин ата-тегин.
Жоокер өзүн көрсөтөт эрдигинде,
Теги бар шах тукумунан чыккандардын.
Бул төртөөнөн сен ким болосуң? - айткының,
Айтканың менин жүрөгүмдөн түнөк тапсын [1:253].

Мында, албетте, акын баарынан аскер тегин жогору койгондугу байкалат. Андан ары Жамшид менен каныша кыздын ортосунда шарап жөнүндө сөз жүрүп, Жамшид бул ичимдикке өтө аяр мамиле жасоону айтат:

Келесоону, зыкымын да март кылат,
Бопбоз өңдү манаттай кызыл кылат,
Унчукпасты сайратат,
Картайганга жаштын күчүн берет.
Шарап тамакка табит ачат,
Денеден чарчоону кууп айдайт.

Е.Э.Бертелце акын бул саптарын жазууда өзүнөн мурунку Рудакинин «Шараптын анасы» аттуу касыйдасы менен тааныш болгондугу байкалат дейт [1:253]. Асади Туси мындан миң жыл илгери өзүнөн миң жыл мурунку байыркы дастанды баяндап жатып, ушул айтылуу шарап тууралуу бүгүнкүдөй элес калтырган кыязда сүрөттөөсүн эске алсак бул маселенин ошол кездеги да заманбаптыгына таң каласың.

Жамшиддин минтип Забулистанда жашырынып жүргөнүнөн кабар алган Заххак артынан куугун салат. Жамшид Индияга, андан Кытайга качып өтөт. Бирок, баары бир колго түшүп каза табат. Ошо кезде Турдан Шидасп, андан Тивург туулат. Тивургдан Шам, Шамдан Асрат аттуу уул жаралат. Поэманын башкы каарманы Гаршасп ушул Асраттын уулу болот. Гаршасптын балалык кези эпикалык салттуулукта өнүгүп отурат:

Уйку, тамак ордуна уруш-жаңжал издейт,
Сүт берген эмчек ордуна – кабылан-шерди [1:255].

Ал он төрт жашында отуз араш (бир араш жыйырма метрге жакын) келген найза менен согушкан, эки ман (бир ман - алты литр) келген идиш менен шарап ичкен. Бул, албетте, кыргыз эпикалык жанрындагы болочок кабылан-шерлердин балалык чагын элестетери бышык. «Гаршасп-намада» Гаршасп менен Махарадж Инди океанындагы аралдардын биринен Сийамактын астоданын табышат... Кийинки Бандаб тоосундагы бийик чептин астынан Хушангдын уулу Тахмурастын сөөгүн табышат.

Гаршасп өзүнө макул келген аял издеп Сирияга сапар тартканда анын жансакчы коштоочусу түрк жараны болгону да кызык.

Асрат уулу Гаршаспка берген кеңештеринин биринде шахтарды төрт нерсе курутат дейт: абдыроо, туталануу, сараңдык жана жайбаракаттык. Ошондой эле:

Эгерде кимди сага көп жамандаса,
Күнөөсү анын болбосо, билгин: ал өзүнө татырлык.
Кайсы дарактын мөмөсү көп болсо,
Ким да болсо таш ыргытат [1:261].

Поэмада шах Фаридун адамдагы көралбастык жөнүндө төмөнкүчө айтат:

Тил жараты, найзанын жаратынан оор келет,
Анысы денени жараласа, мунусу – көкүрөктү [1:263]

дегени биздин «дене жараты айыгат, сөз жараты айыкпайт» деген макал менен үндөшүп кетет.

Асади Тусинин каармандары байлык, акча маселесине өтө аяр мамиле жасашат:

Байлык кимди болсо да жолдон урат,
Жан досунду келишпес душман кылат [1:265].

Асади Тусинин «Гаршасп-нама» (1065/66) поэмасында («Шах-намадан» кийинки орто кылымдык эң акыркы фарсы баатырдык дастаны) төмөнкүдөй эпизод орун алган:

Перс шахы Фаридун Гаршаспка бакма уулу Нариман менен кошо өзүнө келүүгө буюрат. Жогорку деңгээлде тосуп алуудан соң падыша Гаршаспты Туран менен согушууга аткарат. Асади Туси Гаршасптын Чачты (азыркы Ташкент) көздөй жүргөн жолун сүрөттөйт (автор ал кезде Самарканд жок эле деп эскертет). Баатыр Испиджаб аркылуу Заххак менен өмүр бою каршылашып келген Йагар-каган башкарган Илек дарыясына жетет. Каган өзүнүн жээни Тегин-таш менен согушуп тургандыктан эгерде ага каршы күрөшүүдө жардам берсе Фаридунга багынып берерин айтат. Тегин-таштын аскери тогузгуздардан турган. Нариман Тегин-ташты жеңип туткунга алат [1:262]. Белгилей кетчү нерсе бул поэмадагы Илек (Или) дарыясы аймагын жердеген Йагар-каган дегенде IX к. кыргыздардын улуу державасын негиздеген Яглакаркан (Жааганкар каган) жөнүндө сөз жүрүп, ушунун негизинде поэмада тарыхый-фолклордук башаттын бар экендиги тууралуу пикирдин орун алышы толук мүмкүн [2:264].

Асади Тусинин каламды жана анын иш процессиндеги кыймыл-аракеттерин зор эргүү менен сүрөттөөсү төмөнкү ыр саптарында берилет:

Каламдын кара көзү чайыр менен осмолонуп,
Көрүп калды таптак болуп, көзү кара тартып.
Дүйнөгө нурун чачкан колжазмадан, бу калам
Күн жүзүнө түн жүрөгүн оймологон.
Кичине бала өңдүү чырылдаган,
Атасын издеп жүгүрүп да, бакырган,
Шор талаада жолдон калып адашкан,
Ысыктан тил жарылып, оозу кара тарткан [1:256].

Чыгыш поэзиясында кадимки эле каламды көкөлөтүү, ага таазим этүү сейрек эмес. Маселен, Алишер Навои «Фархад менен Ширин» поэмасынын баш ченинде каламды («Калам, Низами, Эмир Хосров жөнүндө») бийикке оболотот[3:5].

«Гаршасп-намада» Фирдоуси «негедир унутта калтырган» байыркы уламыштардагы алп Гаршасптын баатырдык жоруктары сүрөттөлөт. Гаршасп зор кара күчкө эгедер, Заххактын айтканын айткандай бүтүргөн кыйраткыч күч. Инсандык касиет-сапаты жана жакшы-жаманды ылгап түшүнүүсү жагынан аны Рустам менен таптакыр салыштырууга болбойт, экөө эки башка адам. Рустам турандыктарга жана шахтардын ички душмандарына каршы күрөшкөн ирандык баатыр инсан.

Асади Тусинин «Лугат-и фурс» («Перс сөздөрү») деген бүгүнкү күнгө жетип келген белгилүү түшүндүрмө сөздүгү «Гаршасп-намасына» чейин жазылганбы, же ага кийин киришкенби белгисиз. Туси сөздүгүнүн киришүүсүндө буга чейин Катран аттуу акын тарабынан ошо кездеги фарсидеги активдүү лексикага жаткан сөздөрдү камтыган бир сөздүк түзүлгөндүгүн белгилеп өтөт. Катран ибн-Мансур Тебризге жакын Шадибадда 1010-1013-ж.ж. туулуп, XI к. 80-ж.ж. дүйнөдөн кайткан. Бул акын жөнүндө Абдурахман Жами «Катран жөнүндө» деген ырында баяндайт [4:188]. Асади Тусиге анын кадырман адамы акын Ардашир ан-Наджми акындардын поэзиясындагы үлгүлөрдүн негизиндеги сөздөрдү түшүндүрүүчү сөздүктү түзүүнү сунуш кылат. Е.Э.Бертелцстин айтканы боюнча Асади Туси жоголуп бараткан жүздөгүн бейттерди дариде жазган ушул сөздүгүндө сактап калган. Бул сөздүктүн баалуулугу ченемсиз. Мунсуз Рудакиндин поэмалары, Унсуринин эпикалык чыгармалары, X к. сатиралык адабият жөнүндө эч нерсе билбей калмакпыз [1:266].

Адабияттар:

1. Е.Э.Бертелц. История персидско-тджикской литературы. М., 1960.

2. Эшиев А.М. Орто түрк доорундагы педагогикалык ойлор. Б., 2006.
3. Алишер Навои. Фархад и Ширин. IV т. Ташкент, «Фан», 1968.
4. Джами. Саламан и Абсалц. Душанбе, «Ирфон», 1967.

Х-ХІ к. иран-тажик поэзиясынын көрүнүктүү өкүлдөрүнүн поэзиясындагы гумандуулук идеялар

Саманиддер династиясынын күнү бүтүп бийликке түрк тилдүү селжукид, газневид жана караханиддер келген чакта чыгармачылык менен алектенген көрүнүктүү фарсы акындарынын бири, улуу Фирдоусинин замандашы **Унсури** (970-1040) болгон. Унсури төмөнкүдөй поэмаларды жараткандыгы белгилүү: «Вамик у Азра» («Вамик менен Азра»), «Хинг-бут у Сурх-бут» («Ак кумир менен кызыл кумир»), «Шадбахр у Айн ал-хайат». Бирок кийинки эки поэмалары жөнүндө маалыматтар жокко эсе.

«Вамик менен Азра» поэмасы эпикалык мутакариб метрикасы менен жазылган. Орто кылымдык (XI к.) эпикалык фарсы поэзиясында чыгармалардын аталышынын эки тиби келип чыккан: эки энчилүү аттан турган сүйүү темасын камтыган поэмалар жана энчилүү атка «нама» деген сөз кошо айтылган баатырдык поэмалар. Буга мисал катары Фирдоусинин «Шах-намасын» жана Унсуринин «Вамик менен Азра» аттуу поэмаларын көрсөтүүгө болот.

«Вамик менен Азра» поэмасындагы сюжеттердин башаты исламга чейинки доорду камтыйт. Унсуринин поэмасына назира катарында эмес дагы башка он үч варианты белгилүү болгон. Унсуринин поэмасынын түп нускасы сакталбай калган. Муну кээ бир изилдөөчүлөр (Й.Хаммер) поэма исламга чейинки зороастрдык байыркы динди даңктагандыгы үчүн жок кылынган десе, башка бири (Е.Э.Бертелнс) поэманын түп нускасы Газневиддердин китепканасында сакталып, XII к. экинчи жарымында Гурид Ала ад-Дин Хусайин Жахансуз Газнаны талап тоноого алганда

күйүп кеткен көрүнөт деп божомолдошот. «Вамик менен Азра» белгилүү түркиялык акын Ламиинин (1531-ж.ө.) сакталып калган бир гана нускадагы түрк тилиндеги котормосунан улам белгилүү болуп отурат. Ламии мындан тышкары «Саламан менен Абсал», «Вис менен Рамин», «Фархад-нама», «Хафт пайкар», «Гуй менен човган», «Шам менен Парвана» аттуу белгилүү фарсы-тажик поэмаларын которгон [1:314]. Бирок, а кезде поэтикалык чыгармаларды түп нускадагысындай которуу чанда гана кездешкен. Ошондуктан Ламиинин «Вамик менен Азрасы» котормо эмес эле чыгармага түрк тилиндеги назира да болушу мүмкүн деген да пикирлер бар экендиги белгилүү. Муну Е.Э.Бертелңс Ламии Жаминин «Саламан жана Абсал» поэмасын сөзмө-сөз которбой эле өзүнүн түркчө версиясын берген, Ламиинин «Вамик менен Азрасы» да Унсуриинин түп нускасындагыдай болбоосу мүмкүн эле деген тыянак чыгаруусу менен түшүндүрөт [1:315]. Ошону менен бирге көптөгөн чыгыштаануучулар муну Унсуриинин «Вамик менен Азра» поэмасынын котормосу деп эсептешет. Дастандын гректик башаты жөнүндө эскерте кетүү абзел.

Унсуриинин касыйдаларын окуу менен ырахат алуу кыйын маселе деп айтылат. Бирок касыйдасынан тарыхый көп эле материалдарды табууга болот. Султан Махмуд (Йамин ад-Даул титулун Аббасид ал-Кадирден 999-ж. алган) Унсуриге ушундай касыйдалары үчүн аябай эле жакшы төлөп Фирдоусинин «Шах-намасынан» да жогору койгон. Муну акындын кээ бир одаларынан үзүндүлөрүн карап чыгуу менен түшүнүүгө болот:

Улуулук, өкүмдарлык, сый-урмат энчиси бир кудайдын,
Берет ал ыраа көргөн инсанына бу дүйнөдө.
Болбосоң сен буга макул - анын душманысың,
Кудайга каршы болуу – динбезерлик да, журтбезерлик.
Өкүмдардын душманына эки жаза –
Бу дүйнөдө – кылыч, о дүйнөдө – чоктуу тозок.
Каршылашпа, жагынып чабылгын, өкүмдарга кызмат өтөө -
Бул кайыгы улуу Нойдун, анын узун шамшары – ал Топон суу...
Каршы чыгып канчасынын күйүп кетти иши улуу,
Толгон-токой казына-кенчи, лашкерлери санжетпеген.
Анткени кол көтөргөн өзүнө - пашасына Аджемдин,
Бу дүйнөдөн аты да жок, заты да жок жоголгон...

Эң алды менен Саманиддер дайым айтып келген:
«Биздин каада-салт да, үрп-адат пашага берет жыргал турмуш»...
Ким гана Самандар ата-тегине кара санаса,
Султан өзү жетип барып чөк түшүрчү анын өзүн [1:321].

Касыйданын жогорку төрт сабында Унсури тарыхый окуяны баян этет: Саманид Мансур өзүнүн согушчан төбөлдөрүнүн күч-кубатынан чочуп, а кезде Газнаны башкарып турган эмирдин уулу Махмудду жардамга чакырат. Ага жеткизбей эле эмир Фаик менен эмир Бектузун 999-ж. 2-февралында Мансурду тактан кулатып, анын ордуна Абд ал-Маликти коюшат. Ушуну гана күтүп турган Махмуд адилеттикти орнотуу шылтоосу менен ошол жылдын 16-майында жанагы эки эмирдин аскерин толук талкалап, бүткүл Хорасанды ээлеп алат. Караханид Насыр менен келишип ага Аму-Дарыянын түндүк-чыгыш тарабын ээлеп алууга мүмкүндүк берет.

Эмири Бухаранын жөнөтүп чабарманын Рейге, суранат:
«Басаңдатпа, айда аскерин Рей менен Гургандын,
Бу түрк топтоду көп күч Хорасанда,
Мени куткар, аскеринди ага жөнөт»...

Акындын «бу түрк» дегени караханиддердин илек-ханы Насыр болгон. Султан Махмуд караханид Насыр менен достук мамиледе да болуп турган. 1001-ж. Өзкентте Махмуддун элчилигин кабыл алат, ага өзүнүн кызын аялдыкка да берет. Бирок 1006-ж. султан Махмуд талаптоноо ниети менен Индияга жортуулга жөнөгөндө Насыр Хорасанга бастырып кирет. Махмуд кайра жетип келип аны кууп чыгат. Ошондо алды-артын карабай качкан караханчылардын көбү Аму-Дарыяга чөгүп өлөт. Унсури төмөндө ошону сүрөттөп бергиси келген:

Раматылык илекти айтсам: Көзү түз болуп турган ченде,
Катында ар бир жолу болчу эле «жеңиш» деген жазуу.
Бирок ал душман чыгып, достугун кылычка берген кезде,
Анын шаттыгы айланды шермендеге, бүткүл иши – бут арчыга.
Желбиреп борбордон жеңиштин байрагы,
Жөнөдү го Иран өлкөсүн көздөй.
Чарпышты биздин шах менен, акыры
Качты жөнөп Түркстанга артын карабай.

Унсуринин Хорезмшах жөнүндө жазып калтырганы тарыхый чындык менен дал келип турат. Анда Хорезмшах Абу-л-Аббас Мамун алгач султан Махмуд менен достук эле мамиледе болот. Бирок анын кеңешчилери эгемендүүлүк жүзүн сактап калуу максатында Караханиддер менен союз түзүүнү жактап чыгышат. Мындан кабардар болгон Махмуд шах Мамунга Нес жана Феравада жума күнкү хутбада султан Махмуддун наамына намазга жыгылууга мажбур кылат. 1017-ж. 17-мартта Мамун киши колдуу болуп каза табат. Бул жолу да шылтоо болуп көп өтпөй эле Махмуд Хорезмди басып алып, ага өзүнүн хасс-хаживи Алтынташты

коюп кетет. Ушундан улам Унсурунин бул касыйдасы 1017-ж. кийин жазылган деп айтууга негиз бар [1:325]. Ушундай тарыхый факты акындын касыйдасында төмөнкүчө баяндалат:

Бирок да, кызыгы, таңкалыштуу Хорезмшахтын жоругу,
Эмирге руху менен, дени менен бир жуп кезде,
Ити чөп жеп, саат сайын иши оңолуп,
Көкүрөгү келечекке ачык эле, аскери кызмат кылган баш ийип.
Бирок заадинде душмандык келген кезде,
Бу сырын жашырын сактай албай чыкты ачыкка.
Жараткан жөнөттү ага пулга сатып алган өздүк кулун,
Каза тапты колунан кол алдында кызмат кылган кулдан.
Азыр эми ишенимдүү өкүлү өкүмдардын,
Аймагы керилет дал өзүнө Фергананын.

Унсури айтылуу Фирдоусинин «Шах-намасын» самар (жомок) деп анчейин көп жактырбайт. Анын оюнча бир гана султан Махмуд чыныгы каарман, баатыр жана ислам байрагын көтөрүүчү. Султан Махмуд динбузарлар атыккан карматтар менен айоосуз күрөшкөн. Карматтардын уюткулуу жери Рейде бир чоң китепкана толугу менен өрттөлгөн.

Иран элдеринде илгертен бери ат үстүндө жүрүп топ ойноо – човган оюну болгон. Муну бийлик эгелери да бат-бат ойноп турушкан. Бир жолку човганда султан Махмуд аттан жыгылат. Ошондо Унсури төмөнкүдөй рубаисин жараткан экен:

Оо, шахым, каарып кой тил албас бу асманды,
Залалын тийгизген сенин айдай жүзүңө!
Топ кетсе башка жакка, таяктап аны уруп кал,
Эгер атың күнөө кылса, аны мага тартуу кыл [1:331].

Айта кетчү нерсе Унсури мужтасс, рамал, мутакариб, хафиф, хасадж, музари өндүү поэтикалык формаларды пайдаланган. Муну ал өзүнүн поэзиясын ыр менен айтууга ыңгайлашкан элдик поэзиядан айырмалоо үчүн атайын жасаган деп түшүндүрүлөт. Акында ырдын рубаи метрикасы сейрек кездешет. Ошондуктан Унсурунин касыйдаларынан ыр саптарындагы муундардын бирдейлиги, же уйкаштык өндүү поэтикалык түшүнүктөрдү издөө түйшүктүү мүшкүл иш.

Газневид сарай акындарынын көрүнүктүү өкүлү систандык Абу-л Хасан Али ибн Жулуг өзүнө Фаррухи («ийгилик кабарчысы») деген тахаллусту алган. **Фаррухи** (X к. экинчи жарымы - 1038-ж.ө.) өзүн систандык ата-теги жөнүндө бир нече жолу эскергени бар. Фаррухунин диваны эки жүз он үч касыйдадан, жыйырма сегиз газелден, үч

таржибандан, отуз үч рубаиден жана төрт кытйадан турган. Анын диванынын негизги жанры касыйда болгон. Бирок өзүн «газалхан» («газел ырчысы») деп атаган. Ушундан улам касыйдадан бөлүнүп чыккан сүйүү насибдеринин баарын Фаррухи газелдерге кошуп алган кыязы. Фаррухинин чыгармачылыгына Унсуринин таасири көбүрөөк тийген деп айтса болчудай. Муну ал касыйдаларын жаратууда акындардын газневиддик мектебинин анабашынын (Унсуринин) стилинде аракет кылгандыгынан улам байкоого болот.

Фаррухи убагында сеистандын эмири Халафка кызмат кылган. Султан Махмуд 1000-ж. Сеистанды алганда Халафты эшекке отургузуп төрт тарабың кыбыла деп айдап жиберген. Фаррухи эми Махмудга кызматка өтөт. Султан анын бир поэмасын жактырып көп жолу кайталап окучу экен. Ыраазы болуп жакшы бир ат да тартуулаптыр.

Фаррухи газневид султан Махмуддун сарай акындарынын сабында турган. Анын чыгармачылыгы кандайдыр бир деңгээлде анын тубаса талантына жараша эркин өнүкпөй келген деп айтууга болот. Ошондуктан Фаррухи поэзиясында султанды, анын династиясындагы атактуу адамдарды мактап-даңктап жазууга мажбур болгон. Ал султан Махмуддун тун уулу эмир Мухаммедди:

Адаты шахтардын шарапка, шайыр-жатманга ыкташы,
А анын салты билимге, китепке, өтмүшкө көп кылчайышы,-

деп, өзүнүн сүйүктүү колдоочусун касыйдасында даңазалайт:

Өкүмдарларда болгон төрт сүйүктүү иши:
Човган ойноо, согушуу, той-тамаша, аңчылык.
Малик Мухаммад ибн Махмуд келди да, толуктады
Жараткандын жары менен дагы төртөөн кошту:
Айтканына бек туруу, пенденин кадыр-сыйын сактоо,
Айткан сөздүн акыйкаты, рух ишенимин урматтоо [1:339].
Фаррухиден төмөнкүдөй ыр саптарын да кезиктиребиз:

Айтышат, Бахрам болгон арыстандай,
Аңчылыкта күн өткөргөн ар дайым.
Жебе менен кулагына бутун кошо сайчы экен,
Кашынган сайын элик утур шордуу башын,- [1:350]

деген ыр саптары Жээренче чечендеги Телибай тентектин жоруктары менен окшошуп туруусу өтө маанилүү да, кызыктуу. Бирок кимиси биринчи эле деп ой толгоо кажетсиздей. Мында да фолклордук башатка ыктоо орундуудай.

Фаррухи өзүнө мурунку кесиптештериндей салт катары кайсы тилде жазып жатканын утуру эскертип турууну унутпайт:

Өзгөчө мага окшгон кул пенде,
Мактап, даңктап жазат дари тилде.

Улуу акын дагы бир обон созгон ырчы замандашына кайрылуусунан адабий тилдин ролун дари толук кандуу аткарып жатканынан кабар да берет:

Жан эргиткен, купул толгон үнүң менен жүрөк ээлеп,
Сый-урматтуу кожокеңди сен дариде мактап-даңктап [1:351].

Фаррухинин касыйдаларында жам деп аталган ыр формасы да кездешет:

Досторуңа, душманга да, согуш менен тойдо да,
Он алты ой эсиңде эс алсаң да, иштесең да:
Аброй менен келеке, урмат менен шерменде, намыс менен кордук,
Бал менен уу, кубаныч менен аза, бакыт менен бактысыздык,
Таажы менен кишен, такты менен даргасы.

Мактап-даңктоо касыйдаларынан тышкары Фаррухи султан Махмудга «Даулат-нама» («Бак-дөөлөт китеби») аттуу султандын согуштук жүрүштөрүн даңазалаган поэмасын да тартуулаган экен. Муну төмөнкү ыр саптарынан түшүнүүгө болот:

Ким болсо ынтызар билүүгө ажайып укмушунду сенин,
Айтып кой: окусун «Даулат-наманы» турган миң бейттен.

Аңыз кептерге карагана Фаррухи менен Фирдоуси бири-бири менен жолугушкан. Экөө замандаш болгону менен пенделик мамилелери дурус болбогон көрүнөт. Фирдоуси сарайдын дивандык акыны болуудан качкан. Фаррухи улуу Фирдоусинин атын бир жолу да эскербейт. Бирок атактуу «Шах-наманын» тематикасы менен тааныштыгы бар экендиги чыгармаларынан байкалат. Бирок Фирдоусинин поэмасы жөнүндө жылуу пикир айткан эмес экен:

Ал айтты: «Шах-нама» жалган го баштанаяк»,
Мен айттым: «А сен чынды жалгандан билгин айрып».

Фаррухи эзелки дастанды эмес бүгүнкү султан Махмудду окугун дейт:

Сенин атың өчүрдү ысымдарын бүт шахтардын,
Баркы жок азыр эч кандай «Шах-наманын».

Же

Эми окуба жомогун - забулдук Үрүстөмдү,
Ал анткени бул уламыш жийиркеничтүү.

Фаррухи өзүнөн мурунку акындарды мыкты билгендигин ыр саптарында келтирет:

Акындарың бүт окшош Рудаки менен Шахидге,
Ырчыларың окшошот Саркаш менен Саркабга [1:348].

Мында акын айтылуу Рудакини жана Шахид Балхини, исламга чейинки Хосров II Парвиздин ырчылары Саркаш менен Саркабды эскерет. Фаррухи белгилүү акын Дакикини билгендигинен да маалымат берет:

Кетти о дүйнөгө Дакики даңазалап сага ыр арнаган,
Жүрөгү толо эле ак баталуу дандын анарындай сага деген.
Дакикинин мүрзөсүнө чыккан ар бир чөбү,
Сурасаң миң сөз айтат сага арнап чын ниеттен [1:338].

Е.Э.Бертелстин пикиринче Фаррухиге эски уламыштар «Шах-нама» аркылуу гана белгилүү болгон деп ойлоого болбойт. Унсуриге жакын болгондуктан Фаррухи анын поэмасынын негизинде «Вамик менен Азра» дастанын билген болуш керек. Хосров жана Ширин жөнүндөгү улумышты Фирдоусидегидей билбөөсү мүмкүн эле. Анткени, «Шах-намада» Фархаддын аты айтылбасы белгилүү. Ал эми Фаррухиде Фархаддын аты алты жолу кездешет. Кыязы Фархад жөнүндөгү уламыш Фаррухиге кийинки Низаминин версиясынын деңгээлиндей гана маалым болгон көрүнөт. Фаррухиде Димна жөнүндө да эскерилет. Ал муну арабдык котормосунан гана эмес, Рудакинин «Калила менен Димна» поэмасы боюнча да билген деп ойлоого болот [1:350].

Минучихри (Абу-н-Наджми Ахмад ибн Каус ибн Ахмад Минучихри) (1000-1041) XI к. биринчи жарымындагы фарс-дариде жазган көрүнүктүү акындардан болуп саналат. Газневид султан Махмуддун экинчи уулу атасынан тактыны мурастап калган Масуддун мезгилинде акын тархан титулун да алган көрүнөт. Минучихринин багбанчылык

майрамына арнаган касыйдасынын бейттеринде төмөнкүдөй мазмундагы ыр саптар кездешет:

Кайсар – сенин кесе гүлүң, жайпал болсо - жансакчың,
Ябгу – сага үзөңгүлөш, фагфур – сенин дарбазачың.

Бул касыйдасын акын султан Масудга арнайт. Бейтиндеги жайпал дегени индий журт башынын титулу, ал эми ябгу деп атканы жабгу (жабагы) түркий (кыргыз) уруулук аталышты да, журт башынын наамын да түшүнүүгө болот. Кайсар деп Румдун падышасын атаса, фагфур дегени Кытай хаканы.

Минучихри төмөнкү касыйдасында араб жана фарси-даридеги адабиятты мыкты билгендигин шардана кылат жана Унсурини баарынан өөдө көрөт:

Кайда кеткен Жарир, Фарадзак, Зухайр, Лабид,
Руба Ажжажда, Дик ал-Жини, Сайф-Зу-л-Йазан?
Кайдасынар Хутайа, Умайа, Насиб жана Кумайт,
Ахтал жана Бурда уулу Башшар-ошол йемендик акын?
Хорасандык Бу Шу айб жана Кештик түрк Бу Заррчы?
Парстык Сабур, анан да чангда ойногон Рудакичи?
Тиги эки гургандык, эки Реялык, Валвалиждик экөөчү?
Серахстык үчөөчү, дагы үчөө Согдадан чыкканчы?
Ибн Хани жана Ибн Руми, Ибн Мутазз жана Ибн Файд,
Дибил жана Бу Шис, илимдүүлөр, билимдүүлөр Карандан.
Аты чыккан беш акын ырларында даңктаган
Урув, Афра жана Хиндини, Вайс жана Лайлини.
Бухарадан бешөө, Мервден да бешөө, дагы бешөө Балхтан,
Нишапурчу жетөө, Тустук үчөө, дагы үчөө Бу-л-Хасандан.
Келишсинчи, угушсунчу ырларын менин устатымдын,
Көрүшсүнчү көкөлөмайдан, гүлзарларды аңкыган...
Бй чыгарсын өздөрүнүн касыйдасы, ырларына
Көз жаш кылбай издерине көчтөн калган, тамдан калган [1:351].

Минучихринин жогорку саптарында XI к. биринчи чейрегине чейинки араб-аджем поэзия чөйрөсүнө белгилүү болгон инсандардын ысымдары келтирилет. Кештик түрк Бу Зарр дегенине караганда бул акын бизге жетпей калган касыйдаларын, балким, түрк тилинде, же кийинки этникалык түрк Эмир Хосров Дехлевидай чыгармаларын дариде жаратып келгендир. Бу Зарр Минучихриден мурун о дүйнөгө кеткен болсо, анда, болжолу, X к. акыркы чейрегинен бери белгилүү болуп, Юсуф Баласагуниге чейин жашап өткөн болуп чыгат. Рудакиден мурун келтирилгендигине караганда, балким, IX к. чейинки акындардан болуп жүрбөсүн. Ал эми йемендик Бурда уулу Башшарды айтканынан араб

тилиндеги поэзиянын географиялык чеги өтө эле кең болгондугун баамдайбыз. Аталган ар бир акындын ысымынын артында доордун адабий духун сезип-туюу кыйын эмес. Бекеринен чыгыштаануучу иранисттер X к. поэзиянын «алтын доору» деп аташпаса керек.

Минучихри касыйдаларында көңүл ачууга да болорун өзүнө мүнөздүү стилде баян этет, гедонистик маанайды да жаратат:

Керек бизге бул үчөө – кебаб, рубаб жана шарап,
Керек эмес аш-тамагы, дептери да, нарды да -
Түк жарашпайт бул үчөө – бу шеринеде.
Дептер керек мактабга, аш-тамагы базарга,
Нарддын орду унут калган чет жерде.
Жоросубуз шарап, кебаб, рубабдын, жакшы дагы
Бар экен бу жарыкта шарабы да, кебабы да, рубабы.

Акын өзүнүн мусамматынын бир ыр сабында ошол кез үчүн өтө эле осолдуктай туюлган төмөнкүдөй да:

Тургула бат, о уйкучулар, таңкы баш жазмайга

деп, «ичкичтердин муэzzини» короз таң эртеден кыйкырык салат деп жазат.

Минучихри жаздын келишин касыйдаларында түрдүү канаттуу куштардын көтөрүңкү маанайын алардын сайраганы менен берүүгө аракеттенет:

Мунусу пализбан – обон созот коштоп согда чангын,
Тигиниси - азадвар го, ырын ырдайт луриялык флейтадан.

Акын дагы бир касыйдасында:

Дагы бири перстик ырын созот,
Башка бири – Мавераннахр обондорун

деген ыр саптарындагы «Мавераннахр обондору» дегенинен түркий обондорун деп түшүнүү ылайыктуудай. Ушундай майда-барат көрүнгөндөй ыр саптарынан Юсуф Баласагуниге чейинки түрк поэзиясы жөнүндө кошумча маалымат ала алабыз.

Минучихри «Шах-наманын» жаратманы Фирдоусинин өзү жөнүндө сөз кылбайт. Бирок бул баатырдык поэманын сюжеттери ал үчүн бештен белгилүү болушунан күмөн саноого болбойт. Маселен, акын кайсы бир аттын жүрүшүн Рахшка (Рустамдын аты) теңештирсе, өң-түсүн Шабдизге (Хосров Парвиздин аты) окшоштурат.

Газневид Масудга кайрылып жазган бир касыйдасында Минучихри минтип айтат:

Туран сен бересиң бул уулуңа, Иран сен тиги уулга,
Чыгыш – бул урууга, а Батыш – тиги урукка [1:367].

Мында, албетте, Фаридундун өлкөнү бөлүштүргөн эзелки уламышын жаңыча интерпретациялоо турат.

Ошону менен бирге ал кездеги фарсы акындарынын түрк тилинде сүйлөп жана ыр да жазышканын баамдайбыз. X-XI к.к. жашап өткөн газневиддик фарсы тилдүү көрүнүктүү акын Минучихри о дүйнө кеткен атактуу Фирдоусиге арнап төмөнкүдөй ыр саптарын арнаган:

Сен түркчө мыкты ырдоочу элең,
Ырдап берчи мага түрк, огуз ырларынан.
Сен чеченсиң өзүң билген бүт тилдерде,
Анткени сен ар бир тилдин абжадысың, хаввазысың [1:368].

Бул ыр саптарынан автордун атактуу Фирдоусинин түркчө ыр окуп жүргөндүгүн, анын түрк жана огуз ырларынан дагы да окуп (ырдап) берүүсүн самагандыгын, акындын өзүнө белгилүү ар бир эле тилде эң мыкты сүйлөй алгандыгын, ал (Фирдоуси) ар кандай эле тилдин башаты (абжады жана хаввазы) экендигин билдирет. Биз Минучихринин бул диванынан фарсы тилдүү акындардын, анын ичинде Фирдоусинин өзү да, түрки тилинде чыгармаларын жаратып, кези келгенде бири-бирине окуп беришкенинен күмөн санабас элек. Анткени, Минучихри Фирдоусиге сен түркчө ырларыңдан окуп бер, а мен аны угайын деп өзүнүн да түрк, огуз тилдерин түшүнгөндүгүнөн кабар берет. Акындын бул төрт сап ыры Юсуф Хасс-хажибдин «Кутадгу билигинен» отуз-кырк жыл илгери жазылганын эске алсак, бул түркий тилдеги бизге белгилүү эң алгачкы поэмага чейин эле түрк тилиндеги поэзия болуп келгендигин жана түрдүү себептер менен бизге жетпей калгандыгын божомолдоого болот.

Минучихри газневиддик акындардын ичинен Унсуриден, Фаррухиден кийинки катарда турган акын болгон. Ал Мухаммед Газневинин тушунда тархан титулун алууга жетишкен. Өзүнүн касыйдаларын фарсы жана араб тилдеринде бирдей жазып, устаты катары Унсурини өтө сыйлаган. Фаррухи жашы боюнча Минучихриден бир топ улуу болуп, хансарайдагы үстөмдүк ордун бошоткусу келген эмес шекилдүү. Аталар менен балдардын проблемасы түбөлүктүү тема болуп келгендиги Минучихринин бейттеринен байкалат:

Көрөөлбастар мага айтат: «Биз аксакалбыз, а сен жашсың,
Жаштар тең келе албайт улууларга билим жагынан».

Буга Минучихри төмөнкүдөй жооп берет:

Мен билемин динтаанууну, табыпчылык, тил эрежесин,
Жат билем дивандарын арабдардын,
А сен билимсизсиң, көп нерсени аңдап билбеген [1:358].

Минучихри өмүрүнүн кийинки мезгилинде таррикат жолуна б.а. дервиштикке өткөн көрүнөт. Аны төмөнкү мазмундагы ыр саптарынан баамдайбыз:

Акыры бир күн бу дүйнөдөн сапар кезүү түшкүлүгүң болгону,
Бу көртириликке көп кейий бербесе сыздатып көкүрөктү,
Кара курсагыңдын камы үчүн тепсендиде калбагың,
Тандыр сымал күйүп бышпа көп эле,-

деген таризде сааты чыкканда суфийликке баш урган көрүнөт[1:358].

Фарсы тилинде жазган акындардын кээ бирөөлөрүнүн көчмөндөргө карата текебердик жана көрөөлбастык мамилесин алардын касыйдаларынын төмөнкүдөй ыр саптарынан сезебиз:

Барскан шаардын адамдары дөбөт өңдүү
Мүлжүшөт сөөктөрдү, нан көрбөгөн түшүндө да.
Ашкабакка жылкы кылын байлап рубаб жасайт,
Буудай, арпа бизге нан, алар үчүн турбас закым [1:476].

Белгилүү фарсы акыны Минучихри кээ бир касыйдасынын насибин эпикалык мутакариб метрикасы менен жаратып, аны табият көрүнүштөрүн, аалам кубулуштарын, жыл мезгилдерин, айлана-чөйрөнү сүрөттөө максатында колдонгондугуна күбө болобуз. Мисалы анын бир насибинин төмөнкү үзүндүлөрүнөн:

Түн караңгы, каардуу шамал удургуйт,
Дүкүлдөгөн үндөр чыгат туш тараптан.
Нахид чыгат кол чатырлуу күн чыгыштан,
Зухал шашат жол ашыга күн батышка.
Үркөр жылдыз – таажыдагы мөлтүр бермет,
Ай - мечиттеги молдонун шамчырагы.
Күн чыгып, бүтүн аалам жарык чачат,
Балык, Сухайл жана Суха үйгө шашат,- [1:366]

акындын астрономиялык түшүнүгүнүн бир кыйла экендигине ынанабыз. Акындын Нахид дегени Чолпон жылдыз, Зухалы Сатурн, ал эми Үркөр,

Балык, Сухайл жана Суха биздин галактикадагы ошол кездеги илимге маалым болуп калган ири жылдыздар деп түшүнүүгө болот. Фарсы-дари поэзиясы менен чогуу-чаран өсүп-өнүккөн түрк поэзиясынын өкүлдөрү да аалам сырларын түшүнүүгө аракетин болгон.

Минучихринин касыйдасынан төмөнкүдөй ыр саптарын кезиктиребиз:

Оо, элик көздүү түрк баласы, эликти жебең менен таамай атчы,
Багы, шалбаа, тоосу да, талаасы - толо айга, жылдыздарга.
Бирөөсү-кагандын өргөөсүндөй, башкасы-канышанын боз үйүндөй,
Үчүнчүсү-кайсардын уктоо жайы, төртүнчүсү-кисранын чатыры [1:368].

Бейттердеги газелдин карегиндей көздүү түрк уулу, анын таамай тийчү жебеси, түрк ханынын, анын байбичесинин жана дагы башка түрк төбөлдөрүнүн боз үйлөрүнүн сүрөттөлүшү акындын түрк өкүмдарынын хансарайында, анын жака белинде кези келгенде болуп тургандыгынан кабар берет.

Такталбаган маалыматтар боюнча Минучихри 1040/41 ж.ж. дүйнөдөн кайткан. Бул мезгилде Жусуп Баласагын эр жетип Фирдоусу, Унсури, Минучихри өндүү араб жана фарсы тилдеринде эркин жаза билген акындардын чыгармачылыгы менен жакындан тааныш болгон деген ойдобуз. Ардактуу салт боюнча Жусуп Хасс-хажиб өзүнүн атактуу поэмасын фарсы же араб тилинде жаратканда, балким, анын түрк тилдүү акын экендигин толук идентификациялоо кыйын болмок. Газневиддер да, караханиддер да чыгыш теги боюна түрк болушкан. Булардын хансарайында штатта турган акындардын корпусу болгон. Өкүмдарлар акындарды өздөрүнүн бийлигин чыңдоого пайдаланышкандыгы менен адабияттын, поэзиянын өсүшүнө да эрксизден аралжы болушкан. Ошону менен бирге өздөрү да билимдүү болушкан же ага умтулушкан. Ибн ал-Асирдин маалыматы боюнча теги түрк султан Махмуд Газневи араб тилинде Куранга түшүндүрмө бере алган, фарсы тилин жакшы билген жана бул тилде ыр жазууга да аракеттенген көрүнөт [1]. Бул, албетте, Түркстан, Жети-Суу, Мавераннахр чөлкөмүндөгү түрк хандыктары илим-билим, адабият, поэзиядан алыс болбогондугунан кабар берет.

Гурганинин чыгармачылыгы

Жогорудагы атактуу үч фарсы акыны менен замандаш өткөн **Фахр ад-Дин Гургани** (XI к.) өзүнөн кийин бир гана «Вис менен Рамин» поэмасын калтырып кеткен. Анын поэзиясы жөнүндө башка маалыматтар калган эмес. Поэма XII к. Грузияда кеңири тараган жана Саргис Тмогвели

тарабынан грузин тилине так өзүндөй которулган. Н.Маррдын айтымында бул грузин тилиндеги котормо менен Шота Руставелинин тааныштыгы болгон. Ушул грузин тилиндеги котормосунан поэма убагында англис жана орус тилдерине которулган. «Вис менен Рамин» поэмасынын биринчи колжазмасы 1850-ж. Индиянын Калңкутта шаарында табылган. Буга караганда Эмир Хосров Дехлевинин мисалындай эле фарсы тилиндеги орто кылымдык чыгарманын колжазмасынын Индиядан табылышы маданият менен адабияттын борбордук жана түштүк азиялык интеграциялык мүнөзүнүн өтө ийкемдүүлүгүн дагы бир ирет ырастайт.

1872-ж. Г.Эте бул поэманын орто кылымдык батыш европалык Тристан менен Изолнда жөнүндөгү романдын сюжеттериндеги окшоштуктарына көңүлүн бурат. 1910-ж. Р.Ценкер атайын «Тристан жана перс эпосу Вис менен Рамин жөнүндө» деген эмгегин арнайт. Анын пикиринче поэмалардын батыштык да, чыгыштык да версиялары шарттуу түрдө «Байыркы Тристан» деген башаттан турат.

Хаджи Халифанын библиографиялык маалыматнаамасы боюнча Гургани селжукид Тогрул-бек шахтын сарайында кызмат өтөгөн. «Вис менен Рамин» поэмасынын баш ченинде Гургани селжуктардын өкүмдары Тогрул-бек шахты Исфахандан (1042) жүрүшкө чыкканда коштоп чыкпагандыгын айтат. Мында Гургани Исфахандын башчысы Амид ад-Дин Абул-Фатхтын кабыл алуусунда болот. Гурганинин баяндоосу боюнча Абул-Фатх бул поэма жөнүндө өзүнүн төмөнкүдөй оюн айтат:

Мен мындан артык уламышты көргөнүм жок,
Ал көңүл-шат гүлбактан башка эч нерсеге окшобойт.
Бирок бир гана жери анын тили – пехлеви,
Аны окуган ар ким эле түшүнө бербейт.
Ар ким эле бу тилди окуй бербейт,
Окуса да маанисин түшүнө бербейт...
Эми Вис менен Рамин уламышын
Мурунку сөз устаздары жаратышты.
Алар фарсинин даңазасын көрсөтүштү,
Анткени алар фарсинин устаздарынан болушкан.
Алар ушундай бир уламышты жаратышты,
Мында бар бүт тилдердин түшүнүксүз сөздөрү... [1:267].

Сөзүнүн акырында Исфахандын өкүмдары Гурганиге:

Мурунку сөздөр колдонуудан чыгып калды,
Доорлор алмашуусунан жоголууга дуушар болду, -

деп поэмаңы азыркы фарсиде гана жаз деп көрсөтмө берет.

Гурганин бул поэмасынан убагында Низами Гянджеви да «Хосров менен Ширин» поэмасын жазууда анын кээ бир көрүнүштөрүн пайдаланган деп айтылып келет.

Гурганин «Вис менен Рамин» поэмасында Мерв шаарында Мубад аттуу күч-кубаттуу шах бийлик жүргүзөт. Бир жолу чоң оюн-зоок уюштуруп, ага Азербайжан, Рей, Гурган, Хорасан, Кухистан, Шираз, Исфахан жана Дихистандан сулууларды чакыртат. Алардын эң мыктысы болуп Шахрбана таанылат. Шахиншах анын колун сурайт. Бирок Шахрбана мен сага кантип чыкмак элем? Менин Виру деген өңдүү көп уулдарым бар. Жашы да бир топко барып калганын айтат. Анда качан кыздуу болгонунда кызыңы мага бересиң деп макулдашышат...

Шахрбанадан Вис аттуу кыз туулат. Аны Хузандагы көптү көргөн бакма аялга беришет. Ал бир эле учурда Мубаддын иниси Раминди да тарбиялай баштайт. Эки бала тең чоңоет. Раминди Мубад, Висти Шахрбана өздөрүнө алып кетишет.

Шахрбана кызын өзүнүн уулу Вируга берүүнү чечет. Бирок, Мубаддан шерт боюнча Висти мага беришиң керек деген кат келет. Энеси да, Вис да ага каршы чыгат. Мервдик каада-салт боюнча кыз өзүнө күйөөнү өзү гана тандашы керек. Мубад Мервди карай жүрүш менен чыгып, Вистин атасы шах Каран урушта каза табат. Бирок көп күчүнөн ажыраган Мубад Исфаханга чегинет.

Мубад Зарддын кеңеши менен Вируну өзүнө сипахсалар (саркер), ал эми Шахрбананы Кухистандын эң башкы айымы даражасын беремин деген убуда менен көп белек жөнөтөт. Буга азгырылган энеси кызын Мубад менен кошо Мервге узатат. Жолдо Баратып Раминдин Виске көзү түшүп аны жактырып калат. Мубад Мервге келип чоң той өткөрөт.

Сценага кайрадан бакма энеси келет. Ал анын ортомчусунун милдетин аткарып калат. Акыры Раминдин кайра-кайра табыштоосу менен Вис экөөнү тааныштырат. Шах Мубад Гурган, Рей, Саве жана Кухистанга саякаттап чыгып кетет. Бул экөө Вистин багында сыр чечишет. Вис ага ишенбестигин айтканда, Рамин төмөнкүдөй антын берет:

Алгач изги Рамин берди антын
Дүйнөнүн өкүмдары кудай менен,
Нурлуу ай жана жарык күн менен,
Берекелүү Муштари, таптаза Нахид менен,
Нан, туз, кудайга ишеними менен,
Жанган от, акыл-эстүү руху менен [1:275].

Бирок бул экөөнүн кылыктары билинип, шах Мубад, агасы Виру да Висти аны кантип сен ошол бузуку менен жүрүп кеттиң деп айыпташат:

Еврейлер анын достору, табакташы,
Шарап үчүн алар дайым акча алышат.

Бирок Вис эми Раминден калбай калган эле. Мубад Виске эркиндик берет. Ал энеси менен туруп калат. Бирок Раминге Виске жакын жолобойсуң деп катуу эскертет. Ага макул болгон Рамин көп өтпөй эле сөзүнө турбай Виске жолугат. Вистин айынан Мубад менен Вирунун ортосунда уруш чыгып кете жаздайт. Виру Висти кайрадан Мубадга Мервге жөнөтөт. Шах Висти сынамакка алоолонгон оттун үстүнөн секирип өтөсүң деп буюрат. Андан корккон Вис Рамин менен эптеп качып чыгышат. Качкындар Рейдеги Раминдин досу Бихруз-и Ширунун короосунда туруп калышат. Мубад бийлигин Зардга өткөрүп берип өзү Висти издеп чыгат. Бирок талаада жүрүп өлүп кетүүдөн чочуп Мервге кайра келет. Мубад менен Раминдин энесинин өтүнүчү менен Вис Мубадга кайра келет.

Бир жолу Мубад Вис менен жалгыз калып, Висти Рамин болбосо бир күн да энесинин үйүндө калмак эмес деген кытмыр кебин айтат. Ага ачууланган Вис төмөнкүдөй жообун узатат:

Тозокту мупмуздак дегенге көп ишенбе,
А Ахриманды жарамсыз бузуку деп.
Ууру болуп уурулугу чын болсо да,
Айыпталган жалаалары көп болсо да [1:277].

Румдун кайсары Мубадга согуш менен чыгып, шах өзү менен Раминди ала кетет. Висти бекем чепке бекитип, ага Зарды күзөткө коюп кетет. Бирок Рамин өзүн амал менен ооруга чыгартып, Виске жетип келип экөө тогуз ай чогуу туруп калышат.

Мубад кайсардын колун жеңип, Армения менен Арранды багынтырып Мервге кайтып келет. Бул экөөнүн кылык-жоруктарынан кабардар болгон шах Висти катуу жазалайт. Бирок экөөнө тең кечирим берет. Шах Раминди анын өтүнүчү боюнча Рей, Гурган жана Кухистанга башчы кылып жөнөтөт. Рамин Вис менен коштошот. Коштошуу эпизодун акын төмөнкүчө эки сап менен түшүндүргүсү келет:

Аба алардын таза үшкүрүгүнөн тозокко айланды,
Жер алардын көз жашынан толкуган көлгө айланды [1:281].

Рамин жаңы ээлигинде тартип орнотуп, анан Гурабга барат. Бул жерден гүл деген айчырайлуу кызга ашык болуп калып ага үйлөнөт. Чоң той берилет, оюн-зоок, човган ойнолот. Рамин Виске үйлөнүп алганын мактанып жазат. Кат Мубадга тийип, аны Виске көрсөтөт. Вис ичи күйсө да билмексен болуп коет. Артынан Гурабга барган бакма энесин Рамин

кууп жиберет. Бирок, бат эле Гүлдөн көңүлү калып ызгаардуу суукта жалгыз өзү Виске жетип келет. Вис аны кабыл албай коет. Рамин кетет, эми анын артынан Вис жетип барат. Экөө бири-бирин кечиришип Мубадга шек алдырбай бир айча бир болушат.

Бакма энесинин кеңеши боюнча Мабудду өлтүрүп гана түбөлүк бакытка жетүүгө болот. Зард Раминдин колунан каза табат. Мубаддын казынасын төөлөргө жүктөп Вис менен Рамин Дейлемди көздөй сызышат. Мубад алардын артынан кууп жөнөйт. Жолдо баратып өргүүгө токтогон жерден аны кутурган бир чоң каман челип таштайт. Тактыга Рамин келип отурат. Ал Вис менен бирге өлкөнү сексен жети жыл башкарат. Алардан Жамшид жана Хваршид деген эки уул өсүп чоңоет. Вис о дүйнө сапар тарткандан кийин Рамин өзүнүн ордуна Хваршидди тактыга отургузат. А Рамин өзү Вистин мүрзөсүндө үч жыл кайтарып жатып калат.

Гургани поэмасында өзүнөн мурунку баатырдык поэмалардын каармандарынан айырмаланып «ак сөөк таза кандуу рыцарлардан» эмес. Алар шах Мубад баш болуп урмат-сыйга ээ болгудай даражага жетпеген шах сарайынын митаам арамзалары катары катышышат. Башкы каарман Рамин баатырдык жоруктары менен деле айырмаланбайт, керек учурда сөзүнөн танып кетет, согуш талаасынан да кетип калат. Ал башка аялзаты менен «ойноп» кетүүгө дайым даяр. Кийинки башкы каарман Вис да Раминдин өзүнөн кем калышпайт. Көз ирмебей калпты шыпыртат, атаандашын алдап кетет, бирок элге шардана болуудан коркот. Шертиңе бек эмессин деп Раминди көп эле жемелеген жери да бар:

Сенин антың – желип өткөн желдей,
Сенин байланыштыгың - тез аккан суудай.
Сен жибек өңдүү түркүн түскө кулпурасың,
Алтын өңдүү колдон колго өтүп жылбышасың [1:282].

Поэмада оң каарман деп атагыдай персонаждар экинчи позицияда гана учурайт. Анын бири Мубад шахтын иниси Зард. Бирок бул каарман да адилдигинен, түздүгүнөн жана ишенчектигинен кыйды-кытмырлардын курмандыгына айланат.

Изилдөөчүлөрдүн айтымында «Вис менен Рамин» байыркы «Миң бир түндөй», же кийинки «Декамерондой» таасир калтырат, же белгилүү сатирик акын Убайд Закани (XIV к.) айтмакчы бул «бузуку» дастанды дегеле аялзаты атыккандарга окутууга болбойт экен. Ошон үчүн да Шота Руставели өзүнүн «Жолборс терисин жамынган баатыр» аттуу атактуу поэмасын ушул «Вис менен Раминге» карама-каршы максатта жазган деген да пикирлер бар [1:285]. «Вис менен Рамин» поэмасы ошол кезде өкүм сүргөн шах сарайынын жана тектүү төрөлөрдүн жашоо образына карапайым калктын протести катары жазылгандай элес калтырат. «Вис менен Рамин» поэмасы «Шах-нама» менен «Гаршасп-нама» өңдүү

баатырдык эпостордун эң акыркысы. Доорлор алмашып, саясий аренага саманиддердин ордуна Иран, Хорасан жана Мавераннахр чөлкөмүнө түрк хандыктарынын келиши менен мындай баатырдык поэмалардын актуалдуулугу кеткен.

Насир Хосровдун чыгармачылыгы

Көрүнүктүү аалым жана акын **Насир Хосров Абу Муин** (1004-1072) Кабадианда (азыркы Тажикстан Республикасы) туулган. Ал көптөгөн философиялык трактаттардын, прозалык жана поэтикалык чыгармалардын автору. Төмөндө анын ырларынан үзүндүлөр келтирилет.

Усталарга алкыш сөз

Устакер! Сенден өткөн мыкты жок, бир азаматсың.
Шах эмессиң, кул да эмессиң. Эркин жансың.

Балка урабы же тигеби иш үстүндө,
Кечинде ыр ырдап обондотот чоң бүлөдө.

Күндө эле ашыкча бир тоюнбастыр,
А бирок тапканын ысырап да кылбастыр...

Бу дүйнөдө тең келчү ага жоктур:
Шахтар да ага мухтаж, колуң дарт көрбөгүр [3:79].

Дыйкандарга даңк

А бирок устакериң шооно эше албас го,
Кампасына дыйканыңдын дан толбосо...

Дыйканжан жыл айлантпай ачат кенчти жаңы,
Мында айдоосу, анда гүлдөгөн жашыл багы...

Бүт ааламда тең жок ага, болбойт дагы,
Так ушундай ыйык сапат - адамдагы.

Ким болбойлук эмгек менен даңкталабыз, улуубуз!

Ушунда турмуш маңызы. Ушунда үй да, очогубуз [3:80].

Билим

Өзүңдүн ээлигинди дайыма абайлап тут,
Анткени ээлигиң күтүнгөнгө берет кут.

Эки кулак, эки көзүң өзүңдөгү –
Ушул сенин ишеничиң өңүңдөгү.

Окугун да, дүйнө тааны! Бу тагдырдын жазмышында
Сенин таанып билүүң – жансакчың да, жалгызың да.

Ким калканчына оронсо кут билимдин,
Ал көйгөйүн билбей өтөт көртириликтин.

Дагы бир кеңешим: ушак сөзгө ишенбе!
Ушак деген ушак: айта берет! Ошентсе да

Уккан сөзүң, уккан аңыз кебиң
Көзүң менен көргөнгө тең келбесин.

Акырында дагы: сөз иш эмес деги,
Кылганың – дениң, а сөз – көлөңкөсү... [3:80]

Акыл-эс

Акылдууга акыл-эс акыл айтат дайым козгоп:
Жамандыктан сактангын, унутпа: ал – азап-тозок.

Айбанга да, жаныбарга теңелбе – сен көрпөндө,
А эгери жаман кылсаң – бу айбандан айырмаң не?

А бирок жандүйнөнүн канаты бар: бул канаттуу акыл-эс!
Түпкүрдөгү кургуйдан учуп чыгат, эркиндикке чабандес...

Канат сермеп бийикте! Төмөндө акыл-эсти тебелеп,
Наадандык андып турат... Бош келбе! – кетет тепсеп [3:81].

Изгилик

Сенде бир кененирээк жандүңүйөң болбосо да –
Шам чырактай жарык бергин үлбүрөгөн болсо да.

Иш менен да, сөз менен да адамдарга запкы бербө.
Пенделердин ар кандай муң-зарына кулак төшө.

Сыркоолууну – дарымда! Шордууну – соорот!
Жашоонун азабы тозоктун тозогунан да озот...

Жашап кел башка үчүн. Өзүңдү ойлобогун.
Сенин да көчөңдө майрам болот, той-тойлогун [3:82].

Экижүздүүлүк

Эстүү жанга жол көрсөтсөм:
Оюндун шариги да, тобу да боло көрбө!..

Өзүңө жакпаганды бирөөгө сунуштаба,
Ашык айтып апыртып калп бирөөнү мактаба [3:85].

Тил

Ооз кандай кооз. Бирок түнөгүндө анын
Азап жатат комдонуп бу пенде жандын.

Тилде катылган бузуку да, жаманы да,
Унчукпоо – баарың үчүн кенч-казына!

А бирок тилиңди такыр тыя албасаң,
Айтар сөзүң изги болсун кааласаң.

Сүйүү сөзү – аткан таңдын алтынындай...
Колдон келсе ушуну айт - тайсалдабай!

А бирок сөз чыгат ириген ооздон чириген –
Айда кууп аны, кыраандай тазжоруну айдаган! [3:86]

Насир Хосровдун поэзиясы менен Юсуф Баласагунинин чыгармачылыгынын мазмун жана форма жагынан жакындыгын байкоого болот.

Адабияттар:

1. Е.Э.Бертелц. История персидско-таджикской литературы. М., 1960.
2. Эшиев А.М. Орто түрк доорундагы педагогикалык ойлор. Б., 2006.
3. Лирика. Из персидско-таджикской поэзии. М., «Художественная литература», 1987.

Омар Хайямдын чыгармачылыгы

Айтылуу ойчул, илимпоз жана акын Омар Хайям Гиясаддин (1040-1123) Нишапурда туулган. Аны чатыр токуган (чатыр – ар.хайма; хайям – чатыр токуган) адамдын уулу деп айтып келишкен. Поэтикалык тахаллусу да ошондон деген аңыз кеп бар. Белгилүү чыгыш таануучу В.Жуковскийдин пикиринче «Омар Хайям эркин ой жүгүрткөн инсан, динбузар; кудайсыз жана материалист, мистицизмдин сынчысы жана пантеист; ал мыйзамга ыктаган мусулман инсаны. Так философ, курч байкоочу, илимпоз; ...ал скептик-эпикурчу, ал – перс Абул Ала (Маари), Волцтер, Гейне» [1:15].

Аны мыкты метеоролог катары да баалашкан. Низами Арузи Самаркандинин (XII к.) айтканы боюнча 1114-ж. селжук султаны Мухаммад (султан Санжардын бир тууганы) Хожа Омарга (Хайямга) кышындасы аңчылыкка барып келгени ыңгайлуу күндөрдү көрсөтүп бер деп буюрат экен. Айтылган күнү султан жан-жөкөрлөрү менен ууга жөнөп калат. Эми гана жолго чыкканда күн жаап кирет. Ошондо баары күлүп, кайтабыз деп калганда Омар Хайям султанга камтама болбо бир аздан соң жаан токтойт да беш күн катар менен күн ачык болот деп ишендирет. Султан сапарын улантат. Айткандай эле күн ачык болуп туруп берет.

Казвининин «Космографиясында» (XIII к.) Омар Хайям мыкты илимпоз катары сүрөттөлөт. Ал 1074-1075-ж.ж. Мервдин обсерваториясынын астроному кызматын алат. 1079-ж. өзүнүн атактуу календардык реформасын сунуш кылат.

Өмүрүнүн акырында Омар Хайямды Меккеге ажыга барып келген дешет. Ал-Кифтинин айтымында ал муну еретиктик көз карашы жөнүндө

динаят өкүлдөрүнө дайын болуп, өмүрүнө коркунуч туулганда ажылыкка жөнөгөн. Ал эми Шахризуринин кол жазмасында султан Санжар Омар Хайямды көп жактырган эмес. Ошон үчүн Хорасанды убактылуу таштап кетүүгө мажбур болгон. Низами Арузинин маалыматы боюнча Омар Хайям 1123-ж. о дүйнө сапар салган. Чыгыштаануучу С.Морочниктин ишениминде «Хайямдын көз карашы өзүнөн мурункулардын жолун уланткан. Ал-Кинди, философ жана дарыгер ал-Фараби, белгилүү илимпоз ал-Беруни, өзгөчө, тажик элинин атактуу ойчулу Абуали Ибн Сино мына ушундайлардан болгон» [1:24].

Омар Хайям адилетсиз бийлик эгелерин, төрөлөрдү айыптаган:

Оо асман, колуң ачык арамза митаамдарга:
Мончосу, тегирмени, булак суусу - бүт аларга;
Жандүйнөсү тазаларга нандын ушагыбы?
Түкүрүккө да ыраа эмес, түү, асман сага!

Сартон өзүнүн «Илимдин тарыхына киришүү» деген эмгегинде Хайямды орто кылымдагы эң улуу математиктердин бири деп эсептеген. Ал математикадан тышкары астрономия илими менен да шугулданган.

Омар Хайям зороастрдык уламыштагы «Жемшиддин табагы» жөнүндө да жазган экен:

Мен издедим уйку көрбөй Жемшиддин табагын.
Бүт дүйнөнү кыдырып чыккан кезде калбай арманым
Акылман бир инсандан билдим - бекерге издептирмин
Көп басып – аңдабай ал менин көкүрөгүмдө жатканын.

(Омар Хайямдын поэзиясын орус тилине Л.Н.Румер, О.Румер, И.Селцвинский, Тхаржевский которушкан).

Рубаилери

Аалам жана аны таанып билүү

1.
Сен чындыкты издейсиңби? Ташта аялыңды, балдарыңды,
Бүт баарын - жүрөгүңдүн сүйгөнүн, жакыныңды, досторуңду.
Баарын кетир, жолуң байлап тоскон тоскоолдукту,
Эркин басып жүргөнү батыраак үзүп ыргыт кишендерди.
2.
Биз кетебиз – а дүйнөнө баары бир да,

Жоголот изибиз – а дүйнөнө баары бир да.
Биз эми келбейбиз – а аның болуп келген, боло берет,
Биз жоголобуз – а дүйнөнө баары бир да.

3.

Биз кайдан келдик? Кайда сапар тартабыз?
Жашообузду сыры эмнеде? Аны биз туя албайбыз.
Канчалаган таза жандар көгүлтүр дөңгөлөктүн астында
Күлгө, топуракка айланат – түтүнү кана, айтыңыз?

4.

Мен келдим бу дүйнөгө – ал эмне байыдыбы?
Өтүп кетсем – анын кылы кыйшайыбы?
Кана ким мага менин келгенимди туюндурат,
Топурактан келгендерге топуракка айлануу маңдайыбы?

6.

Биз бир так теке, а тагдыр оюнчу,
Бул образ эмес: чынында жазмыш доочу.
Ушинтип турмуштун тактайында жүрүшөбүз,
А тыякта күтөт кезегинди - сандык чоорчу!

8.

Жылдыздуу түн - үрөй учат! Өзүмдү жоготомун,
Калтаарып, ааламдын туңгуюгунда жоголомун.
А жылдыздар баш айлантма айлампада
Жакын өтөт ийри тарта түбөлүккө - чү койгонун.

12.

Мага да, сага чейин бу дүйнө күүлдөгөн убагында,
Так ушунтип отгор күйгөн кыйырсыз ай-ааламда.
Оо сүйүктүүм! Абайлап бас алдыңдагы кумуңду:
Антпей анан, сүйүшкөндөр көздөрүн басып алба.

13.

Бир тамчы коштошуп деңиз менен ыйлап жатты,
Тамчынын кайгысына кыйырсыз толкун күлүп калды:
«Мен – баарымын, баарындамын, бизди бөлөт бир сызык гана,
Сен болгону бөлүнөсүң көз ирмемге «чекиттин кыймылында».

20.

Купуя сырларыңды нааданга айта көрбө,

Билиминдин берметин маңыроого арнаба!
Сөзгө сараң бол, алдыңда ким аны бил,
Үмүт үзбө, а бирок сырыңды такыр ачпа!

Адам

Шариятты, намазыңды, орозонду койо тургун,
Андан көрө ач-жылыңач пенде менен тең бөлүшкүн.
Берешен бол... Күткөн пайдаң – мен кепилмин –
Азыр тирүүлүктүн ырахаты, а өлбөстүк – андан кийин.

28.

Акмак менен маектешсең шермендеге каласың,
Ошондуктан угуп кой Хайямдын масаласын:
Акылмандын колунан уу болсо да алгының,
Акмактардын колунан балңзамды да албагын!

29.

Акыл менен жашоо үчүн көптү бил, аны баркта,
Алгач ирет эки баалуу эрежени эсте сакта:
Жакшысы ач жүргөнүң, ардемкени жей бербегин,
Жакшысы жалгыз жүргүн, көрүнгөндү кармаба.

32.

Ай-аалам, бул – өркөчү адамзат турмушунун,
Жейхун – кенедей чубурган агымы кандуу жаштын.
Тозок – бүтпөс азап отунун бир учкуну,
Бейиш – чама-чарктуу кубанычы инсандын!

33.

Кара мүртөздүн тилеги таш кабат, көрөсүң,
Бирөөгө ор казсаң терең каз, өзүң түшөсүң.
Менин сага каалаганым жакшылык, а сеники жамандык,
Жаалдан, кадырманым, бирок бекер эле күрөшөсүң.

Кана эми күндө жеген наның болсо,
Өз үйүң, өлөң төшөгүң даяр болсо.
Эч кимдин башчысы да, кулу да эмес,
Ошондо биз көк асманга ыраазы болсок!

Жаз, гүлдөр, махабат

39.

Сулуулугуң басып кетти кыздарын Кытайдын,
Сенин жүзүң назигирээк жүзүнөн жасминдин.
Кечээ сен бир карап койдуң шахын Вавилондун,
Баарын бир алдың: ферзасын, ладнясын, атын.

Кубаныч менен кайгынын ортосунда

46.

Мага ыйык шайыр күлкү же мастыктагы алсыроом,
Мага башка диниң же динбезерлик - жок тааныштыгым.
Тагдырдан мен сурандым: «Бычып бер калыңыңды!»-
Жооп берди: «Кубанычың - өзүңдөгү жандүйнөн»

47.

Сен жерди көрдүң, а жер – жок дареги.
Илим – сөздөрдүн калбыр элеги.
Ааламдын жети катмары – ал да ошол.
Түбү жок ойдун акыбети – жок дареги.

48.

Ишенимден каяшага – бир көз ирмем.
Чындыктан купуяга – бир көз ирмем.
Шимиргин жаштыгыңды, мастыгыңды,
Жашоонун жылуу деми – бир көз ирмем.

53.

Чөйчөктү бер да мени ук! Кетесиң бир күнүң,
Анда жок оюн-күлкүң, достугуң да, ак сүйүүң.
Бу сөздөрдү бекем түй (башкага ачылбагын):
Кайра ачылбайт соолуп калган кызыл гүлүң.

56.

Өзүңдү кайгы-муңда эзе бербе, Хайям!
Бир күнүңдү да бош кетирбе, Хайям!
Гүлзар бак, ыр, эриндин жемишин сор.
Оо кийин уктайсың ымшыган аба көрдө, Хайям!

106.

Соо кезимде – кубануу жок бир кенен,

Мас кезимде – акылым шарап менен,
Бирок, соо менен мастыктын арасында
Кызыгы бу жашоонун – кайип деген.

108.

Эгерде жашоодон мага калса араң
Бир кумура суу да, сындырым нан.
Бул эмне – мен пас турамбы
Менден үч эсе акылсыздан?

116.

Мени өзүнө тарткан бир илимпоз кадырманым,
Жаштайыман укчумун, талашып-тартышчумун,
Алар менен отурчумун... бирок ошол эшиктен
Кирчүмүн да, анан чыкчумун.

119.

Ай-ааламды каптаганда акыр заман,
Асман түшүп, жалп өчкөндө жолу саманчынын -
Жараткандын этегинен тартып сурамакмын:
«Неге сен мени өлтүрдүң, оо жаратканым?»

120.

Дасторкондо чогуу отуруп бир бүлөдөй,
Дагы бир отурушта, сураныч, оо жоролор,
Достунарды эскерип, чөйчөктөрдү көңтөрүп
Койгулачы, араңарда мен отурган, мен бардай.

Низами Арузинин «Чахар макала» («Төрт маектешүү») прозалык чыгармасы боюнча 505 (1111-12)-ж. ал Нишапурда Омар Хайям менен жолугушкан. Андан чейрек кылым өткөндөн соң 530 (1135-36)-ж. Омар Хайям дүйнө сапар салгандан кийин анын күмбөзүнө келген экен [2:485].

Рубаи (төртлүк) жанр катары XI-XII к.к. поэзияда чоң мааниге ээ боло баштайт. Бул өзгөчө Хорасан менен Мавераннахрда кеңири жайылтылганы мүнөздүү. Чыгыш таануучулардын көңүлүн өзүнө өзгөчө бурдурган Омар Хайям өз мезгили жана мейкиндиги үчүн типтүү эле көрүнүш, өз доорунун адабий агымы менен бирдей кадам таштап эле жүрүп отурган. Бир гана айырмачылыгы өз замандаштарына караганда талантынын көлөмү жана өтө билимдүү болгондугу менен өзгөчөлөнүп турган.

Сакталып калган материалдар рубаи жанрынын өзүнүн ичинде бир канча агымдардын болгондугун айгинелейт: суфийлик (Аттара, Надж ад-Дин Кубр, Мадж ад-Дин Багдади ж.б. акындардын рубаилери), пессимистик

маанайдагы философиялык (Хайямдын ж.б. рубаилери) жана махабат темасындагы [2:521].

Адабияттар:

1. Омар Хайям. Четверостишия. Избранное. Сталинабад, 1948.
2. Е.Э.Бертелц. История персидско-таджикской литературы. М., 1960.
3. Лирика. Из персидско-таджикской поэзии. М., «Художественная литература», 1987.

XI-XII к.к. иран-тажик поэзиясындагы гумандуулук идеялар

Көрүнүктүү фарсы акындарынын бири **Санаинин** (1081-1141) поэмаларынын ичинен мазмуну, көркөмдүүлүгү жана көлөмү жагынан эң көрүнүктүүсү «Хадикат ал-хакаик» («Акыйкат багы») поэмасы. Акынды Чыгышка тааныткан бул атактуу поэманын төртүнчү бабы илимди даңазалоого арналат. Албетте, сөз мында динтаануу илими жөнүндө жүрөт, бирок бир кызык жери акындын пикиринче бул илим жөнөкөйлүк, жупунулук менен айкалышканда гана мыкты болот. Билим адамы жеке пайдага тунуу үчүн эмес, илим үчүн изгилик максаты менен ак дилинен кызмат кылуусу керек. Мисалы анын төмөнкү ыр саптарынан ошондой маанай сезилип турат:

Ким илимден чын ниетти издесе сөзсүз жеңет,
А бирок ким алдайм десе шейит кетет.
Билими чын дилдүүнүн көкүрөктө,
Билими эки жүздүүнүн жалаң тилде [1:420].

Санаинин төмөнкү эки сабы Жусуп Баласагындын «билими даанышмандын элге жарык, жарык болсо түндө да жолуң анык» деген саптарындагы ой менен жакындыгы сезилип турат:

Билим кайда болсо анын жүзү элдин мүлкү,
Билим үчүн андан сөзсүз акыбети кайта келет [1:420].

Атактуу Санаи илим-билим маселесин өтө бийик даражага мен гана жеткирдим деп мактанычын жашырбайт:

Илим байрагын көтөргөн бу дүйнөдө бир гана мен
Алыскы Үркөр топко борборунан ушул Жердин [1:441].

Санаинин бул бейттеринен Чыгыш поэзиясына мүнөздүү өзүн өзү мактоо (фахр) салтынан куру калбагандыгын да байкайбыз. Акындын поэзиясынан төмөнкүдөй ыр саптарын да жолуктурабыз:

Дихкандар эзүүчүлөр өңдүү каба кийип калгандан тарта,
Калктын жери эгин-тегинсиз, түшүмсүз да болуп калды.
Тажиктер кыпчак өңдүү кулах кийип калгандан тарта,
Кожолордун башында чалмадан калды жасалып таажы [1:476].

Араб халифаттарынын Орто Азиядагы бийлигинин мезгилинде адамдар коомдук катмардын бирине таандык экендигине карай кийим кийишкен. Бир саптарында дихкандар (жер ээлөөчү феодалдар) мурункудай ирандык улуттук кийимдердин ордуна эми арабдардын кабасын кийип, ал эми отурукташкан тажиктер кыпчактардын баш кийимин (кулах) кийип калышты деп кейийт.

Санаинин махабат темасындагы газелдеринде согуштук түрк төбөлдөрү менен отурукташкан калктын өз ара мамилелери ашыглык оту күйгөндө аскер сабындагы фарсы жоокеринин онбашы, жүзбашынын «кой-айына» карабастан (жаап-жашырынып) асылкечине (фарсы кызыбы, түрк кызыбы) жетүү үчүн бой ураары өңдүү эпизоддору аркылуу да чагылдырылат:

Сага гана жетсем деп самагандын,
Иши барбы ташы түгүл тегин менен.

Мындагы таш менен тегин деген аскерий даражалар ошол кездеги түктөрдүн согуштук аристократиясында кеңири колдонулгандыгы булактардан белгилүү. Түрк төбөлдөрүнүн расмий бийлигинин өкүмдүгүнөн көп кыжаалат тарткан, бөтөн элдин салттык маданиятын көп андай бербеген, же ага кызыкдар да болбогон, «улуу фарси» духунда тарбия көргөн бу аджем акыны төмөнкү бейтинде:

Илим адамынын тозоктун өзүнө барганындай,
Түрк баласын ыр-күүнү угууга алып баргандай,-

деп көчмөн түрк баласынын кандай обонду жактырып, ардактап угарын көп аңдабаган акын өзүнүкүн гана туура дейт.

Бахрамшахтын урматына арналган касыйдасынын башталышында Санаинин төмөнкүдөй ыр саптары кездешет:

Баары бир сенден үмүтүм жок, анткени сен
Түрк кызысың да, а түрктөр кеткен ишенимден [1:445].

Албетте, бул учурда сөз сүйүктүүсүнө жете албай жүргөн, «ана-мына» деп тайсалдатып, ачык айтпаган, кылыктуу түрк кызына кападарыйын, мөлжөшкөн кезде, болжошкон жерге, антташкан түрк кызынын келбей коюшунан эчен жолу запкы жеген бу перс жигитинин, бу жолу да «ойнотуп» кетеринен күмөн кылбаган кападар күйүтүн андап, ошо кездеги «лайли-мажнундардын» кылыктарына бүгүнкү күнү да аргасыз мыйыгыңан жылмаясың. Ал эми түрк адамынын убадага бек экендиги чыгыш элинин баарына маалым болгондугун билип эле жүргөн акыныбыз «күйдүм-чогуң» ырдын ушул формасы аркылуу жеткирүүнү натийжалуу ыкма катары түшүнөт шекилдүү.

Санаи дагы бир касыйдасында кыпчактардын өздөрүнүн уруу башчысына берилгендигин, жогорудагы бейтиндеги өзүнүн бүтүмүнө эми өзү да келише албай калгандыгы байкалат:

Сен үчүн досторуң даяр баарына, кыпчактардай өз ханына,
Сен үчүн чоролоруң даяр казатка, чандалындай раджанын [1:445].

Орто кылымдык фарсы жара түрк поэзияларында муназара жана фахр ыкмалары салт катары ыгы менен колдонулуп келинген. Фарсы поэзиясынын устаты Санаинин (XI-XII к.к.) «Хадикат ал-хакаик» («Акыйкат багы») поэмасынын төртүнчү бабы түрдүү жылдыздарды мүнөздөп санап өтүп, түнкү ааламдын керемет көрүнүшүн сүрөттөө менен аяктайт. Е.Э.Бертелцстин пикиринче бул сүрөттөө Низами Гянжевинин (1141-1209) «Махзан ал-асрар» («Купуя сырлардын казына-кенчи») поэмасынын ушундай эле темага тиешелүү бир бабын жазууда чоң таасири тийген деп эсептейт [1: 421].

Ошентсе да Низами өзүнүн поэмасында Санаинин чыгармачылыгы менен кандайдыр бир деңгээлде байланыштыгы бар экендигин моюнга да алат:

Эки китеп жарык көрдү эки кадыр-сөөлөт жерден,
Экөө бирдей жазылган наамына эки Бахрамшахтын.
Ал - мурунку эски кенден алтын төккөн,
Бул - азыркы жаңы көлдөн бермет алган [1:427].

Низаминин «ал» дегени Санаинин «Хадикат ал-хакаик» поэмасы болуп, аны «эски» адабияттын катарына кошот. Эки залкардын бири-биринен болгон дагы бир айырмасы Санаи поэмасында архаизм сөздөрдү кенен колдонуп келсе, Низами эски сөздөрдөн мүмкүн болушунча оолак

болуп, жаңы образдарды түзүү аркылуу жаңылык киргизүүнү артык көрөт.

Санаи аталган поэмасында көркөм сөз өнөрүнүн сересине жеттим, менден кийин эми поэзияда өсүп-өнүгүү болбойт деп бүтүм да чыгарып коет:

Пайгамбарлардын туу чокусу Мухаммед болгон,
Акындардын туу чокусу – бул мен, жалаң мен.

Санаинин мындай текебердүү бүтүмүнө улуу Низами өзүнүн «Махзан ал-асрар» поэмасынын киришүү бабында:

Эч кимден карыз алганым жок,
Жүрөгүм: айт! - деп эмне десе, аны айттым.
Жаңы дастан мен жараттым,
Айкелимди жаңы калптан жасаттым,- [1:427]

деген жообун кечиктирбейт берет. Албетте, булар поэтикалык муназараларга жаткан, анткени Санаи о дүйнө сапар салганда Низами жаңы гана жарык дүйнөгө келген чагы экен [2:187-188].

Санаинин «Хадикасынын» үчүнчү бөлүмү Е.Э.Бертелцстин пикиринче акыл-эстин мүнөздөмөсү катары келет. Мында Санаинин неоплатондук «баштапкы акыл-эс» жөнүндөгү түшүнүгү кадимки эле «инсандык акыл-эс» менен чырмалышып кетет. Маселен:

Акыл-эс эч кимдин жан-жүрөгүн эзип-кыскан эмес,
Ачкөз болуп эч бирөөнү даңктабайт да, жарга түртпөйт [1:419].

Иран менен Турандын илгертен берки пикир келишпестиги Күнчыгыш поэзиясынын өкүлдөрүнүн чыгармаларында ошол XI-XII к.к. да кездешкендигине күбө болобуз. Бул албетте, ислам цивилизациясы менен мусулмандыкка алигече баш оту менен кире элек, жараткан теңирге сыйынган байыркы көчмөндөр цивилизациясынын дүйнөтаанымынын коошпогондугу менен түшүндүрүлөрү бышык.

Санаи өз доорунун мыкты илим-билимге жетишкен инсандарынан деп ойлоого негиз бар. Ал Унсурини өтө баалагандыгы анын Абу-л Фатх Исфаканиге арнап жазган касыйдасында да байкалат:

Исфакандын таажысы, «биздин доордун тили» Абу-л Фатх,
Аджамда Унсуринин өзү болсо, арабдарда Бухтуринин дал өзү.

Ал-Бухтури (819-897) касыйдалары менен белгилүү болгон араб акыны. Санаи Унсуриден кийинки Фаррухини да унутпайт:

Уулум, турагой, таңкы баш жазмайдан баштайлы,
Шарапты жандүйнөнүн маектеши кылалы!
Фаррухинин ырларынан ырахатын алалы,
Абу-л Футухтун ырларына оюн салалы! [1:450].

Санаи төмөндө убагында Минучихри санап өткөн белгилүү араб акындарын келтирет:

Эгерде душманың болсо Фараздактын мыскылында,
Сен Жарип болбой эле кой берген жообунда!

Санаи айткан ал-Фараздак өзүнүн курч сатиралары менен белгилүү болгон араб акыны Хаммам ибн Галиб ибн Сасаа (640-732). Ал убагында өзүнүн замандаштары ал-Ахтал менен Жарирге көп асылган экен. Жарип да ага андан калбаган жоопторун берип турган кыязы. Санаи ошону каймана түрүндө берип жатканы көрүнөт.

Санаи белгилүү селжук акыны Абу Муиззи жөнүндө да жазган экен:

Ал дагы асмандагы Тирге сапар тартты, сыйлыгына
Шах жебесинин учу асман Тиринин башына таажы болду [1:451].

Тир деген сөз жебени жана Меркурийдин атын түшүндүргөн. Санаи боюнча Муиззи о дүйнөдө Тирге учуп барат, анткени бул планета жазуу менен алектенгендердин колдоочусу болгон. Бир кезде Муиззи Султан Санжардын колуна жаанын огуна кокустан кабылган экен. Акын жогоруда ошону эскертип жаткан өңдүү. Санаи өзүнөн мурунку да, замандаш да сарай акындарын дурус эле сынга алып келген көрүнөт:

Ошондон да алар баштары жок жака өңдүү, ач көздүктөн
Алар чапандын этегиндей өпкүлөшөт дайыма кыйдылардын аягын.
Айыл ээси болууга да камынышат, бирок карап турсаң,
Бүт баары – кембагалдар көчөдөгү, кайырчылар кырмандагы.
Бүгүнкү акыл-эстин, жан дүйнөнүн дыйканы – мен, а калгандары,
Бүт баары ким болбосун, менин кырманымдын жемин жеген.
Алар – ырларымдын балдары, жана да ырларымдын душмандары.
Айтмаксың сен - алар адам эмес, а темирдин бир калдыгы [1:452].

Рудакиден мураска калган рубаи салтын Санаи да улантат. Ал бир төртлүгүндө илим-билим адамын көкөлөтөт:

Илимдүү инсан жакырдын жакыры болсо да,
Жүз эсе артык келет сабатсыз бай адамдан:

Андан аброю бүт кетет байлыгынан ажыраса,
А бул ар убакта билимине болот курсан [1:454].

Дагы бир рубаисинде сентименталдык маанайларга жол берилет:

Жер бетинде кандай гана чаң болбосун,
Болуп келген күнжүздүү улан, кыз чолпон ырай.
Жүзүңдөгү чаңынды жеңиң менен абайлап аарчыгын:
Анткени ал убагында жүзү болгон назик бир сулуунун! [1:454].

Санаинин жогорку төрт ыр сабы Омар Хайямдын төмөнкү рубаиси менен мазмуну жагынан окшошуп туруусу даана байкалат. Мында, албетте, устатынын ролунда мурунку Омар Хайям турары бышык:

Мага да, сага чейин бу дүйнө күүлдөгөн убагында,
Так ушунтип оттор күйгөн кыйырсыз ай-ааламда.
Оо сүйүктүүм! Абайлап бас алдыңдагы кумунду:
Антпей анан, сүйүшкөндөр көздөрүн басып алба [4:12].

Эгерде Фаррухинин газелдери касыйдадан бөлүнгөн насиб болсо, Санаинин көп сандаган газелдери анын бул жанрдын устазы болуп калгандыгын тастыктары бышык.

Караханийлер сарайынын дагы бир белгилүү акыны **Сузани Самарканди** (XI-XII к.) фарсыча жазган өзүнүн касыйдасында төмөнкүдөй макалды келтирет:

Ахсант у зих үчүн эч ким өзүн күнөөгө түрткөн эмес,
Бүргөнүн айынан эч ким төшөнчүсүн отко салган эмес [1:475].

Бул бейттин биринчи сабындагы «ахсант у зих» деген сөздөр «эн сонун!» «абдан жакшы!» деген колдоо, кубаттоо маанидеги сөздөр; ал эми экинчи саптагы сүйлөм байыркы фарсы тилиндеги макал менен мааниси боюнча окшош азыркы биздин «Битке өчөшүп, көйнөгүңдү отко ыргытпа» деген макал толук үндөшүп турат.

Сузанинин касыйдаларында түркий сөздөрдүн колдонулушу сейрек эмес, мисалы:

Оо, айчырайлуу түрк кызы, күн батканда башбагып
Алачыгыма, суроо салсаң го: конок керекпи деп?
Сен буудай ыраң түрк кызы, а мен түрк болбосом да,
Билемин, түркчө гүлдү чечек дейт.
Жашым тамат ушул сенин гүлүңө,

Өлтүрбөчү түркчө мүнөз тажаандигиң, тешеченди көтөрүп.

Мында акындын фарсыча мехмон эмес конок керекпи жана *чечек* (гүл) түркий төл сөздөрүн пайдаланганын көрөбүз, ушундай эле башка түрк сөздөрүн билгендигинен, сүйлөп да жүргөндүгүнөн кабардар болобуз. Эгерде белгилүү бу фарсы акынынын өзүнөн ушундай ашыглык ырлары чыгып атса, ошол айчырайлуу түрк кызына жете албай, мажнун көзү жашылданып, анын түрки мүнөз тажаандыгынан ырайым да күтүп атса, анда карапайым канатташ жашаган бу эки элдин ортосунда этномаданий катнаштар кадыресе көрүнүш болуп келгендиги дайын болот.

Акын түркий сөздөрдү колдонуу ыкмасын төмөнкү бейтинде да пайдаланат:

Түркчө «аз» деген сөз азды билдирет, бирок эч качан
Төгүл-чачыл шарабын, сарпайын бере албайт бу «азың» [1:476].

Сузани Самаркандинин бул бейтинен кыргыздардын айтылуу аз (асык) уруусу жөнүндө сөз болуп жаткандыгын байкаса болот. Ушундан улам XI-XII к.к. жана андан мурун эле көпчүлүк кыргыз уруулары бүгүнкү ордунда эле жашап жүргөндүгүнөн күмөн санабасак болчудай. Ошону менен бирге фарсы акыны түрки сөздөрүн кыйла эле мыкты билгендигин да байкап калабыз.

Акындын Кушан шаарынын бир казысы тууралуу жазганы бүгүнкү күндө да кызыгууну туудурары бышык:

Кушандын казысы көп мал-мүлк жана байлык топтоп алды,
Кушан шаарында бүт баарына буйрук кылат, баары тааныйт;
Билгилер аны ардакташат, карапайым калк аны урматтайт.
Пара алчу ар кимден, үстөк менен пул берчү,
Карыганда жоошуп калды, а кылганы кам мурункудай,
Кыязы калат го адаты түшкөндө тозоктун отуна [1:469].

Сузани султан Санжар жөнүндө төмөнкүчө жазат:

Туран өлкөсүнө өкүмдар Санжар келди,
Бу «кудайдын көлөңкөсү», шахиншахы бүт шахтардын.

Акын бу өкүмдарды касыйдаларында өтө көп кайталайт:

Огуздарга чыгып жүрүш менен буйрук берди келип,
Тиктирип ханчатырын каапыр жакка оозун буруп,-

деп алигече исламга өтө элек огуз урууларына каршы жүрүшү селжук султаны Санжардын жана анын династиясы үчүн кайгылуу аяктаган жүрүшү жөнүндө айтып жаткандай. Мындан чыкты XII к. орто ченинде да Самарканддын жака белиндеги көптөгөн көчмөн огуз (тогуз огуз, үч огуз, кырк огуз) уруулары өздөрүнүн байыркы тутунган теңирчилик динин карманып келишкен окшойт. Аскер саркеринин чатырынын оозун душман тарапка буруп тиктирүү салты Фирдоусинин «Шах-намасында» да көп кездешет.

Сузанинин касыйдаларында караханид хандарынын ысымы көп кездешет:

Бүт дүйнөнүн улуу өкүмдары жүрүштөн кайтып келди,
Кудайга миң шүгүр жеңиш менен кайтып келди.
Тамгач-хан улуу Масуд Рукн ад-Дин,
Мээрим төгүп карады улуу жылдызына бакыттын [1:472].

Рукн ад-Дин 1163-ж. такка отурган. Бул учурда түрк селжуктарынын заманы бүтүп, бирок кара-кытайлардын вассалдыгындагы карахандарга тиешелүү аймакта жашап калган көрүнөт. Башка дагы ыр саптарында өкүмдарын кайра-кайра даңазалайт:

Шахтык да, шахтык чыгыш теги жагынан да
Анын ата-теги келип чыгат Афрасийабдан,
Шахиншахы шахтардын Масуд ибн ал-Хусейин
Чыныгы ата мураскери тагына падишахтын.

Жогорку ыр саптарында акын шахын зороастрдык диний китептеги эң алгачкы туранчы Афрасийабга (Алп Эр Тоң) ата-тегин жакындатат.

Дагы бир ыр саптарында:

Шахиншахы шах, султандардын Чыгыштын Рукн ад-Дин,
Марттыгы – Хатим, адилдиги – Ануширван.
Абу-л Музафар Масуд ибн Хусейин шахы Чыгыштын,
Анын аты уюткусу бакыт менен ырыскынын,- [1:473]

деп Фирдоусинин «Шах-намасындагы» башкы изги каарман Ануширванга алып барып теңештирет.

**Белгилүү иран-тажик акындарынын поэзиясындагы
гумандуулук идеялар**

«Гераттык абышка» аталган белгилүү акын Абдаллах Ансари (1006-1088) поэзиясында рубайи ыр формасын ийкемдүү колдонуу менен элдик ырларга өзүнүн жакындыгынан маалымат берет:

Өз-өзүнө корстон болуу – улуу күнөө,
Башкалардан жалгыз өзүн бийик тутуу.
Үйрөнүү керек көздүн карегинен:
Баарын көрөт, бирок өзүн көрбөйт [1:526].

Ансари өзүнөн мурун өткөн айтылуу Рудакинин поэзиясы менен жакындан тааныш богондугу байкалат. Анткени рубайи ыр формасынын баштоочусу болуп Рудаки саналары белгилүү. Ошондой эле түрк элдеринин фолклордук чыгармаларына мүнөздүү төртлүк менен да жакындан тааныштыгы болушу мүмкүн эле.

Селжук султан Санжардын ири сарай акындарынын бири Аухад ад-Дин Анвари (XII к.) поэзиясында адамдагы ачкөздүк, сараңдык өндүү терс сапаттарды сындаган:

Анвари, ырлар жана ачкөздүк билесиңби, бул эмине?
Ырлары – өз баласы, ачкөздүк – жанбагары.
Ырларым - ачкөздүктүн, сараңдыктын, жагынуунун тепкичи,
Карагын этек-башың адашпа жанында бу тепкичтин!

Илимпоздук таажың бар короз өндүү,
Тууйсуң неге сен тукумунду тоок өндүү?
Сенин өмүрүң – кымбат баалуу асыл таш,
Сен өзүң – кымбат баалуу акынсың.
Ырларың кетпесин бош учкан желдей мындан ары,
О, кымбаттуум, бул байлык-кымбатыңды.

Кара-кытай, гуздардын чапкынынан жабыр тарткан Хорасандын кейиштүү абалын Анвари өзүнүн белгилүү «Хорасандын көз жашы» аттуу касыйдасында баян эткен. Ал эми дагы бир сарай акыны Кушкаки Каини өкүмдар султан Санжарды сактап кала албагандыгы, жан сактап качкандыгы үчүн хорасандыктарды айыптайт. Бардык шаарларда огуздардын атын уккан адамдардан үрөй учат, темирден корккон бүбүлөрдөй деп акын ошол кездин жалпы абалына мүнөздөмө берет [1:517].

Ушундай эле маанидеги ыр саптарын Анваринин замандашы өзү этникалык түрк Али Шатранжиден (XII к.) да көрөбүз:

Илимди ал муалимден, анткени китептен гана
Мүмкүн эмес билүүгө сырларын бу илимдин.
Тоок өндүү короу жок (тоок тууса да тукумуну,
Бирок андан чыгара албайт чөжөнү),
Ким илим жолуна түшкөн болсо аны көрөт,
Шакирти боломун деп башын ийбейт [1:502].

Зуллиснейн акын Али Шатранжи караханиддердин Самарканддагы увазири Хызр-хандын буюртмасы боюнча илегилек жөнүндө касыйда жазганы белгилүү. Ушул илегилек редифи менен Сузани атаандашы Шатранжинин өзүнөн ашып түшүүнү эңсеген көрүнөт. Ошондон төмөнкү эки бейти гана сакталып калган экен:

Нооруду утурлап сүйүнчүлөп дайым келет илегилек,
Биздин мундуу маанайды бу жазда кубандырат илегилек.
Анын уясын мактаб дейсиң, балапандары – балдар;
Отурат алардын ортосунда кексе муалимдей илегилек [1:459].

Зороастрдык динден жалгыз калган ушул нооруду жакшылыктан үмүт кылуу менен сүрөттөшү бул байыркы ортоазиялык жаз майрамынын ошол исламдык мезгилде ачык эле колдоого ээ болуп калгандыгын тастыктайт.

Анын поэзиясында көңүл чөгүңкү саптарын да учуратабыз:

Бооруң менен жылган жакшы изги адамдын жансыз денесине,
Баргыча бутуң менен бул кылымдын бектеринин сарайына,
Анткени бул бектерден, сарайлардан эч кандай
Жардам да, кеңеш да эч бир көрө албайсың маңдайыңа.

Али Шатранжи бу дүйнөдө көпкө жетинбей узак жашоонун анчейин кажети жоктугун күйгөнүнөн жазат шекилдүү:

Узак өмүр бүт баарынан жакшы өзү,
Бирок болбос нерсе - кедейликте узак жашоо.
Жакырлыкта көпкө жашоо, өй, туугандар,
Сүрүү эмес узак өмүр, а акырын отко кактоо [1:460].

Жүгинекинин замандашы Шихаб ад-Дин Амйак Бухараи (XII к.) өкүмдардын өз элин он жылдык эзип кысканы, бөтөн хандын эки күндүк көрсөткөн азап тозогуна миң ирет артык экендиги тууралуу уккан макалдын канчалык туура экендигине көзүм жетти, падышам, деп бийлигинен кол жууган селжук султаны Санжарды жоктоп көз жашы

кылат. Амйак Бухараи андан ары Оштон баштап Несага чейин өлкө талкаланып бүлүнгөндүгүн күйүп айтат [2:516].

Мервдик дагы бир сарай акыны Махмуд ибн Али ас-Самаи (XII к.) доорду өтө эле пессимисттик мүнөздө баяндайт. Акындын бул рубаисинен төмөнкүдөй маанини түшүнөбүз:

Адам көргөн басынтуудан, азаптан,
Ар бир жолу жаның оозго тыгылат.
Кана эми өлүп кетсең! Ошол болмок миң артык,
Жашаганга бу дүйнөдө санагы жок тозоктон [1:517].

Ушундай мүнөздөгү чыгармалар ошол доордогу көптөгөн акындардын касыйдаларынын, рубаилеринин негизги өзөгүн түзгөн.

Кээ бир акындардын поэзиясына көз жүгүртүп бул инсандардын бакыт издеп барбаган өкүмдарлары калбаган өндүү ой калтырат. Ошондой дагы бир селжук акындарынан болгон Рухи Валвалиджи (XII к.) төмөнкүчө жазат:

Мен бирде деңиздемин, бирде талаадамын,
Бирде Иракта, бирде Турандамын.
Бирде Валвалиджде - өзүмдүн мекенимде,
Бирде Вахшта, бирде Хутталяндын жеринде.
Бирде Герат менен Нишапурдун түзүндөмүн,
Бирде Тарук менен Турдун тоосундамын.
Бирде Бухарада, бирде Бавердемин,
Бирде Гургенждемин, бирде Гургандамын.
Бирде мен коркомун балакеттен Балх менен Бамиандан,
Бирде мен азаптанам Шахжахандык Мервден.
Менин аскерим жок кайсар менен фагфурдай,
Менин диваным жок раджа менен хакандай.
Мен – саркер да, шах донишмон да эмесмин,
Мен айыл башы, бай дихкан да эмесмин.
Менин даражам – даргахтын төрөсү да эмесмин,
Менин кызмат ордум – дивандын акылчысы да эмесмин.
Дөөлөтүм жагынан – Кавустун урпагы да эмесмин,
Илимим жагынан - Гиляндык Фарид да эмесмин.
Бир гана талантым бар тил жагынан
Мен – өзүмүн кожо Масуд-и Сад-и Салман. [1:516].

Акын ыр саптарындагы Аравия, Иран, Хорасан, Индия, Мавераннахр аймагында ээн-эркин сапар кезип өзүнө макул келген жылуу жай издеп жүргөнүнө караганда фарси, араб тилдеринен башка түрк тилдерин да билгендей. Селжук акындарынын ичинен көпчүлүгү ошол мезгилдеги

газневид жана караханид поэзиясынан өзгөчөлөнүп рубаиге кайрылышкан өндүү. Маселен, Тадж ад-Дин Исмаил Бахарзиден төмөнкүдөй дурус чыккан төртлүктөрдү кездештиребиз:

Неликтен жүрөгүмдү алдап келем сөзүм менен,
Анткени, ишимде өзгөрүү жок алга же артка кеткен.
Жаңы жылды өтүп кеткен жылың менен таразала,
Жылың го жаңы, а бирок жүз миң эски кайгы-азабың [1:520].

XI-XII к.к. Мавераннахр менен Хорасандагы поэзияда төртлүк жанр катары кеңири кулач жайган. Мында, албетте, айтылуу Омар Хайямдын рубаилеринин өзгөчө орду бар экендиги ырас. Самаркандан чыккан Сад ад-Дин Масуд Даулатйари рубаисинде минтип жазат:

Ишеним арткан инсандар сабына кошо албасаң,
Анда махабат жолунда да кете албассың.
Күзгүдөн башка эч кимден үмүт кыла албасаң,
Бирок анын да пайдасы жок, же ага барып өлө албасаң [1:521].

Муслихаддин Абу Мухаммед Абдаллах **Саади** (1203-10-1292) Ширазда туулган. Чыгыш өлкөлөрүн жыйырма жылдан ашык мезгил ичи кыдырып чыккан. Натыйжада гумандуулук, изгилик жана адеп-ыйман темаларына бай «Бустан» жана «Гулистан» аттуу поэмаларын жараткан.

Акындын «Бустан» деген китебинин биринчи бабы «Адилдик, даанышмандык жана эстүүлүк жөнүндө» деген аталыш менен башталат. Экинчи бабы «Мээримдүүлүк жөнүндө», үчүнчүсү «Махабат, махабат мастыгы жана акылдан азгандык жөнүндө», төртүнчү бап «Момундук жөнүндө» деп аталат. Бешинчиси «Бу дүйнөгө топук кылуу жөнүндө», ал эми алтынчы акыркы бабы «Азга топук кылуу» деген аталышты алган.

Саадинин «Бустаны» бейт ыкмасында жазылган. Эки сап ыр формасынан турган газелдери жана кытйалары бар. Бейттин талабына (аа, бб, вв, гг) газелдери гана жакындабаса, кытйалары башка уйкаштыкта (аб, вб, гб) кеткен.

«Бустандын» биринчи бабынын аягында келген «Аңгеме» деген бөлүгүндө Дамаскда мурун болуп көрбөгөндөй жут болгондугун баян этет. Бир тамчы да жамгыр жаабай, бүт бак-дарактар, эгин-тегиндер күйүп кетет. Жетим-жесирлердин үмүтсүз көздөрүндө гана ным калган. Жер жайнаган саранчыларды ачка адамдар жеп түгөтө албаган.

Ошондо мен өзү бай жашаган бир дос кишимди көрүп калдым,- деп айтылат «Аңгемедө». - Өңдөн кетип, азий түшкөн. «Сени да жут чеңгелине алдыбы?» - деп сурап калдым. Анда ал: «Эмне сен акылдан аздыңбы? Карачы элди, суу жок, нан да жок. Элди каат заман каптады». «А бирок сен бай эмессиңби?» - деп кайра сурап кирдим. Анда тиги:

«Аның ырас. Бирок, элдин азап-тозогун көрүп туруп кантип мардайып жүрөйүн. Азыр менин ичкеним ирим, жегеним желим болууда, тамагыман аш өтпөй калды» - деп жооп берген экен [3:160].

Бирок мурунку Саадинин (XIII к.) бул эпизоду кийинки Жаминин (XV к.) «Мактанган кул жөнүндө» деген баянындагы: «...Мисирди бир жолу жут басканын, жардамы жок мүңкүрөп журт калганын, кээ бири чыдабай азабына көргүлүктүн, көтөрбөй түйшүгүн түшкүлүктүн жан кыйганын, ошондо бир акылман жолуктурат кул гуламды, бой көтөргөн, кекирейген, тааныбаган тууганды, мардайып, мантайып арыш керген, кайырчылар арасында падишахтай өзүн сезген» эпизодго таптакыр окшобосу мүнөздүү. Жамиде Мисирдеги жут кезде курсагы ток кулдун мактанычы айтылса, Сааиде Дамаскдагы каат заманда өзү бай, бирок акыл-эси жөндүү адамдын эл менен кошо тарткан азабы сүрөттөлөт. Морал менен кара курсактын чындыгынын ортосундагы салыштырмалуулугу.

Поэманын экинчи бабынын «Аңгемесинде» ээн талаа эрме чөлдө бир календер мээ кайнаткан саратанда суусагандан өлүмгө баш койгон бир жолбун итке калпагы менен суу ичиргенин баяндайт. Баарын көрүп турган жараткан таала жолоочунун бүт күнөөлөрүн кечирген экен. Акын андан ары түз эле: «Эй, залым бийликтеги, итти сактап калган кечирим алыптыр. Сен да бей-бечарага мээрим төгүп, берешен бол, март бол жетесин муратка» деп колунда бар бекзаттарды, аткаминерлерди изгиликке, адеп-ыйманга чакырат [3:163]. Көңүл бурчу бир нерсе баянда кулах, топу, селде, малакай, такыя да эмес калпак деп айтылат. А калпак кыргыздарга мүнөздүү баш кийим экендиги маалым.

Поэманын үчүнчү бабынын «Аңгемесинде» «Лейли менен Мажнун» темасын козгоп өтөт. Акыркы ыр саптарында төмөнкүдөй кызыктуу ой тыянак да берилет. Лейлисин көптөн бери көрбөгөн, аны ойлоп жүрүп күйүп түтөп бүткөн Мажнунга:

Айтышыптыр: «Өй, ариет-намыстын шамчырагы,
Бир сөзүң – Лейлиге жеткирели кат-кабарды!»

Анда ал: «Мен жөнүндө бир сөз да айтылбасын,
Мени угуп ал дагы да көп кейип кайгырбасын» [3:171].

Саадинин бул поэмасынын төртүнчү бабындагы «Аңгемеде» казий өзү катышкан бир чоң динаятчылардын жыйынында куран, анын хадистери жөнүндө чоң талаш-тартыш болуп, эч кимге намаалым бир байкуштун кейпиндеги динтаануу илиминин мыкты аалымы баарын жеңип чыгып зор абройго эгедер болот. Ошондо казий тан берип чалмасын башынан чечип ага берет, бирок аны четке каккан аалым муну кийип мен, албетте, «мавлана» атка коном. Бирок бул наам мага көп жага

бербейт, кеп чалмада эмес, аны көтөрүп жүргөн башта деген ойду айтат. «Мавлана» деген атка убагында Саадинин замандашы көрүнүктүү аалым, ойчул акын Жала ад-Дин Руми ээ болгондугу маалым [3:175].

Ушул эле бабынын дагы бир «Аңгеме» аталган бөлүгүндө акылман Лукман жөнүндө айтылат. Ал араптай капкара, көрүмсүз, жапыс бойлуу, араң жан адам катары сүрөттөлөт. Байкабастан аны качып кеткен кул катары кабыл алышып, бир жылдай бир улуктун кол алдында кул болуп жүрүп, көрбөгөн азабы калбайт. Кийин качкан кулу кайра келгенде, Лукманды бошотушуп, эгеси чөк түшүп кечирим да суранат. Ага ушул окуя чоң сабак болуп, колундагы кулдарын азапка салбаска шерт кылат экен [3:178]. Лукман деген ысым аңыз кептеги акылманды жана дарыгерди, ошондой эле б.з.ч. VI к. айтылуу Эзоптун аңгемелериндеги каармандын образына жакын мааниде кабыл алынган. Ал эми кыргыздагы «улукман» деген кадырлуу сөз ушундан калган көрүнөт.

Саади поэмасында Фирдоуси, газелдеринде Афрасийаб, нооруз, Лейли менен Мажнун жөнүндө да кеп учугун улап кетет. Ошондой эле акындын поэзиясында да «Өй, кесегүл, куй шараптан...» деген чакырыктар, түрк кызына болгон ашыгылык саптары да кездешет. Маселен:

Түрк кызынын караганы - жебе, кара кашы - чийилген жаа,
О, кудай а! Кайдан келген жаа менен жебе бу кызга? [3:189].

Саадинин поэзиясы мурунку да, замандаш да башка акындарга салыштырмалуу гумандуулук жана изгилик темасына көбүрөөк басым жасагандыгы менен өзгөчөлөнүп турат.

Орто кылымдык белгилүү аалым жана акын **Жалал-ад-Дин Руми** (1207-1273) Балхта (Балык) туулган. Суфийлик философиянын негизги жоболоруна түшүндүрмө берген «Маснави» аттуу белгилүү поэмасын жараткан. Суфизмдин теориялык жоболорун болмуштар, тамсилдер жана чакан аңгемелер аркылуу жеткирүүгө аракеттенген. Ал «Улуу дивандын» («Девани кабир») жана өзүнүн жакын досу Шамси Тебрезинин атынан чыгарган көптөгөн газелдердин автору. Руминин «Фихи ма фихи» («Бар нерсе бар») деген китеби суфий шейхтин өзүнүн коомундагы дервиштери менен болгон масаласы оозеки маектешүү стилинде жазылган.

Е.Э.Бертелцс боюнча өз мезгилинин атактуу аалымы Жалал ад-Дин Руми Кония базарынын түрк тилинде ыр да жазып жүргөн. Анын замандашы дагы бир ири динтаануучу Касим ал-Анвар фарсы тилинен башка гиян жана азербайжан түрк тилдеринде да ырларын жаратып келген. Алар көпчүлүктү түзгөн жергиликтүү түрк тилдүү элдердин тилдеринде ыр жазуу менен чыгармаларын караламан калктын калың катмарына жеткирүүнү максат кылып коюшкан [1:524]. Ушундан улам ошол Минучихринин берген маалыматтарынан, орток түрк поэзиясынын

таңкы жылдызынын («Кутадгу билиг») поэмасынан кийинчерээк, ал эми «Хибат ал-хакаик», «Диван-и хикмат» поэмаларына чамалаш эле түрк тилиндеги поэзия кадыресе болуп эле келгендигине дагы бир жолу ынанабыз. Суфийлик поэзиянын көрүнүктүү өкүлү Жалал ад-Дин Руми:

Аттар болсо жандүйнөсү, Санаи анын эки көзү,
А мен келдим артынан Санаи менен Аттардын,- [1:438]

деп, бул атактуу фарсы акындарын өзүнүн устаттары катары санаган. Белгилүү дарыгер жана суфий акын Фарид-ад-Дин Аттар (1119-1220) кийинчерек баарын таштап дервиштикке баш уруп өзүн аман алып калган деген аңыз кеп бар. Санаинин (1081-1141) белгилүү «Хадикасын» жана Аттарди колмо-кол окуп турушкан Руминин мюрид дервиштери бул поэманы аңдап-туюуда бир топ түшүнбөстүктөргө кабылышкандыгын айтышып, устазынан ушундай эле чыгарма жаратуусун, бирок окуп түшүнүүгө жеңил, үмүт-тилектери чагылдырылган чыгарма болсо деп өтүнүшкөн экен. Ошондон улам Руми өзүнүн «Маснависин» жазып чыккан деген кеп калган. Бирок, Саади менен Руминин дүйнөтаанымы, жашоо турмушка болгон көз караштары түрдүүчө болгондугу жашырын эмес.

Белгилүү фарсы акыны, адабиятчы Абд ал-Латиф (XVI-XVII к.к.) Руминин «Маснависин» изилдеп чыгып, анын Санаинин «Хадикасы» менен мазмундук окшоштук жактарын да айткан, бирок бул таланттуу поэмалар өз алдынча стилдик касиет-сапатка эгедер чыгармалар экендигин баса белгилеген. Руми үчүн Санаи - жалгандан бирөөнү мактаган сарайдык оадан ыраак турган, адеп-ахлактан тайган газелдерден четтеген, маани-маңыздуу философиялык поэзиянын баштоочусу.

Имамдын бутпарас менен кайым-айтышы

Бутпараска имам айтат капылеттен:
«Азизим, исламга өтчү кезиң да келген!»

Анда ал: «Өтөмүн, кудай-таалам каалаганда,
Чындыкты качан мен өзүм аңдап-туйганда».

«Ыйык алла, - деп айтат анда имам, -
Сени бошонсун дейт ар балээден, тамам;

Сенин жаныңды ээлеп алган жин-шайтан:

Түркүн-түмөн албарстылар ороп-баскан».

Анда ал: «Начар болгонумдан,
Күчтүүнүн жүрөмүн артынан.

Күчтүү менен кармашпаймын,
Кеп жок жеңүүчүгө багынамын.

Качан аллам өзү мени сактайм десе,
Менин жанымды алып албайт беле?» [3:202].

Илимпоз тилчинин кеме башы менен талашы

Бир жолу кемеге отуруптур тилчи аалым,
Сураптыр дейт кемечиден бу каарманым:

«Окудуңбу имланы?» - «Жок», - дептир кеме башы,
Аалым анда: «Өтүптүр бекерге өмүрүңдүн тең жарымы!»

Кадырман кемечиге бу сөздөр оор тийиптир,
Билмексен сыр алдырбай өзүнчө бир кейиптир.

Капылет бороондон толкундар тоодой болуптур,
Ошондо кемечи өңдөн кеткен тилчиден сураптыр:

«Сууда сүзгөндү билесиңби?» Анда берки калтаарыган:
«Жок, оо акылманым, ыйман жүздүүм, кайдан!»

«Айла жок, илимпозум! – дейт экен кемечи. – Атаганат,
Өмүрдү өткөрүпсүң бекерге: а кеме чөгүп баратат!» [3:210].

Огуздардын чапкыны жөнүндө аңгеме

Талаада эркин жүрүп карактоону эңсеген,
Огуздар чаң-тополоң тоздурат чаап кирген.

Айылдан табалбастан эчтемкени,
Эки чалды кармашып алып келди.

Бирөөсүнө аркандап колу-буту байланганын
Коркутушат: «Пулуң же жаның, тандагын!»

Карыя аларга: «Өй, бек жигиттер, күнүндөгү,
Кандай пайда мени өлтүргөндө бир буту көрүндөгү?»

Кедеймин, ач-жылаңач, бир бечара. Эмне таптың
Абышканы өлтүргөндө эч максатсыз, кана айтың?»

Огуздар дейт экен: «Биз сени өлтүрөбүз,
Башкага сабак болсун, айтпаганын көрөбүз,

Сенин тиги шеригиң түңүлүп бу көргөнүн,
Айтып берет алтынды кайда көмгөнүн».

Карыя дептир: «Менин сакалыма ишенгин,
Мен өңдүү ал байкуш да итке минген».

Анда тиги экинчиси кыйкырат: «Калп айтат!
Байлыгын бекиткен жери бар алдап атат!»

Карыя кайра айтыптыр: «Анда угуп тур,
Ойлоптурмун: мен да, ал да бир мусапыр.

А эгери ойлосоңор: макулдашкан алдаганды,
Шерттешкен булар сүйлөгөнгө жалганды,

Аны алдын өлтүргүлө, туюп мен күнүмдүн батканын,
Көрсөтөмүн байлыгымдын кайсы жерде жатканын!» [3:214].

Жүзүм жөнүндө аңгеме

Кээде мына ушундай түшүнбөстүк адаштырат
Бейкапар достукту душмандыкка айландырат,

Кастыкты аңдабай жаратыптыр - ак дилдеги
Бир эле сөз опокшош, бирок ар түркүн тилдеги.

Жүрүштү чогуу бирге түрк, перс, араб жана грек.
Анан кандайдыр бир кайрымдуу адам болуп зирек

Жоролорго бир теңгени белек кылат капарсыз
Байкабай өзү да арага чок түшкөнүн аргасыз.

Ошондо перс айтыптыр башкаларга: «Басалы,
Базарга баралы да *ангур* сатып алалы!»

«Жо-ок, амалдуум, - ачуусунан айтты арабым, -
Мен ангурду эмес! *Эйнабды* каалаймын!»

Түрк анда булардын кебин бөлдү: «Айтар сөзүм -
Талашпайлы туугандар, эң жакшысы *жүзүм!*»

«Бу кандай адамсыңар! – аларга грек айтты -
Стафил сатып алалы да жеп салалы!».

Ошентип бир чечимге келишпеди,
Түшүнбөй бирин-бири түк элдешпеди.
Билишпеди, жүзүмдү түркүн сөздө айтышканын
Бир гана сөздөн баары тегиз адашканын.

Ушинтип билбестин сөзү алааматты алып келет,
Ак сөз өзү - биримдик, тынччылык да, бейпилдик.

Тажик жана түрк поэзиясынын көрүнүктүү өкүлү Камолиддин ибн Масуд **Худжанди** (? - 1400) Ходжентте туулган. Ал ирандык Азербайжандын Тебриз шаарында дүйнөдөн кайткан. Акын фарсы-тажик поэзиясынын тарыхында махабатты, шертке бекемдикти, достукту даңазалаган газелдердин жаратманы катары белгилүү.

Камол Худжандинин газелдеринин биринде Ходженттен кетип бөтөн жерде жүргөн кезиндеги ой-санаалары жөнүндө айтылат. Акын үчүн ызы-чуулуу бөтөн шаардын көчөсү ээндей сезилет. Көчө таптап жүрүп сүйүктүү мекенин эстеп кусаланат. «Оо, менин ата журтум, мекеним! Адашкан уулуңду эстечи»:

Бөтөн тил... Сайраган парандалар үнү башка...

Жамгыры башка, бутундагы ылайы да башка!...[3:226].

Акындын кандай себептен ушундай узак сапарга аттангандыгы айтылбайт. Анын жашап өткөн мезгили айтылуу Амир Темирдин доору менен чамалаш болгон экен, балким тынч жатпаган Фергана өрөөнүнө

караганда ошол алыскы Иран жергесине кетүүгө мажбур болгонунун бир себеби да ошондондур. Кандай болгон ченде да акын тагдырдын буйругу менен Мавераннахр чөлкөмүнөн чыгып Ирандын батыш жактарында көпкө жүрүп калган өңдөнөт. «Бөтөн тил» дегени ирандык элдер ходженттик тажиктердей эле фарси-дариде сүйлөшкөн, бирок жергиликтүү говорлордун өзгөчөлүктөрү болгондугу талашсыз. Ошону менен бирге азербайжандык түрк тилинин Камол билген ферганалык түрк говорлорунан айырмачылыгы өтө эле байкаларлык экендиги да чындык. Мына ошондон улам да жергиликтүү шартка көнө элек мусафир пенде үчүн баары бөтөн, баары башка.

Камолдун поэзиясынын өзөгүн махабат темасы түзөт. Акын дагы бир газелинде фарсы поэзиясына мүнөздүү мурункулар менен кийинкилердин тыгыз интегративдик байланышына мисал катары айтылуу Саадини да унутпайт:

А эгери Камол өзү ырдап кирсе сүйүктүүсүн,
Мукам үндүү Саади өзү аргасыздан басат үнүн [3:251].

XIV к. жашап өткөн айтылуу Токтогул ырчы менен Камол Худжанди замандаш жана Фергана чөлкөмүнүн кулундары катары бири-бирин билген болушу да ыктымал.

Камол Худжандинин газелдеринен айтылуу Фирдоусинин «Шахнамасында», Фаррухинин касыйдаларында көп ирет даңазаланган, орток түрк поэзиясынын өкүлү Адиб Акмат Жүгинекинин «Акыйкат сыйлары» поэмасында:

Тетиктиги ашып түшкөн Аяздан,
Адилдиги нагыз Аниширвани,- [5:465]

деп эскерилген, Иран, Хорасан жана Мавераннахрда отуз жыл өкүмдарлык кылган газневид султан Махмуддун (1030-ж.ө.) сүйүктүү гуламы Аяз жөнүндө да айтылат:

Перилерди аңдып жүрүп мен Аяздын тармал чачын таптым,
Өкүмдар тактысын титиреткен эбегейсиз күчтү таптым [3:254].

Орто кылымдык фарсы-түрк поэзиясына мүнөздүү «Өй, кесегүл, куй шараптан...» деген маанидеги ыр саптарын Камолдун поэзиясынан да арбын учуратабыз:

Өй, кесегүл, майрамдайлы: шапар тебүү жан жыргалым,
Шарапкана дүкөнчөнүн жолун издейм: бар баш жазмагым [3:255].

Камол Худжандинин поэзиясында оозеки элдик ырларга мүнөздүү салттуулуктар, бийликтин өкүлдөрүнө карата каяша маанайы, изгиликти аркалаган идеялары даана байкалат.

Г.Ф.Благова «Чагатайский язык» деген макаласында чагатай тилинин XV-XVI к.к. Мавераннахр менен Хорасанда, Түндүк-батыш Афганистанда, Чыгыш Түркстанда жана Хиндустанда кеңири колдонулгандыгын белгилейт. Макаланын автору чагатай тилинин классикага чейинки мезгилине XIV к. аягы – XV к. үчтөн экисин кошот (Саккаки, Лүтфи, Атаи, Ходжанди, Саид Ахмад, Хайдар Хорезми, Амири, Якыни, Ахмади, Гадои). Бул мезгилде грамматикада жана өзгөчө лексикада арабизмдердин саны анчейин көп болгон эмес [6:149-150]. Ушундан улам Камол Худжандинин түрк тилиндеги чыгармалары да бар экендиги белгилүү болот.

Шамседдин Мухаммад **Хафиз** (1325-1390) Ширазда туулган. Акын аскет жашоо образын үгүттөгөн дервиш сымалдардын чакырыгын четке кагат. Андан көрө махабатты даңазалоону артык көрөт. Суфий адамын «менин үймөн алыстап өт, менин жазым өтү-кетти. Жашым улгайып калганда эми суфийлик мен үчүн эмес» дейт. Газелинде таррикат жолуна чакырган ыйык-шайыктардын «молдонун айтканынын кыл, кылганын кылба» дегенчелик кылык-жоруктарын мыскылга да алат:

Кече мечиттен биздин шайык – түз жетти аракканага,
Кадырман суфий достор! Мындан бизге кандай пайда? [3:294].

Башка бир газелинде өзүн суфийликке таптакыр жакындатпайт:

Сага – сый-урмат, теспе, намаз жана мыйзам,
А мага – шарапкана, сыйынчу жай - бирок башка [3:299].

Хафиз байлык топтоп, жарды-жалчы менен бөлүшпөгөн ириген-чириген пенделерди сынга алган. Акындын:

Өй, байым! Үңүлчү өзүңдүн жакыр жаныңа - аманат,
Толгон алтын, теңге, акак таштарың – баары калат,-

деген өңдүү саптары айтылуу Кожоакмат Ясавинин:

Дүнүйө-дүнүйө дей бербе, бир Алла
болсун айтарың,
Киши акысын жей көрбө, ысрат-
Көпүрө бар байкагын,- [5:463]

деген ойлору менен үндөшүп турары байкалат. Хафиздин поэзиясында орто кылымдык коомдук турмуштагы контрастты өзүндөй кылып сүрөттөөсү кадыресе көрүнүш болгон.

Адабияттар:

1. Е.Э.Бертелңс. История персидско-таджикской литературы. М., 1960.
2. Эшиев А.М. Орто түрк доорундагы педагогикалык ойлор. Б., 2006.
3. Лирика. Из персидско-таджикской поэзии. М., «Художественная литература», 1987.
4. Омар Хайям. Четверостишия. Избранное. Сталинабад, 1948.
5. Кыргыз поэзиясынын антологиясы. Т. I. Б., «Кыргызстан-Сорос» фонду, 1999.
6. Языки мира: Тюркские языки. Б., «Кыргызстан», 1997.

Низами Гянджевинин поэзиясындагы гумандуулук идеялар

Байыркы Гянджеви калаасынан жаш Иляс ибн Юсуфтан дүйнөгө атагы чыккан Низами Гянджеви өсүп чыккан. XII-XIII к.к. жашап өткөн Низами Гянджеви (1141-1209) таланттуу чыгармаларынан тышкары өзүнүн атын Күнчыгыш поэзиясында «Хамсенин» баштоочусу катары тааныткан. Хамсе (ар.-беш, бештик деген сөздөн) фарсы-түрк поэзиясындагы бири-бирине кандайдыр бир жакын мазмунда жана формада (бирок, сюжеттери, каармандары уланбайт) жазылган беш чыгарманын бириккендеги аты. Мисалы, Низами Гянджевинин «Купуя сырлардын казына-кенчи», «Хосров

менен Ширин», «Лейли менен Мажнун», «Жети чүрөк», «Искендер-нама» деген беш поэмасы бир хамсени түзгөн. Ушул мезгилден баштап Күнчыгыш поэзиясынын көрүнүктүү өкүлдөрү үчүн өздөрүнүн «Хамсесин» жаратуу (назира) салты ардактуу милдетке айланган. Такталбаган маалыматтарга караганда Низаминин «Купуя сырлардын казына-кенчи» жана «Хосров менен Ширин» поэмаларынын ар бирине фарсыча кырдан ашуун жана түрк тилиндеги бир нече назиралардын жазылгандыгы белгилүү.

Эң алгачкылардан болуп мындай ийгиликке Эмир Хосров Дехлеви (1253-1325) жетишкен. Андан кийинки мөөрөй Навоинин устаты жана насаатчысы Абдурахман Жамиге (1414-1492) туура келген. Ал эми «Бештиктин» орток түрк тилиндеги эң биринчи жаратманы Алишер Навои болгон. Ал муну кыска убакыттын (1483-1485) ичинде жазып бүтүргөн. Алишер Навоиге чейин эле Низами Гянжевинин «Хосров менен Ширин» поэмасынын (1181) негизинде түрк тилинин кыпчак диалектинде биринчи жолу Алтын Ордо акыны Кутб Хорезми (XIV) өзүнүн версиясын берген. Мында акын сасанид сарайынын эмес Алтын Ордонун жашоо турмушун сүрөттөөгө алган. Мындай жаңычылдык ыкма Күнчыгыш поэзиясынын өкүлдөрү тарабынан кеңири жайылтылган. Кутб Хорезми «Хамсенин» башка поэмалары боюнча өзүнүн варианттарын жазганбы деген суроого маалыматтардын жоктугунан так айтууга мүмкүн эмес.

Низами Гянжевинин «Бештиги» «Купуя сырлардын казына-кенчи» деген поэма менен башталат. Бул философиялык-дидактикалык поэмада дайыма туура сүйлөө, акыйкат менен чынчылдыкты пир тутуу, күч колдонуу менен кыянаттыкты жектөө идеяларынын негизи түптөлгөн. «Хосров менен Ширин» аттуу экинчи поэмасы Низаминин сүйүктүү жары кыпчак кызы Аппактын өлүмүнө байланыштуу катуу капаланып кайгыруудан улам келип чыккан. Анын сүйкүмдүү жана жароокер элеси Шириндин образы аркылуу чагылдырылган. Акын Аппагына арнап көптөгөн чыгармаларын жараткан жана анын поэзиясынын тематикасы да философиялык, мистикалык, дидактикалык нугунан махабат темасына ооп кеткен:

Ай чырайлуу керемет эстүү жанды,
Жөнөттү өзү мага Дербенттин өкүмдары.

Анын жибек көйнөгү бекем келет темир зооттон,
Ашык болсо ким ага курубекер азап болгон.

Терс жолго такыр баспаган,
Аппагым ала жипти аттабаган [1:190].

Сүйүүнүн эч кимге баш ийбеген, моюн сунбаган күчү жөнүндөгү романтикалуу уламыш акындын «Лейли менен Мажнун» аттуу үчүнчү поэмасынын өзөгүн түзгөн. Низаминин замандашынын сөзү менен айтканда бул махабат поэмасы «акак таш өңдүү ырлар аркылуу түптөлгөн». Анын «Жети чүрөк» поэмасы элдик такмаза юморго жана кытмыр мыскылга шыкалган. Низаминин акыркы, бешинчи «Искендер-намасы» улуу Искендер Зулкарнайындын (Александр Македонскийдин) аты менен байланышкан. Чыгармада атактуу саркер карапайым адамдардын коргоочусу, алардын таламын жактоочу, өзүнүн аскерин кайда алып барбасын ошол жерде адилеттикти жана тартипти орноткон акын катары сүрөттөлөт.

Орто кылымдык ардактуу салт боюнча Низами «Хосров менен Ширин» поэмасын (1181) султан Тогрулга арнайт. Андан соң Гянжанын өкүмдары Пахлаванга, кийинчерээк жаңы атабек Кызыл Арсланга багыштайт. Поэма менен таанышкан Кызыл Арслан акынды өзүнө чакыртып, жылуу тосуп алат. Сый катары ага алыскы эки кыштак жерин тартууга да берет. Низами менен маектешкен Тогрул султан да, Пахлаван өкүмдар да, Кызыл Арслан атабек да селжук түрктөрүнөн болушкан. Албетте, демейде өздөрүнүн эне тили болгон түрк тилинде сүйлөшкөнү менен адабий да, мамлекеттик да тилдин вазийфасын илгертен бери аткарып келген фарси кан-жанына сиңип калгандыктан түрк баласы Низамиден өз эне (же өзүбүздүн эле) тилинде жазчы деп айтууга эч кимисинин оюна да келбеген өңдүү. Ошол себептен да бул улуу акындан түрк тилинде жазылган чыгарма бизге жетпей калган көрүнөт. Низаминин энеси күрттөрдөн болгон. Атасынан эрте ажыраган Иляс ибн Юсуф энеси менен жаш калып, иран тилин, адабиятын, фолклорун дурус эле билген энесинен көп нерсени үйрөнүп алган болуу керек. Ошондуктан ал эки тилде тең эркин сүйлөп, эркин жаза билгендиги да ошондон, кыязы. Ал эми сүйүктүү жары, кыпчак кызы Аппак сулуу, уулу Мухаммедин менен, албетте, түрк тилинде эле сүйлөшүп келген деген ойдобуз.

Низами Гянжевице «Лейли менен Мажнун» поэмасын жазасың деп табыштаган Ширваншах Ахсатандын толук ардактуу титулу Жалал-ад-Дин ва-д-Даул болгон, бул «жараткан менен мамлекеттин даңкы» дегенди туюнткан. Ахсатандын атасы Ширваншах Манучихр (1120-1160), ал эми энеси грузин падышасы Давид Куруучунун (1125-ж.ө.) кызы Тамара каныша болгон. Низами Ахсатан шахтан кабарчы келип колуна кат тапшырганын айтат. Он беш саптан турган каттан төмөнкүдөй мазмундагы сөздөрдү окуйт:

Перс менен арабдардан алгының сен,
Жаштыктын чырайы үчүн жасалгасын.

Аксарайда биз түрк рухун көтөрбөйбүз,

Салтта жок, түрк тилинде сүйлөбөйбүз.

Низами катты окуп чыгып, жаны өлүп тынып, алы кетип, шайы куруп, көзү мокоп, тили байланып жок дегенге дарамети жетпегенин мойнуна алат. Каралашар кеңешер эч ким жок болуп, айласы куруп, колунан буюму түшүп турганда сүйүктүү жары кыпчак кызы Аппактан калган көкүрөк күчүгү, эстүү, поэзияга кызыкдар Мухаммед аттуу уулу шыбырт алдырбай акырын басып келип, катка көз жүгүртүп:

Хосров менен Ширинди сен ырдагын,
Адамзат ой, жүрөгүнөн түнөк тапкын,

Менин бир айтканымды, атаке, угуп койчу,
Мажнун менен Лейлини жазчы сен, канып тойчу,-

деп, Иран менен Ширвандын шахы өзү суранып жатканда жок дегенин болбостур, мурунку «Хосров менен Ширин» поэмаңа эгиз кылып ушул «Лейли менен Мажнунду» да жазып бер деп өтүнөт. Уулунун колдоп кубаттоосунун өзүнө күч-кубат, демөөр алган акын чыгарма жазууга шерт койгонун поэмасынын «Китепти жаратуунун себеби» деген бөлүмүндө төмөнкүчө түшүндүрөт:

Өзүмө айттым: саатың келди, иштет башты,
Тагдыр сага ак жол каалап, жолуң ачты.

Качангыча бош жүрөсүң, болбо жалкоо,
Кара абайлап, элден-журттан алгын алкоо!

Жакшы жүр, март бол, көрөсүң үзүрүн акыл-ойдун,
Пайдасы жок бекерпоздук, күндө майрам күндө тойдун.

Низами Гянжеви поэмасынын «Манучихрдин уулу Ахсатан ширваншахтын даңазасынын урматына» деген бөлүмүндө:

Оо, даңазалуу өкүмдар, улуу шахым,
Ата-жотоң кылымдан кылымдарга даңкталсын.

Доорлордун чабандес лашкерлери саркерисиң,
Өкүмдарлар хаканы наамына бап келесиң,-

деп өзүнүн ширваншах өкүмдарын фарсыларча шах деп, анан бүт өкүмдарлардын хаканысың деп түркчө каган титулун да ыйгарат.

Ал эми төмөнкү бейттеринен:

Отурасың жалгыз өзүң тагында өкүмдардын,
Манучихр уулу, оо, ширваншах Жалал-ад-Дин.

Ахсатан шах, сен күндөй жарык чачкан,
Кай-Кубаддын өзүндөй бакыттын жолун ачкан,-

деп ширваншахын айтылуу сасанид Кай-Кубаддын өзү менен салыштырат.

Низами өкүмдарын аргасыз мактап даңазалоого мажбур болгондо байыркы Иран мифологиясындагы согуштун кудайы Бахрам (Марс) менен да теңештирет:

Оо, күндөй жарык Бахрам көктөгү кереметсиң,
Манучихр уулу бизге апаппак акак берметсиң.

Мунусу да аз көрүнөт шекилдүү:

Зухра менен шарап ичет кечиндеси,
Бахрам өзү анын курал-жарак эшчиси,-

деп согуш кудайын ага жардамчылыкка ыйгарып да коет.

Бир жазуунун бир формасы катары бейт орто кылымдык фарсы жана түрк элдеринин поэзиясына мүнөздүү келген. Ошондуктан бул элдердин поэзиясында илгертен эле уйкаштык болуп келген деп ишенимдүү айта алабыз. Бейт туташ уйкаш эки саптан турган ыр түрмөгү. Низаминин, Жаминин, Навоинин поэмалары, Бабурдун масневилери ушул бейт формасында жазылган. Низами поэмасын жазууда бейт ыр ыргагын колдонуунун артыкчылыгын дагы бир ирет тастыктап өтөт:

Бейт берметтин өзү менен окшош болсо,
Эки саптык мындай ырдын кемчилиги болбос.

Низами Гянжевинин «Хамсесинин» биринчи поэмасы «Купуя сырлардын казына-кенчи», Эмир Хосров Дехлевиники «Асмандын жарык чачышы», Жаминики «Такыба адамдардын белеги», ал эми Алишер Навоинин «Бештиги» «Такыба адамдардын дүрбөлөнү» аттуу дидактикалык поэма (1483) менен башталган. Навои чыгармасында инсандын гумандуулугу, адеп-ыйман маселесин өзүнүн жеке көз карашында сүрөттөп берген.

Навоинин «Бештигинин» экинчи поэмасынан болгон «Лейли менен Мажнуну» (1484) Низаминин экспозициясындай эле башталат. Низамидегиден айырмаланып Навоиде Лейли мактаб муалиминин кызы.

Навфилдин Мажнунга жардам бериши да Навоинин вариантындагы жаңылык. Акын поэмасынын акыркы эпизоддорун өз доорундагы чындык менен үндөшүүсүнө басым жасайт. Навои Мажнунга тарыхый каарман катары мамиле жасап, эзелки уламыштык башатына негизденген [5:Х.Г.Кор-Оглы45].

1484-ж. бүтүргөн «Фархад менен Ширин» үчүнчү поэмасында Низами менен Эмир Хосровго өтө жогору баа бергендиги маалым. Бул чыгармасында улуу акын Хосров шахты эмес, теги шах тукумунан болгон Фархад жөнүндө баяндайт. Ошон үчүн да поэмасы «Фархад менен Ширин» деп аталат. Мурунку версияларынан өзгөчөлөнүп чыгарма башка жаңы сюжеттердин негизинде өнүгүп отурган [5:48].

«Жети чүрөк» Алишер Навоинин төртүнчү поэмасы (1485). Поэманын негизги өзөгүн Сасанид шахы Варахран V өмүр жолу (421-438) түзөт. Фирдоусиде Бахрамдын инсандык касиет-сапатына көп маани берилет. Навои өзүнөн мурунку акындардын чыгармаларына да кайрылып кеткен. Маселен, Низами Гянцеви менен Эмир Хосровду өз ара салыштыруу менен алардын көркөм чыгарманын эстетикалык нормасынан четтеп тарыхты баяндоого ооп кетишкендигин сынга алган. Навои минтип жазат:

Алар тарыхты баяндоого ооп кетишкенби?
Бирок тарыхта уйкаштыктын орду барбы деги!

Мурунку улуктардын дагы бир кемчилиги деп чындыкты сүрөттөөдөн болмуштарга өтүп кеткендигин айтат. Низами менен Эмир Хосровдо каныша-чүрөктөрдүн Бахрамга жомок айтып алаксытканына басым жасалса, Навоиде уламыштарды айтуучу өзүнчө жаңы каармандар келет. Алар сарайдын санына жараша жетөө [5:Х.Г.Кор-Оглы.52].

Навои «Искандердин сепили» аттуу бешинчи поэмасында (1485) Низамиде болбогон эпизоддорду сүрөттөгөн. Низами Александрдын жүрүштөрүнө жана саркердин Мидиядагы (Азербайжан) болушуна көбүрөөк басым жасаса, Навоиде башкы каарман Самарканд, Герат өндүү Хорасан менен Мавераннахрдын шаарларын курууга түздөн-түз катышуусу баяндалат. Македондук колбашчынын Кырым менен Испан ээлигине жортуулдары да поэмадагы жаңылык эле. Белгилеп кетчү нерсе Навои мурунку поэмалардагы ирандык көрүнүштөрдү түркий башаттык негизге айландырган. Навои илим-билимдин адамдарын өтө көкөлөтүп даңазалаган. Анын башкы каармандары Фархад, Мажнун, Шапур, Искендер – акылдуу, илим-билимдүү, таланттуу инсандар катары сүрөттөлөт.

Низами поэмада өзүнүн ата-энесин төмөнкүчө эскерет:

Атамды эскерүү

Атам – Юсуф, Заки – чоң атам,
Кетишти түбөлүккө таштап кадам.

Жашоонун айлампасын ким айыптайт,
Тагдырдын жазмышына ким моюн сунбайт.

Өттү аталар бу жашоодон чаалыгышып,
Чарчап бүтүм мен өткөндөргө кайгырып.

Балын жуттум капар кылбай аарыларды,
Теним сактап ары кууп сар-санаамды.

Шараптан куй, кесегүл, ач көңүлдү,
Канын айлант сары убайым жүрөгүмдүн [2:53].

Апамды эскерүү

Уруусу байыркы күрттөн менин апам,
Багым жокко о дүйнөгө сапар салган.

Кимге айтам муңумду, кимге жалынам?
Мени аяп ким угат, апамды кайдан табам?

Кайгы-капам караңгы да чеги жок,
Аза күтүүм – туңгуюк да түбү жок.

Азалуу чынымдан канча ичпейин,
Түгөтө албайм мен аны түбүнө чейин.

Өй, кесегүл, минген атым чаалыкты,
Шараптан куй, мен да кетчү саатым чыкты [2:53].

Атасы абдырап оозунан келмеси түшүп турган чакта жөлөк болуп, поэманы жазууга ынандырган, ошол кезде он төрт жашка чыгып калган уулуна арнап «Уулума насаат» деген бөлүмүнөн төмөнкүдөй ыр саптарын окуйбуз:

Он төрттөгү жарык күнүм менин,
Алдыңда даңгыр жолу илим-билимдин.

Эгер айтсам жети жаш курагыңда,

Өстүң уулум кызыл гүлдөй гүлзарда,

Он төртүндө өспүрүмдүн татып тузун,
Кипаристей сен өстүң болуп упузун.

Сен эми чоңойдуң, бүттү го оюнуң,
Кезиң келди кызытчу болот-чоюнуң.

Жан-жүрөгүң улуулугу бийиктесин, аракеттен,
Акылың курчуп турсун, алыс болуп балакеттен.

Арыстандай албуут болуп, урушта жең,
Жаштыгың жалгыз сага болот тең.

Азаматтык абийриңден айрылбагың жеңип чыксаң,
Маскаралап тебелеп башка бирөөнүн ар-намысын...

Кокус бир жомок жазам десең да,
Чыркыраган чындык болсун жомогунда...

Жалтактабай сен ишенгин кеңешиме,
Кызмат кылат кеңешим эгер уксаң дегениме.

Өмүрүң өткөнчө адеп-ыйманды бекем туткун,
Өсүп жет сересине акыл-эс, билим, береке куттун.

Кеңешимди угуп, аңдап-туй, таштап койбогун,
Ким болсоң бол, бир гана бекерпоз болбогун.

Низами уулуна атаңдын атына жамынба да, муну өмүрү унутпа деп эскертет. Ыр менен шугулданууну эңсеген Мухаммедине, мындан өткөн кооптуу кесип жок деп келип:

Курубекер даңк издеген болбос мында,
Низамиден өтөрү жок поэзияда, сөзүм тыңда

деп уулуна эми менден өтүп кетпессиң, андан көрө:

Ыр токуган өзү ардактуу, а бирок, көйгөй,
Илимге ыктасаң, табасың көбүрөөк мөөрөй,-

деп жалгыз карачечекейин түйшүктүү илим жолуна багыттайт. Бул, албетте, улуу акындын илим-билимдин маани-маңызын түшүнүп, анын

кадыр-сыйы да көбүрөөк экендигине көзү жеткенден соңку бүтүмү өңдөнөт.

Акындын «Лейли менен Мажнун» поэмасында өкүмдар ханды да, кызыл камчы аткаминерди да, карапайым калкты да адеп-ыйманга, адамгерчиликке, ар-намыска, жолдоштук бекем шертке, көздөгөн максатынан кайтпоого үндөгөн насаат сөздөр, ойлор аз эмес:

Элге кызмат кылуунун ырахаты жөнүндө

Таш болбосоң сен эгер – эринбестен бап жаша,
Төкөр эле болбосоң – канжолундан кеч калба.

Чаңын чаап, талып бүткөн бутундун,
Алга чамда кийизинде канжолдун.

Оюн салгын керек болсо, четтебе эч чыйырыңдан,
Болсо да эгер багытыңда тикенектер сайгылаган.

Улоонду бер да, жүргүн алга пияда,
Коркпой-үркпөй, кереги жок бетпарда.

Чаалыксаң да, чарчасаң, баскан жолдон,
Аянбагын жолдошундан оорун алып колдон.

Жол кезүүдөн сен чаалыксаң муну билгин,
Кыйын кезде жардам берет жаншеригиң.

Өй, кесегүл, кана толтур чөйчөгүмдү,
Куйчу шарап, көтөрчү сен көңүлүмдү.

Калсын эми жаным сергип, канып тээп,
Көңүл жайпап, жүрөк жайкап [2:60].

Улуулукка алып келчү жөнөкөйлүк жөнүндө

Арызданба көп эле барып басып ар кайда,
Алсыздыгың моюнга ал ошол сага болот пайда.

Болбосо анан күч-кубатың, же чама-чаркың,
Көк тиреген аска-зоодой каада-баркың.

Аша чаппа, көп оолукпа – сандувачы сен эмессиң,
Роза гүлү үстүндө сайрап көнгөн эрте-кечтир.

Жер сойлогон неге канат сермейт араң-арсар?
Кереги жок калканың, эгер болсо купкурч шамшар.

Ат улооң чарчап, илкийт араң-араң,
Жүгүн тартат түмөн-түйшүк арабандын.

Атыңдан түш, эс алсын да, таңды ашсын,
Анан кайра уланткын сен, түгөнбөгөн көр азабын.

Көкүрөк бош, кесегүл, турам чаңкап,
Койчу эми, туптунук шарап менен оозду майлап [2:61].

Бир болмуш жөнүндө

Бир өткөн болмуш эске келди:
Мервде жашаган өкүмдар, о илгери.

Кармаган короосунда ажаан дөбөттөрдү,
Каары-тажаалдыгы жин-шайтандын дал өзү.

Жапайы донуз өңдүү түнт токойдогу,
Дөбөттөр каардуу да, жаалдуу да болгону.

Жабыла атылып үйрөнүп каныккан,
Төөнү да мойсошуп жерге жыккан.

Өнөкөтү ачууга шах алдырган чагында,
Малайларын таштаткан дөбөттөргө таламанга.

Кулдарынан жоош момун бирөө болгон,
Бирок башкалардан көрөгөч, акыл толгон.

Купуя сыр ээлеп аны кыжаалаттан:
Сааты келип айрылат го кандан-жандан,

Жан алгыч шах ал-ал десе иттерине,
Талпагы чыгат го илинип азуулуу тиштерине.

Баарын көрүп-билип алдын ала,
Жоролошот күндө барып итбагарга,

Арылдаган-шарылдаган итканага түн сайын,
Ташып барат тапкан-туткан эт-майын.

Сөөк салып иттерге такыр бир тоюп-койбогон,
Үйрөттү өзүнө айбандарды пендезатын мойсогон.

Келген сайын ар жолу байкуш малай,
Эркелешет жабышып, жаланышып далай-далай.

Капылеттен түш бузулуп, алдырып ачууга,
Каары келиптир дейт шахтын бу момун кулга.

Колун чаап буйрук кылды желдеттерге,
Кайран жанды талатканы кутурган бу иттерге.

Дөбөттөрдөн кем эмес жалаңдаган баш кесерлер,
Маашыркана аткарышат шах буйругун, о безерилер.

Итканага ыргытышты сүйрөп барып дыркырата,
Шамшардай курч азууларга талатканы чыркырата.

Арыстандан кем эмес эңгезердей дөбөттөр
Атырылып келишти го көргүлүктү көрсөтөр.

Ап этерде сүймөнчүк досжанды таанып калып,
Токтошту жабалактап айланчыктап, шыйпаңдашып.

Комдонуп баштарын колдоруна жайланышып,
Жатышты тегеректеп кожоюнду айланышып,

Ушинтип энежан балажанын корголойт – адатта...
Күн да батып, караңгы түн кирди го заматта.

Таң да атып шоола чачып,
Калган чакта күн да чыгып,

Түшүндү чеки иш болгонун шах ойгонуп,
Кейип-кепчип өкүнүп малайларга айтат буйруп:

«Ачууга мен алдырып, мага чала – бул азап,
Күнөөсүз чаарчыкты коюптурмун жазалап.

Баргыла бат итканага, атаңгөрү,
Калгандыр эч болбосо сөөк-пөгү!»

Алдастап кайра кирген кайран итбагарым,
Апкаарып айтат дейт: «О, өкүмдарым,

Бу бозулан, шекили, периштенин дал өзү,
Жараткан өзү сактаптыр, баягындай тирүү көзү!

Ишенбесең өзүң көр керемет укмуш ажайыпты:
Ит талаган тирилиптир - сопсоо дени-карды.

Жамбаштайт эсен-соо кабагым-кашым дебей,
Калыптыр кайраным мардайып эч кебелбей,

Ажыдаар тажаандарың туугандашып момоюшат,
Кулундун бир тал чачы түшпөптүр - отурушат!»

Амандыгын уккан шах кубанып ууртап шербет,
Апкелүүгө хансарайга байкушту буйрук берет.

Өлүмгө өкүм кылынган, о бечара,
Итканадан кайра келди шах алдына.

Өкүмдар өзү да карайт калып айран,
Тигине лаппай дээри он эки саны аман.

Өкүнгөн шах тактыдан туруп келип,
Кечирим суранат көз жашы кылып.

«Кана айтчы,- сурайт шах,- кантип бу сен,
Аман калдың, ишене албайм такыр мен?»

Анда айтат: «Оо, шахым, өмүр сүрдүм -
Итканага сөөк-саак ташып жүрдүм.

Ажаан дөбөттөрдүн сүйүүсүнө кабылып,
Арсайган азуулары калды өзү жабылып.

Кулуң болуп көптөн-көп кызмат кылдым,

Сый ордуна акыры өлүмдү энчи алдым.

Болбогон бир нерсеге көрпендендин,
Таштаттың азуусуна жырткычтардын.

Жанкыйышпас адаты - бир иттердин,
Ит – ынак дос, а сен көр азапка жеткирдиң.

Иттер кылды жакшылыкка жакшылык,
А сен кылдың жакшылыкка жамандык!»

Ушундай бир икаядан онду-солду,
Өкүмдарга бул окуя сабак болду.

Ачылды шахтын көзү - өзүн өзү куткарды,
Иткана, дөбөттөрдү эч эстебей унуткарды.

Бир болмуштун маани-маңызы дал ушу:
Болгону «жакшылык – бул көңүл кушу» [2:191].

Байкуштун кейпинен арылуу жөнүндө

Качангыча кышкы муздай селейесиң,
Сууда аккан чычкан өңдүү шөлпөйөсүң.

Билип кой тагдыр буйруп гүл розага,
Шиш тикенин кошо берген сактанууга.

Керек болсо тикенектей болмок ылазым,
Изги иштин пайдасына бек туруу – парзың [2:57].

Улуктарга кызмат кылуудан качуу жөнүндө

Күн нуру бол жер бетин бүт жылыткан,
Сага эмес Жамшид тою бүйүр кызыткан.

Кайыр-садагасы улуктардын ар-намысың тебелеген,
Булардын бүт баарысын абийирсиздик коштоп келген.

Алды артыңды карап кир хан сарайга,
Өкүмдар – күйгөн от, а сен бир боо пая.

Күйгөн оттун жарыгы тийсе жетет,
Жакшысы алыс болсоң бир каниет.

Бир шамкөпөлөк шам чыракка үйрөнгөн,
Бирок да көп жакындап жалынына күйүп өлгөн.

Өй, кесегүл, дем алат араң-араң көкүрөгүм,
Бата бүткөн шараптан астейдилден өтүнөрүм.

Шарабынан күмүштөн да таптаза кыямынан,
Шарабынан шербеттей көңүл кушун жазган [2:58].

Адамдын ырыскысына көз артпоо жөнүндө

Ыраазы бол өзүңдүн тапкан-тутканыңа,
Көз артпа башка бирөөнүн буюмуна.

Кербезденбе бөтөн тонго - күнөөгө батасың,
Өмүр бою кара такка - жаман атка каласың.

Канаттуу куш күнгө учуп жетем десе,
Тайманбас осолдукту күн күйгүзөт бачым эле.

Дөңгөлөгү жанчып өтөт арабанын,
Денесин жолго жатып алган жыландын.

Шамшарын жалаңдаткан шахит,
Уруш салса болору анык бир ит.

Болбос го түлкүгө арбашууга арстан менен,
Болбос го сүзгүлөсөң дубалды башың менен.

Кесегүл дос: «Калтырба!» деп, мени карап,
Куйчу мага кыжылдама чертме шарап.

Каным башка тээп кубанычка чулганайын,

Кай-Кубададай бейиш багына куланайын [2:59].

Аз сүйлөөнүн пайдасы жөнүндө

Адамга сөз суудай керек - кептин чыны,
А бирок кээде оозду жапкан - болот мыкты.

Талаш жок - суу жан сергитет,
А бирок ким көп ичсе - так секиртет.

Издеп-таап нускалуу сөз берметин,
Акак таштай жарык кыл жердин бетин.

Шоола чачкан сөзүң менен сыймыктан,
Нак берметин издеп тап асыл таштан.

Көз уялткан ак бермет, билип жүргүн,
Дүйнөгө жарык чачат миң бир түркүн.

Хансарайын кулпуртат бир ажайып,
Майда уну дартка дабаа шыпаа болуп.

Асманда жылдыздыр эсепсиз жамырайт,
А бирок адамзат Күнгө гана таазим кылат [2:52].

Жалгыздыкта ыр жазуу жөнүндө

Аттанба сапарга камылгасыз - аярдан,
Алды артыңды каранып куп даярдан.

Ээ, устазым, устазым, жол азабы - көр азабы,
Оо илгертеден таманың жоорулган - ошол азбы.

Чамаң барбы, түйүнчөгүң көтөрүнүп жолго аттан,
Алың жокпу, эшигинди ичтен ил да, өзүң сактан.

Нени окуйсун, барактар актай турат?
Качангыча кайыгың кургак турат?

Оо Низами, оңой эмес алдындагы басчу жолуң,

Кызыр сыңар ачып бер башатын мүрөк суунун.

Мүрөк суудан кана ичип чаңкоонду бас,
Лейли менен Мажнун махбатын ыр кылып жаз [2:62].

Аңыз кептен

Бир күрт баласы Каабага сапар алды,
Капылет ээн талаада эшегин таппай калды.

Албууттанат, айкырат бул күртүм: «Жанында
Баарынын эшеги ээси менен, а меники кайда»

Ызырынып издеп кирет, чарк айланат,
Капыстан эшеги да табылды, атаганат.

Күрт айтыптыр: «Ажаандыгым жардам берди,
Айкырыгым жоголгон мингичимди таап берди!»

Бу күртүң тагдырды ашатпаса кайдан тапмак,
Жоголмок эшеги, жүгүндү ким ташымак.

Опасыз дүнүйөң - күчтүүнүн пайдубалы,
Алдуу алсызды шорлотсо - кимге убалы.

Арстандай албуут болуп жемиңди жедирбе,
Малга окшоп жоош болуп кадырың кетирбе.

Өй, кесегүл, куйчу шарап пиялага бир каналы,
Жаандай төкчү өрттөй болуп жаналы [2:57].

Өткөндү унуткаруу жөнүндө

Качангыча араздайсың тагдырыңды каарып,
Бактыңды табалбай үшкүрүнүп өзүңө наалып.

Айтканымды бекем түйүп эч унутпа,
Өткөндү кой, унуткар да эске алба.

Өткөн өмүр – майрам-тойдун эртеси,

Жайыла элек дасторконуң бүгүнкүсү.

Өткөн өмүр – бул окулган китеп беттери,
Бир болмуш о илгерки аңыз кептеги.

Жашасаң да жети миң жыл, болгонуң -
Улуу китептин жети бабын окуп гана койгонуң.

Кетер болсоң акыры сен да, мен да -
Жашаганың азбы, көппү баары бир да?

Чоң кичүүбү, кары жашпы акыр бир күн –
Кайран дениң айланат топуракка түгөнүп күүң.

Ачыган шарабыңдан куйчу бат-бат,
Аңкыган жытына эс-мас болсом, атаганат [2:56].

Ал эми «**Лейли жөнүндө**» деген бөлүмүндөгү:

Ай чырайлуу араб кызы бүт таңдантты,
Аджем түрктөрүн да жүрөктөрүн жаралатты,-

деген бейтинде эзелтеден түрк тилдүү элдер дени-карды сак, сымбаттуу калк катары эсептелгендигин, орто кылымдык араб чөлкөмүндө араб эместердин баарын аджемдер («тил билбегендер» маанисинде) деп аташкандыгын, түрктөр классикалык чыгыш поэзиясында, өзгөчө Низаминин чыгармаларында сулуулуктун жана келбеттүүлүктүн символу катары сүрөттөлгөндүгүн белгилеп кетүү ылайык.

Буга карама-каршы маанисинде төмөнкүдөй ыр саптарын да кездештиребиз:

Болсом дагы хабеш өндүү капкара өңү-түсүм,
Же ак жүздүү – жаратканды даңазалайм күнү-түнүм

деп, акын хабеш деп абиссиниялыктарды кара, жагымсыз өң-түспөлү үчүн салыштыруу иретинде колдонот.

Акындын «**Пайгамбардын элеси**» деген бөлүмүндө:

Эшигин ачып жети казына-кенчтин,
Төрт акак таштан жасап берметин

деп жети катар асман, төрт стихия – от, аба, суу жана жер жөнүндө кеп жүрөт. Ал эми төмөнкү бейттеринде астрономиялык түшүнүктөр кошо чечмеленип отурат:

Көрпөндө тиригликтен жогорулап бийик учуп,
Улим-Хани ыйык эне түнөгүнө кеттиң сызып.

Көз ирмемде асманга сен кайып болуп,
Утарид да кеткен жолуң таппай калып.

Батыныстуу Зуура нисар жасайт,
Сага топ жылдызды белек атайт.

Маррих да атбагарың - аның дагы,
Тике турат үзөңгүндүн жаныңдагы.

Муштари да өзү сага танданат,
Ак жол тилеп ак батасын ыраа кылат.

Кул сөйкөсү кулагында сүлкүлдөйт,
Кейван дагы кара тонго чүмкөнөт.

Улуу акындын жогорку ыр саптарындагы Улим-Хани дегени азыркы Саманчы жолу болсо, Утарид – асман катчысы аталган Меркурий да ушунчалык тез учкан пайгамбардын кеткен жолун андабай калды маанисинде келтирилет. Зуурасы кадимки эле Чолпон жылдыз. Зууранын нисар жасаганы кадыр-сөөлөттүү коноктордун басчу жолуна алтын-күмүш тыйындарды чачыла кылуу салты. Маррих мында күч-кубаттуу Марс пайгамбардын үзөңгүлөшү катары коштоп жүрөт маанисинде берилет. Муштари – Юпитер планетасы жакшылыктын белгиси катары түшүнүлгөн. Акындын Кейван дегени Сатурн жөнүндө болуп, бейтте пайгамбардын кабарынан дайын болгон ал улуу конокко кызмат кылууга даяр болуп, кара тонго оронуп, чөгөлөп таазим кылат.

Низами Гянжеви «Лейли менен Мажнун» поэмасынын **«Ширваншахтын аты менен китептин бүтүшү»** деген акыркы бабында ширваншахына кыйла эле акыл үйрөткөнү байкалат:

О, өкүмдар, кылымдарга чачкан жарык,
Тирөөчсүң - бу дүйнөнүн миңиндей шах!

Турасың күндөн кийин, сыймыгысың доор-замандын,
Жамшидге тең хантактыны сен даңктадың.

Кай-Кубаддай мүчөлөрү келишкен,
Күч-кубатың тоскоолдукту билбеген.

Ширваншах эмес, бүт дүнүйө шахысың,
О, Ахсатан, Хосровдун өзүндөй акылмансың.

Жазам десең көңүл кушун,
Барактап укмуш, кызык баянын,

Жаныңда жаш келиндей санжыра сөз,
Ай чырайлуу күлмүңдөп, бир күнөөсүз.

Адатың, көңүлүңө төп келген ыр саптарын,
«Ахсант у зих!» - деп кубаттап куп мактайсың...

Бу дүйнөгө эзелки карачы сен,
Хандыктар, шахиншахтар өткөн-кеткен.

Аска тоодой күч-кубаты өзүндө,
Кыраакы бол - түрк мүнөзү өзүндө.

Чыр-чатакты адилет арачала,
Бейкүнөөнү камчы менен жазалаба.

Боорукердик адат-салтын аттап өтпө,
Сый-урматка жетесиң бу дүйнөдө.

Адилет бол, ыйык сакта хан мыйзамын,
Чөгөлөп чөк түшкөндү жанкыйбагын.

Кошоматка кой сойгонго ишенбе, алыс айда,
Душман өңдүү жолотпой тек жаныңа.

Оргуп аккан бийлигинде сабырдуу бол,
Ичсең да шарап, акыл-эсте купулга тол.

Дайым аксың өкүмүңдө, оюңда, бирок да,
Баарыбыздан бийик кудай жалгыз өзү көк асманда.

XV к. антологиясында Низами гуманизм идеясын аркалаган ошол орто кылымдык ислам дүйнөсүндө изгилик ой-иштери менен өз ордун

тапкан Ахи жамаатчылыгынын мүчөсү болгон деп айтылат. Муну төмөнкү ыр саптарынан байкоого болот:

Кереги не ыйламсырап жалынуу бетбакка?
Кереги не болуунун оюнчагы чыткурсакка?

Эмнеге эле кулдук уруп чөк түшөсүң,
Эмнеге эле кол куушуруп бөк түшөсүң?

Кекирейгенге кекирей, паска урба өзүңдү,
Опол тоодой бойду кер, тиктешин сенин көзүңдү [1:183].

Жогорку ыр саптарындагы бийлик эгелерине, аткаминерлерге карата каяша айтуу маанайындагы ойлордун чагылдырылышы орто кылымдык сарай поэзиясында өтө сейрек кездешүүчү көрүнүш. Ошондуктан бул улуу акындын поэмаларындагы каармандарынын турмуштук карманган гумандуулук, изгилик жана адеп-ыймандуулук өңдүү инсандык позициялары аркылуу өзүнүн көкүрөгүнүн түпкүрүндө катылып жаткан купуя сырларын, прогрессивдүү идеяларын көпчүлүктүн калың катмарына жеткирүү бир топ жеңил жүрүп отургандыгын да белгилеп кетүү зарыл. Низаминин поэмаларынын көптөгөн мотивдери элдик оозеки чыгармачылыктын үлгүлөрүнөн алынган. Макал-лакаптарга, накыл сөздөргө ширелген анын чыгармаларынын тили ачык-айрым, образдуу. Низаминин чыгармачылыгы Чыгыш өлкөлөрүнүн поэма жанрынын өнүгүшүнө эбегейсиз зор таасир тийгизген.

Автор төрт ай ичинде төрт миң бейт ыр жазганмын, а эгери көр тириликтин көйгөйлөрү чырмабаганда, ал он төрт күндүк түн ичи бүтмөкмүн деп келип, хижранын 584-жылы жазып бүттүм дейт.

Низами:

Пайгамбар үйрөткөн, ар бир жан түшүнөт:
«Өзүн таанып билген, кудайды таанып билет»

деп, эң мурун өзүңдүн ким экенинди аңдап туй, билим алып, анан өзүңдү бас дейт. Бардык эле илимдердин ичинен башкылары экөө - кудайга болгон ишеним жана опасыз бу дүйнө жөнүндөгү илимдер дейт.

Акын «**Баяндын башаты**» деген бөлүмүндө:

Ал кезде, айтылыт санжырада,
Мектептен окуган кыздар да.

Түркүн жерден очогуна билим кууган,
Кыз, бала деп бөлүнбөстөн чогуу окуган,- [2:66]

деп жазганына караганда исламга чейинки билим берүүдө жынысына карабай жаштар чогуу эле окуп келишкен көрүнөт.

Азыркы Азербайжан жергесинде Ширвандык акын Фалаки (XI-XII к.к.) өзүнүн одалары менен шах сарайында дурус өмүр сүрүп келген. Бирок бул шордуу да кусаматтардын айынан темир торго түшүп, кыркка жетпей о дүйнө сапар тартат. Низамиден жыйырма жаш улуу келген Хагани (XII к.) диван акыны Абу-л-Ала Гянжевинин шакирти болгон. Бирок, кийинчерээк бул экөөнүн ортосунда поэтикалык кайым айтышуулар башталып кетип, саясий баканооздуктун кесепетинен устаз акын дайынсыз жоголот. Көп өтпөй ушундай эле айып тагуулардан улам Хагани да зынданга түшөт.

Низами өзүнүн «Купуя сырлардын казына-кенчи» аттуу эң алгачкы поэмасында сюжеттеги окуялардын жүрүшүнө кээде түздөн-түз аралашып, ичиндеги ыза-мунун ачыкка да чыгарып жиберет:

Ак адилет азыр жок бу жалганда,
Издесең табасың, ал Симург куш канатында.

Уят кеткен бу көк асман асты-алдында,
Тарап кеткен түтүн өңдүү ар-намыс да.

Тур, Низами, көз жашың төк намысыңдан,
Кан аксын көздөрүңдөн канындай көр пенденин.

Е.Э.Бертелцстин пикиринче бул поэма фарсидеги эң татаал чыгармалардын бири. Бүгүнкү күндө бул поэманын кырктан ашуун назирасы белгилүү. Поэма ар бири өз-өзүнчө маани-маңыздык ойлорду камтыган жыйырма масаладан турат. Буларда адамдын күнөөгө батышы жана аны кечире билүү, адилеттүүлүк маселеси, тагдырдын жазмышы өңдүү түрдүү проблемалар камтылган [3:186]. Акын чыгармасын Кичи Азиядагы Эрзинжандын өкүмдары Фахр ад-дин Бахрамшах ибн Даудга тартуулайт. Поэманы окуп чыккан Дербенттин өкүмдары ыраазылыгын билдирип ага кыпчак кызы айдай сулуу Аппакты тартуу кылат. Акын көп өтпөй Аппакка үйлөнөт. И.В.Можейконун жазганына караганда кыпчактар даңазалуу талаа эли! Бул элдин жок болуп кеткенине көп болду, а бирок ал бар, Кыпчак каны көптөгөн орустардын, монголдордун, венгерлердин, грузиндердин, азербайжандардын кандарында жашап келет. Кыпчак аялзаты талаа канын жана эркин өскөн кыял-жоруктарын орус княздарына, венгер рыцарларына, грузин азнаурларына, монгол нөкөрлөрүнө тартуулашкан [1:189].

Низаминин «Хосров менен Ширин» поэмасында Фархад жөнүндө Хосровдун увазири Шапурдун айтканы:

Бир бала бар өзү уста, сени кубандырат,
Жолуксаң аны менен – аты Фархад.

Эсеп-чотту чыгарат бир заматта, үйрөнгөн
Евклидди жана да Птоломейдин Межистесин.

Акындын Межисте дегени Жакынкы жана Ортоңку Чыгышта
Клавдий Птоломейдин «Математика боюнча жыйнагы» болгон.

Низаминин бул бейттери өзүнөн мурунку орток түрк акыны,
айтылуу Жусуп Баласагындын (XI к.) төмөнкү ыр саптары менен үндөшүп
туруусу кызыгууну туудураары бышык:

Алгебра жолдорун даамын тапкын,
Евклиддин капкасын катуу каккын.

Албетте, мында Жусуп Баласагындын Низамиден жүз жыйырма
жашка улуу келгендигин эске алсак маселе түшүнүктүү эле болот. Ошону
менен бирге убагында ал-Фараби, Беруни, Ибн-Сина, Махмуд Кашгари,
Юсуф Баласагуни, эмки Низами Гянджеви, кийинки Улугбек жана Али
Кушчу Самарканди ж.б. Байыркы грек антик акылмандарынын
эмгектерин колдон түшүрбөй үйрөнүп, такай пайдаланып, аларды
өздөрүнүн эмгектеринде эске алып турушканы илим өнөрүнүн мезгил-
доор үчүн чеги болбостугун айгинелейт шекилдүү.

Адабияттар:

1. И.В.Можейко. 1185 год. Восток-Запад. М., Наука, 1989.
2. Низами Гянджеви. Лейли и Меджнун. Собр. соч. в 5 т. Т.3. М., 1986.
3. Е.Э.Бертелцс. История персидско-таджикской литературы. М., 1960.
4. Эшиев А.М. Орто түрк доорундагы педагогикалык ойлор. Б., 2006.
5. Х.Г.Кор-Оглы. Узбекская литература. М., 1968.
6. Алишер Навои. Фархад и Ширин. Т.IV. Ташкент, 1968.
7. Алишер Навои. Семң планет. Т.VI. Ташкент, 1968.
8. Алишер Навои. Стена Искандара. Т.VI. Ташкент, 1968.

Абдурахман Жаминин поэзиясындагы гумандуулук идеялар

Иран-тажик элдеринин улуу ойчулу, аалымы жана акыны
Абдурахман Жаминин (1414-1492) «Саламан менен Абсал» аттуу
поэмасындагы:

Адилет өкүмдар – алыс турган курандан,
Залим хандан миң бир өөдө кудайлаган.

Шоона эшпейт каада-салты, дини да,
Өлкө күчү адилеттүү мыйзамда!

дегени улуу акындын дастанындагы гуманизм, адилеттүүлүк, изгилик идеяларын кучагына камтыган эң башкы идеясы болуп саналат.

Абдурахман Жаминин «Хафт аврангына» («Жетилик») поэмалар төмөнкүдөй удаалаштыкта киришет: 1) «Силсилат-уз-захаб» («Алтын чынжыр») (1480-1485) - поэмасы философиялык-суфийлик, адеп-ыймандык темасын камтыйт. 2) «Саламан жана Абсал» (1480), 3) «Тухват-ул-ахрар» («Асылзат пенделерге сый») (1481) - Низами Гянжевинин «Махзан-ул-асрар» аттуу белгилүү поэмасына жооп кылып жазылган. Поэма масневи формасында жазылып, этикалык, философиялык-суфийлик жана диний маселелер каралат. 4) «Сибхат-ул-абрар» («Актыкты тутунгандардын теспелери») (1482) суфизм жана этика маселесине арналат. 5) «Юсуф менен Зулайка» (1483) романтикалык поэмасы, 6) «Лейли менен Мажнун» (1484) поэмасы масневи формасында жазылган, 7) «Хириднома Искиндари» («Искендердин даанышман китеби») (1485) улуу акындын этика-философиялык, таалим-тарбиялык жана адеп-ыймандык көз караштарын жыйынтыктайт [1].

Саламан менен Абсалдын махабаты темасына көптөгөн Чыгыш акындары кайрылып келгендиги маалым. Алардын катарына араб акындары Хунайну ибн-Исхаку (809-873), Ибн ал-Араби (845-ж.ө.), Ибн-Туфайлу жана фарсы-тажик ойчулдары Абу Али ибн-Сина (980-1037) жана Абдурахман Жами (1414-1492) кирет.

Иран илимпоз-ойчулу Насириддин Тусинин (1201-1274) «Ишарат» деген чыгармага түшүндүрмөсүндө «Саламан менен Абсалдын» сюжеттери араб фолклорунда гана белгилүү эмес экендигине токтолот. Бул дастандын байыркы гректик версиясы жөнүндө сөз жүрөт.

Хунайн ибн-Исхактын версиясы (809-873) боюнча Хурманус аттуу падышанын мураскор уулу болгон эмес. Ошондо анын акылмандарынын бири Саламан деген жасалма уул жасап берет. Ал Абсал деген өзүн баккан аялзатына ашык болуп калат. Падыша окуянын мындай бурулушуна карамандай каршы чыгат. Өз бактысы үчүн күрөшкөн эки жаш деңизге бой урушат. Абсал чөгүп, Саламан аман калат. Ал кийин Зухра дегенге үйлөнүп, ата мураскери катары тактыны ээлеп калуу менен поэма бүтөт.

Ибн ал-Арабинин (845-ж.ө.) вариантында Саламан менен Абсал колго түшүп, барымтага алынышат. Камоодон акылдуу жана айла-амалдуу Саламан кутулуп чугат, ал эми мүнөзү тоң Абсал (бул версияда Абсал эркек болуп катышат) шейит кетет.

Кийинки Ибн Туфайлдын (IX-X к.к.) варианты да жөнөкөй. Поэмада акыл-эстүү, жакшы таалим-тарбия алган эки жаш жигиттин өз ара достугу жөнүндө сөз жүрөт. Алардын дүйнөтаанымдык түрдүү көз караштарынан улам бул экөөнүн достугунун бүтүшү менен аяктайт.

Абу Али ибн-Синанын (980-1037) версиясы боюнча Саламандын иниси Абсал акылдуу, эр жүрөк жана келишимдүү келет. Абсалга өз жеңеси Саламандын жубайы ашык экендигин билдирет. Муну Абсал чечкиндүү четке кагат. Саламандын аялы токтоп калбай, айла-амал менен Абсалга жетүүнү ойлоп табат. Ал сиңдисин Абсалга берүүгө Саламандын уруксатын алат. Биринчи түнү сиңдисинин ордуна караңгы түндө көшөгөдө күтүп калат. Чагылгандын жарыгынан улам таанып калган Абсал бу жолу да жеңесинин сүйүүсүн четке кагат да, агасынан аскер сурап жүрүшкө чыгып кетет. Жүрүштөн ооматы болбой кайтып келген Абсалды эми өчөшүп калган Саламандын аялы эки ашпозчуну паралап сатып алып, тамагына уу берип акыры тындым кылдырат. Окуянын чын-төгүнүн териштирип уккан Саламан аялы менен кошо ашпозчуларды да өлтүртөт [1].

А.Салдадзенин айтымында Ибн Синанын түрмөдө жатып жазган Саякат жөнүндөгү үчүнчү трактаты - «Саламан менен Абсал» аркы дүйнөгө Саякат, б.а. өлүм аркылуу Саякат. Ибн Сина өзүнүн «Көрсөтмөлөр жана насааттар» деген эмгегинде «Саламан сенин эле бир көрүнүшүң, Абсал мистикадагы сенин бир баскычың, албетте, эгер сен ошол мистикага тиешен бар болсо» деп жазган. Ал биринчи Саякат жөнүндөгү биринчи трактатында ошол Саякатты пландаштырууну, экинчи Саякатты – кайра кайтып келүү менен Саякаттоону айтат. Ал эми үчүнчүсү - кайтпас Саякаттоо [2:365].

Хунайн ибн-Исхактын версиясы боюнча Абсал - аялзаты. Белгилүү тажик адабияттаануучу А.Идирисовдун пикиринче «Саламан менен Абсал» аттуу бул байыркы элдик (гректтик) дастандын дагы бир автору белгисиз болгон вариантында падышанын уулу Саламан менен увазирдин кызы Абсалдын ортосундагы чоң сүйүү баян этилет. Эки жаштын

махабатына каршы болгон падышанын каарынан бир өлүп, кайра бир тирилген Абсал менен Саламан баш кошуп, бейкут турмуш кечиришкендиги тууралуу айтылат.

Ушундан улам Жаминин вариантына Хунайн ибн-Исхак тарабынан грек тилинен которулган версиясы негиз болгон деп ойлоого болот. Элдик дастанга Жами өзүнүн этика-философиялык, таалим-тарбиялык жана адеп-ыймандык көз караштарын поэманын сюжетине көптөгөн кызыктуу эпизоддорду кошуу менен окумдуулугун күчөткөн. Хунайн ибн-Исхактын версиясынан айырмаланып Жамиде Саламан акылы тетик, акыл-эстүү жана жөндөмдүү жигит катары сүрөттөлөт. Бул эки вариантта тең Саламан тирүү калат. Айырмасы Жами боюнча Абсал отко күйүп өлөт, ал эми Хумайында деңизге чөгүп кетет.

Дастандын башаты (IX к. чейин) менен Жами жашап өткөн доордун (XV к.) аралыгы алты кылымды камтыса да, дастанга болгон кызыгуу, доордун духун сезүү, анын заманбаптык маанайы жана ушул алыскы эки доордун ортосундагы руханий жакындыктын желаргысы уруп турат. Жаминин бул поэмасы анын «Хафт авранг» («Жетиген») аттуу жетилигине кирген. Жаминин бул поэмасы көлөмү жагынан эң чаканы (1108-1130 бейттен турат). Улуу акын бул поэмасын Тебриздеги түркмөн өкүмдары Якуб-бек ибн-Узун Хасан Ак Коюнлуга (884-896 хижра) арнаган. Чыгарма болжол менен 1480-1481-ж.ж. жазылган.

Жаминин бул поэмасында чыгарманын сюжетине түздөн-түз тиешеси болбогон кээ бир турмуштук көрүнүштөргө акындын өзүнүн жеке көз караштары көркөм чагылдырылат. Акындын поэзиясында адамдагы изгилик сапаттары, адамды сүйүү маселеси, сергек жашоо образын үгүттөө өндүү темалар арбын. Өзүнөн мурунку да, кийинки да атактуу акындардан өзгөчөлөнүп Жаминин поэзиясынан «Өй, кесегүл, куйчу шарап...» деген өндүү ыр саптарын кезиктирбейбиз. Тетирисинче, сергектик маселесине басым жасалат, бул адамдын материалдык жана моралдык жактан өсүүсүнө өбөлгө болору үлгү катары келтирилет. Маселен, акындын төмөнкү ыр саптарын буга мисал катары келтирүүгө болот.

Бир ичкичтин жинди суудан кантип кол үзгөндүгү жөнүндө

Жашаптыр дейт бирөө кулу болгон шараптын,
Анан бир күн өз күнөөсүн аңдаптыр.

Тооп кылып жетиптир акылмандык сересине,
Калыптыр башчы болуп бир вилайет кеңсесине.

Сурашыптыр андан: «Рухуң сенин бийик балант,
Айтчы кана, кайдан сага келди мындай талант?

Өмүрү башың чыкпай жүрдү ичкиликтен,
Айтчы сырын кантип өнүп-өстүң минтип сен».

Анда ал: «Чөйчөктү колума мен көп алчумун,
Сезейин деп даамын, жазайын көңүл кушун.

Бирок чанда гана ой келсе келчү,
Чөйчөк артынан чөйчөк бошоп кетчү.

Бир жолу ой басты чөйчөк артынан,
Ушул эми арылсамчы шарап затынан.

Үзүрүн азыр көрүп жатам ушул ойдун,
Жүз эшигин ачып берген бакыт-куттун» [1:30].

Ушул «шарап» темасы түбөлүктүү тема катары качан да болсо адамзатынын көйгөйлүү проблемаларынын биринен болуп келгендигине дагы бир жолу ынанабыз.

Жами карапайым бир өтүкчүнүн жашоо образы аркылуу күйүмдүү атанын үйүндө азан-казан болгон бала-бакырасына болгон аталык сүйүүсү, алар үчүн кам көрүүсү, алигече базар көрө элек, ал тургай «султандын өзү маашырканып жеген» мөмө-жемиштерден даам таттырууга ою, аракетин, бирок барга топук кылууга үндөөсү ишенимдүү сүрөттөлөт.

Өтүкчү

Жашаптыр дейт шаарчасында Рей аттуу,
Бир өтүкчү көрбөй күн эч жакшылыктуу.

Көйгөйлүү көр тириликтен бүлө багып,
Келчү экен чарык, өтүк жамаачылап.

Кедейдин кедейи атыгыптыр – кургур дүйнө,
Өтүкчүнүн өтүгү жок – бири кем дүйнө.

Бирок эрте жаз мөмө-жемиш бышкан ченде,
Баарын кечип үлгүрчү экен бу адам пенде.

Билбеймин, кантип буга ал жетчү экен,
Коюнун толтуруп үйүнө кайтчу экен.

Балдарын чогултуп, жайнатып түгөл баарын,
Алма, анжир, өрүк татып – дүйнө даамын.

Айтыптыр дейт балдары жеген чакта:
«Өтпөдү тек күнүңөр гүлзар бакта.

Мына бул шекер-ширин мөмө-жемиш,
Султандын өзү маашырканып жейт имиш.

Алдында жайнаганды тойгончо же,
А бирок, көз артпа андан көп нерсеге.

Кедеймин, калети жок, тагдырыма өкүнбөймүн,
Беремин тапканымды, көрүп кара бөркүмдөймүн» [1:29].

Акындын ушул ыр саптарынан ошол орто кылымдык бир карапайым инсандын элеси аркылуу өз эмгеги менен тиричилигин өткөрүп жаткан миңдеген жарандардын балага таалим-тарбиясы көз алдына тартылары бышык.

Ал эми төмөндө бачикинин образы аркылуу али чоң турмушту көрбөгөн, тажрыйбасы жокко эсе, бирок улуунун сөзүнө маани берүүгө үйрөнө элек баланын кейиштүү кейпин көрсөтүүгө аракеттенет.

Түлкү менен бачики жөнүндө аңгеме

Түлкү бачикисин бакка алып келип,
Түшүндүрдү акыл тетик кебин салып:

«Жүзүмдү же, көп тоюнба, а бирок,
Короочу дөбөттөрдөн болгунуң сак».

Бачикиси анда: «Мунуң мага жакпаса да,
Ырас, болдумбу мен жүзүмзарда,

Сабагына чейин түгөтмөйүн,
Итиңерди адатым унутмайым» [1:71].

Окуя андан ары кандайча өнүгүшү мүмкүн эле? Албетте, муну жазып коюп автор башкача болушу мүмкүн эмес, «Карынын сөзүн капка

сал», «Сактыкка кордук жок», «Өзүңө бек бол да, коңшунду ууру тутпа», же «Уурунун арты кууш», алды-артыңды карай жүр деп окурмандардын өзүнө жообун туура тапкыла дегенчелик кылып мыйыгынан жылмайып күтүп калган шекилдүү.

Акын «Катран жөнүндө» деген ырында Ирандын Азербайжанындагы Тебризге жакын Шадибадда туулган фарсы тилдүү акын Катран ибн-Мансур (1010–XI к. 80-ж.ж.) жөнүндө баян этет. Катран 1075-ж. такка отурган Гянжанын өкүмдары Фазлун ибн-Фазлга касыйда, одаларын арнап келген. Ал жөнүндө Низами Гянджеви төмөнкүчө сүрөттөп жазат:

Катран калети жок көркөм сөздүн устаты эле,
Анын бир катранына дүйнө түгөл батчу эле.

Гянжалык шах Фазлунга кызмат кылган,
Өкүмдарга акылмандык китептерин тартуулаган.

Фазлун өзү – берешен май-сүт көлдөй,
Акынына марттыгы агылган жазгы төлдөй.

Эртеси эки эселеп кечегиден,
Төкчү алтын, күмүш этегинен.

Катран ага эмне гана арнабасын,
Ашырып кошуп берген маянасын.

Катран жоготуп өзүн бу марттыктан,
Көтөрө албай абдырады бу байлыктан.

Капылеттен жоголуп жоксуналды,
Үйүн да, мал-мүлкүн да карабады.

Муну угуп Фазлун шах айтат экен:
«Мен билбепмин, таза адам болгон экен.

Ал өзү мээримине баптай эле падишахтын,
Татыктууну туура сыйлоо адаты шахиншахтын.

Бирок ал муну көтөрбөптүр... Мына кызык –
Байкуш, изи да жок, кайда кетти экен сызып» [1:54].

Классикалык чыгыш поэзиясында ошол Катранга окшоп диван акындарынын шахсарайынан кетип калуусу (же сарай турмушунан тажагандыктан, же акыры бир күнү бир балээге кабылбайын деген

кооптонуудан, же чыны менен эле дервиштикке баш оту менен кирип кетип бүт баарынан кечип дүйнө кезип чыгып кеткен беле?) өтө сейрек көрүнүш. Бул, биринчиден, материалдык көз карандылыгы, экинчиден, кармалып калса жазага кириптер болуу коркунучу «өз башынча кетип калуудан» токтотуп турган. Бирок, маанилүүсү шахтын Катрандын бул жоругуна бир чети таң калуусу, бир чети аны инсандык сапатына «мен билбепмин, таза адам болгон экен» деп ичинен ыраазы болуусу, а негизгиси байлык менен бийликтен да ашкан башка маселелер болот экен деген тыянакка келүүсү. Ал эми башкы каарман Катрандын чыны менен эле ошол улуу акын наамына ылайык өзүнүн таза ички дүйнөсүнүн болгондугу менен бүгүнкү күндө да баалуулугу калетсиз.

Жами жөнөкөй көрүнгөн эле маселелерден глобалдуу проблемаларды таап чыгууга устат акылман киши болгондой таасир калтырат. Анын карапайым ыр саптарынан «Карынын сөзүн капка сал», же «Улууга урмат, кичүүгө ызат» деген өңдүү байыркы элдик накыл кептердин бүгүнкү актуалдуулугун сезебиз. Төмөндө кексе карыя менен алигече турмуштун ысык-суугуна бышып каныкпаган тестиер баланын мисалында байыркылардын айтканынын канчалык чындыкка жакын экендигин баамдайбыз.

Абышка жана анын уулу жөнүндө

Аттанып абышка, уулу ага эш болуп,
Жанында эшеги оголе көп жүгү толуп.

Көп жүрүштү, бут талыды, арып-тозду,
Бийик тоолор аркайышып жолун тосту.

Тик жалама аскадан баш айланат,
Тиктесең күү-шарына деңиздин көз байланат.

Алкымың оозго тыгылат – терең коо,
Жалгыз аяк - өтүү күмөн эсен-соо.

Болбойт го эч ылаажы мага да, сага,
Өтсө өтөт сойлоп жүргөн жылан гана.

Жалгыз аяк бу жолдон ким кулаган -
Оргуштаган урма суу жутуп турган.

Учту го кайран эшек чалынып алдастап,
«Кудай, сакта! – бакырат уул карбаластап,

Кетти го эшек менен бүтүн баары,
Кайдан таптык, жок болду» - чыгып каары.

«Өй, уулум, бас өзүңдү, - жоошутат кексе чал,
Болору болду, эч арга жок – табылат мал.

Белинди бекем бууп кайраттан,
Боло бербейт дайыма сен, мен айткан» [1:75].

Орду толгус зыян канчалык ачуу болбосун, балага кошулуп мүңкүрөп калбастан, көптү көргөн, баарын түшүнүп билген кадырман карыя башы ката элек өспүрүм жигитти «мал табылат, жаның аман болсун» дегенчелик кылып жооткутат. Ал эми төмөндөгү баянында төөсүн жоготкон ошол арабдын төө жоголгончо аны менен кошо мен жоголбоюмбу деп чөл адамы үчүн төө жаныбарынын канчалык маанилүү экендигин жеткиргиси келет. Көчмөн түрк баласы жылкыны, инди инсаны пилди аздектегендей эле, араб адамы үчүн да төө дал ошондой эле мааниге ээ болгондугу жашырын эмес. Араб жараны үчүн төөсүнөн айрылуу – бул трагедия.

Төөсүн жоготкон бир арабдын арманы

Бир араб жол жүрүп үргүлөйт - кычашканын,
Түк сезбейт төө үстүнөн жылбышканын.

Төө туюп, арыш керет жеңилденип,
Күлүк аттай жалгыз өзү чөлдү кезип.

Таңкы нурдан эрме чөлдүн ойгонду бу кургуруң,
Төө түгүл изи да жок – жоо ургурдун.

Кирди айкырып: «Төө алдырдым,
Ээн талаа, эрме чөлдө жалгыз калдым!

Жазмыш тагдыр эгери болсо кенен,
Жоголмокмун мен дагы төөм менен!

Кайда басып, кайда бурса эстүү буурам,
Кошо жүрсөм аны менен бассам-турсам.

Изилдеп мени тапкан ченде,
Табылмак төөм дагы ошол кезде!» [1:91]

Төмөнкү ырында Жами чыгыш акындарына мүнөздүү «Уугум сага айтам, уулум сен ук...» тариздеги бийлик адамдарына «акыл үйрөтүү» маанисиндеги «жакшы» хан болууга кыйыр үндөгөндүгү байкалат. Мындай салттуулуктун бийлик эгелерине, аткаминерлерге таасири тийбей койгон эмес деп ойлоого негиз бардай. Анткени, ушундай кулагына кыт куйгандай эсинде калтырууга дарамети жеткидей акылман насыяттарды даанышман гана адам бере алмак.

Бийликтин төрт касиети жөнүндө

Ар-намыс, акылмандык, марттык, күчтүү кол –
Мына ушунда турат бийлик - көрсөтүп жол.

Бийик рухуң - кулу болбо махабаттын,
Өкүмдарлык мойунунда, аска-тоодой салаватың.

Сүйүктүү аял үчүн баарын чачпайт,
Четтеп улуу иштен, жүктөн качпайт.

Өзүнү башкара албаган улук хан,
Мамлекетти башкарат кайдан анан.

Дөөлөтүңө ор казганды азгантай,
Кадемин катырып кой жалтактабай.

Намысың, эркиң, акыл-эсиң – баары ушунда,
Кошуп айтар башкам жок – тулпар тушунда! [1:86]

Хосров Парвиздин өз уулу Шируйеден каза табышы

Фархад аты аска-зоо ураткан,
Ширинге ашыктык оту жанган.

Ширин да толукшуйт жүрөк кага,
Купуя сырын ката албай кайра-кайра.

Кызганычка жалын болуп шах чулганды,
Толо бейкут кырманын өрткө алды.

Заар-уусун тартуу кылып мыктап сактап,
Түшкүлүк Фархад үчүн куп даярдап,

Фархады учуп кетти...күнөөлүү да, күнөөсүз,
Парвиз менен Ширин калды - бир түнөөсүз.

Тогошкон асман-жылдыз - тепки-буроо,
Шируйеге шамшар сунду - канды булоо.

Өкүмдар ажал тапты өз уулунан – тагдыры да,
Кол жууду, калбады – хандыгы да, Ширини да [1:82].

Махабат темасы Жамиде да башкы темалардын бири болгон. Бул түбөлүк тема эзелки ал-Фараби, Рудаки, Фирдоуси, Гурганиден баштап Низами, Токтогул ырчы, Кутб Хорезми, Бабурга чейинки белгилүү да, белгисиз да ыр жазуу менен шугулдангандардын, ырчы атыккандардын акылдын «кой-ай» дегенине кулак салбаган, жүрөгүнөн кайнап оргуштап чыккан бир ажайып да, бир тозокко да тете ички дүйнөсүнүн өзөгү беле. Ушундан улам ошо кезде гана Лейли менен Мажнундагыдай сүйүү болгон беле деп бүгүнкү окурманды да бушайман кылуусу бекеринен болбостур.

Эрме чөлдө бир ашыктын кум менен тактайга жазганы жөнүндө

Бир календер эрме чөл, ээн талаадан,
Жолуктурду Мажнунду эстен танган.

Олтурат кум толтуруп, ойлуу терең,
Жазат, чиймелейт бирдемкени колу менен.

Кеп узатат акырын ал бу дервишке:
«Тактайыңда ал эмне? Катпы? Кимге?»

Азап чекпе, баары бир пул – бу шамал,
Жазуунду талаага чачып салат – беймаал.

Эсиңе кел! Катыңы ким окумак,
Кумжазуун тактайыңдан бат соолумак?»

«Өзүмдү өзүм сооротомун, - Мажнун айтат, -
Ашыглыкты сүйүктүүмө көкүрөгүм ырдап жатат.

Ысымы мына – деми мени жашаткан,
Жазамын сүйүү дастан жашарткан.

Лейлимден аты гана мага калды,
Ушундан бийик бакыт менде барбы!

Чаң жугузбай бу буюмга таза-терең,
Жашап келем сүйүүдө анын аты менен» [1:26].

Ал эми Жаминин бул ыры окурманын эки анжы ойдо калтыруусу да мүмкүн. Жеңүүчүнүн ролунда караламан калкты чалгыдай чапкан ошол жутта курсагы ток мардайган кул турабы, же өзүнүн кул экендигин сезбеген ошол кулпенденин трагедиясы турабы? А, балким, ошондой каран түндөрү «замбирек күрүлдөсө, музанын оозу жабылат» сыңары моралга орун калбай калган беле? Же бул маселе ушундай салыштырмалуу түшүнүк беле? Акын ушундай башкатырмасын ортого таштап орто кылымдык (азыркы да) окурманына «кантээр элеңиз?» дегенчелик кылып мыйыгынан жылмая байкатпай асте серепчилеп байкап турат кейпи.

Мактанган кул жөнүндө

Мисирди бир жолу жут басты,
Жардамы жок мүңкүрөп журт калды.

Кээ бири чыдабай азабына көргүлүктүн,
Жан кыят көтөрбөй түйшүгүн түшкүлүктүн.

Бир тиштем каткан нанга жанын кыймак,
Ким болбосун, бирок аны ким тыя алмак.

Ошондо бир акылман жолуктурду гуламды,
Бой көтөргөн, кекирейген, тааныбаган тууганды.

Жаадыраган жаз күнүндөй жүзү менен,
Жаңырган айдай эмес ийилип чийилген.

Мардайып, мантайып арыш керет,
Кайырчылар арасында падишахтай өзүн сезет.

Акылман дептир: «Өй, кулпенде, ач көзүңдү,

Уят эт, элди кара, кармансаң боло өзүндү!

Адамдар арга жоктон кыйрап калды!
Кандайча тагдыр сенден кыйгап салды?»

Гулам айтат: «Байым бай да, берешен,
А өзүм кедейдин кедейи элем итке минген.

Анын кампасы буудай, унга толгон,
Анын малайында «жут» сөзү такыр болбогон.

Бейиштин багында мен жыргап куунайм,
Кардым ток, кайгым жок! Эмнеге ыйлайм?»

Мына ушуну унутпай билип жүрсөң,
Ким үчүн милдетинди көңүлгө түйсөң?

Туз таткан жериңе миң ирет салам айт -
Дүйнөнүн да, өзүңдүн эмириңе - кут жаайт! [1:17]

Бүгүнкү морал менен орто кылымдык моралды салыштыруу эки түрдүү салмактагы мушкерлерди таймаштыргандай эле болушу мүмкүн. Бирок Жамиге чейинки жана анын замандаштарынын түшүнүгүндө акты ак, караны кара деп атаган эле дурустай. Муну «жашоо - бул күрөш» деген түшүнүктү түз эле өзүндөй кабыл алган сабаты толук ачылбаган түркөй араб ата да «башкача болушу мүмкүн эмес, так ушундай эле болушу керек» деген түшүнүгү ал үчүн - догма.

Көчмөн арабдын ат коюшу жөнүндө

Бир календер эрме чөл кезип чаалыгып,
Калды конуп бедуинде сааты чыгып.

Байкады чогуу отуруп уулдар менен:
Аттары Арыстан жана Бөрү экен.

Малайлары жүгүрүп кызмат кылган:
Кызыгы Козу жана Кой деп аталган.

Дервиш сурайт: «Оо, урук анабашы,
Буга чейин эч укпапмын мындайды».

Ошондо шайык айтыптыр кепти кынап:
«Балдарыма таалим бердим катуу кармап.

Душмандарын тайманбастан кыйратсын деп,
А малайлар болгону дасторконду тейлесин деп.

Аркырап арыстандай албууттанып турушса,
Карышкырдай кыргын салса чоң урушта.

А малайлар бейкапар момун койдой,
Кызмат кылсын бейкуттукта ойдогудай» [1:38]

Аталар жана балдар проблемасы кече-бүгүн гана чыкпаптыр. Атанын катуу колунан, уюткулуу насаатынан ойдогудай таалим алып эр тарткан уул кези келгенде өзүнүн табиятын турмуштун нугунун өнүгүү табиятына алдырып койгон мисалы да арбын кездешүүсү жаңылык деле эмес. Ошондон да атамзамандан берки эл оозунан түшпөгөн «Жакшы уул ата мурасы...», «Атадан наалат алган кайра турбайт», «Агасын агалай албаган бирөөнүн үйүн сагалайт» өңдүү накыл сөздөрдүн ушунча доор басып өтсө да заманбаптыгы күчүндө бейм.

Кесир уулду жемелөө

Ата уулдарын мен айттым, бу да керек –
Алардын ажырагыс пайдубалы чынар терек.

Кудай сакта, мээрим жок жаман уулдан,
Ичтен чыккан жат жаман - кас душмандан.

Ырасы, сенейген, жаалданган оңолбосо башында,
Кармангын лакап кепти - адам аласы тышында.

Кезинде болбогон дейт Ной уулунда адеп-ыйман,
Кекирейген, ою пас, тажаан жаман.

Аны карт Ной өзү каргышына алган экен,
Барса келбес жерине кууп салган экен.

Дуба кылып көз жашыңды көлдөй кылгын,
Дурусун кудайдан эр азамат уул сурангын! [1:39]

Жами төмөндө талибине материалистик да, идеалистик да позицияны бел туткан муалимдин шакиртинге астейдил түшүндүрмөсүн келтирет. Эми шакиртинин берген соболуна да баракелде! Ошондон башка жумуш калбагандай. А бирок, орто кылымдык кадимки эле момун мусулман адамынын көкүрөк дартынын бири уулдуу болуу, анысы да атасынын дал өзүндөй болуу көйгөйү түштөрүнө да кирип жүргөн шекилдүү. Ошон үчүн да байыркы акындардан баштап ошол Жамиге чейинки (андан кийинки да) акындардын дээрлик баарында «жакшы уул» темасы козголуп келгендиги бекеринен болбогондур.

Илимпоздун талибине жообу

Талиби сурайт экен: «Оо, даанышман муалимим,
Өзүнүн баласы экендигин кантип билсек дегеним?»»

Жооп берет илимпоз: «Кимиси өз атасын тартса -
Жаманбы, жакшыбы кеп анда эмес, чынын айтса.

Башында окшобостур ... Мезгил өтөт,
Маалында окшошот атасына - баары көрөт.

А чыны таптакыр окшош болбоо өзү жомок,
Анда атакеси аны өгөйлөсө туура болмок.

Уй буудайыкты көк тамырлар арасындагы
Айырмасын таба албайсың буудайдан талаадагы.

Тең-тең болуп чогуу өсөт, а бирок
Эгин бышат, терим келет, тийип орок.

Анан дан айтат: «Эй, күрмөк, сен жарыбаган,
Тең эмессиң сен асыл зат буудайга арыбаган!» [1:85]

«Тилиңе тишиң күбө», «Тилиңе тибиртке», же «Айтылган сөз, атылган ок» деген өңдүү элдик накыл кептердин тарыхы кайсыдыр бир мезгилде кандайдыр бир башаты болгондугунан күмөн кылуунун кажети жоктур. Аны «ал ошентип айтты эле», же «мен минтип айттым» деген түшүнүктөрдүн кудуретинин коомдук пикирди түзүүчүлүк ролу кадыресе элдик колдонууда экендигине толук ишенген пендезат улукзаадалардын «бир айтып койгонун» пир тутуп аны өзүнүн, же белгилүү бир топтун кызыкчылыгына, өтө натыйжалуу колдонууга аракеттери Жаминин көз жаздымында калган эмес экен.

Көчмөн араб жөнүндө

Багдадга келген кадимки бир бедуин,
Отурду сарайынын маңдайында халифтин.

Өкүмдардын буйругуна ылайык хансарайга,
Тиги көчмөн келтирилди бир заматта.

Катар-катар дүйүм-тамак артынан,
Палудага кезек келди го тамак затынан.

Таттуулугу ак таңдай ырчы тилиндей,
Жапжаш айдай күнчүрөктүн илебиндей.

Бул тамактан ар култум жуткан сайын,
Тилге жетип жетпей ээрип кетери дайын.

Баарын жеп түгөтүп, аллага тооп кылып,
Тайсалдабай, эч тартынбай айтты минтип:

«Оо, калканычы, жарыгы адамдардын мендей,
Ырыскымды насип этип сөз бердим мындай,

Күндө эми кечип баарынан,
Мында келем оо, кут даарыган!

Түштөнүү сени менен мага бакты,
Палуда даамы аябай жакты!»

Анда күлүп халиф айтат: «Оо, коногум,
Андабаган тек купуя сыр түйүндөрүн.

Эмкисинде сени мында киргизишпейт го,
Дегеним курубекер убара болосуң го?»

Араб айтат: «Анда сен күнөөгө гана батасың,
Кесир болсоң бузулганга убадамдын батасын!

Эгер сен мени кирсин дебесең,
Анда ким мени айыптайт, билсең?» [1:67]

Жами тамсилинде не дегиси келди эле? Мунусу карылыкка кадыресе бел уруп калганда чыккан кыязы. Кайсыдыр бир «жаш» каламдаштарынан

бирөөсү «аксакал» акынына өзүнүн чын пейилдүү өбөк-жөлөгүн карыя акын үчүн эми «керегиң ташка тийгирдей» таасир калтыргандай. Бирок, карга илегилектин сунушунан кыйды ойду көрбөйт, жүрөктөн чыгып жатканын да билип турат. Эми деңиз стихиясына сүңгүп кирип калган карт карга үчүн артка кайра кайтуу куру кыял эле.

Карга менен илегилек жөнүндө

Көздөн калган, капаланган бир карга,
Күн өткөрөт деңизде калбай башка арга.

Деңиздин туздуу даамын күндө татып,
Суу ичмей адаты жээк бойлой басып.

Ошондо деңизге илегилек конот аппак кардай,
Изгилик булутунан насиптин тамчысындай.

Каргага анын боору ооруп, ал анткени,
Деңиз суусун болбойт го күндө ичкени.

Илегилек айтат: «Жийиркенбе сен мага,
Тузсуз суумдан бөлүшөйүн мен сага.

Анткени менде дайым жүрөт белен,
Мупмуздак суу жемсөөмдө кенен».

Айтат карга: «Тууганым, боломун жүрөкзаада,
Туздуу сууга даамымды жоготомун кайра анда.

Тузсуз суудан чаңкоомду басып алып,
Туздууну кантип татам жалгыз калып.

Сен кетесиң, а менин жарты күнүм батып,
Каламын мында суусоодон жаным катып.

Ондуусу ачуу суумдан калбайын,
Башыма бир балээ үйүп албайын!» [1:63]

Вамектин берген жообу жөнүндө

Көп нерседен кабардар бир пенде,

Сурайт дейт: «Не купуя сыр, Вамек сенде?

Азранын сүйүүсүнөн азап чеккен, өй бурадар,
Эмне жетпейт силерге, оо мажнундар?»

Жооп берет: «Издеп келем ит үрбөс
Башпаанек адамдын көзү көрбөс;

Чатырымда суу жээгинде уланып сүйүү тою,
Алтыным менен бирге болсом өмүр бою;

Айкашсам деним менен, жаным менен
Бейиште бут басып эч бир жан көрбөгөн.

Эн талаа эрме чөлдө өткөрүп өмүр саатын,
Көздөн далдаа кезиктирбей адамзатын!

Ошондо мен ажырабай аны менен тогошомун,
Ошондо мен эки анжыдан бошомун.

Ансыз мен азапты тартканым тарткан,
Коркуп келем күтүүсүз айрылуудан.

Бирок мен тагдырыма тан берем да ишенем,
Бактылуу жазмышымды күтүп келем!» [1:81]

Жами өз доорунун акылманы, ойчулу жана кадырман карыясы катары хансарай чөйрөсүнө, жалпы жаамы журтка, аткаминерлерге кеңири таанымал болгон. Аны менен учурашуу, маектешүү баарынын деле үлүшүнө туура келе бербеген. Улуу акынды кадырлуу коногу катары той-топурда, кадыр-сөөлөт күткөн майшийаттарда күтүнүп алуу үй ээсинин зоболосун көтөргөндүгү да анык. Кат-сабаты араң ачылган кайсы гана инсан болбосун Жаминин «Жетилигинин» жок жегенде бирөөсүн көзүнүн майын коротуп окуп да чыккандыр. Ошол аткаминерлердин көпчүлүгү илим-билимден алыс, түркөй келип замандын агымынан артта калып, бирок бийлик менен байлыгына чиренген пенделерден болгондугу да жашырын эмес. Жами төмөндө ошону айткысы келип жаткан көрүнөт. Анын чечими - Жамининин орду аерде эмес, куулугу ашынган шумпайлар менен чогуу болуу бүгүнкү да, кийинки да планында жок экен. А чынында акын суфизм агымынын идеологиясын тутунган инсан катары оюн-зоок, шатыран-шатман өмүр сүрүү, ичкилик суудай аккан жердин азиз мехмону болуусу ойго келбес иш болмок. Анын стихиясы - Лутфи, Сакаки, Биржонди, Сайфи Сарои, Атои, Навои, Мирхонд, Ашрафи өңдүү

илим-билимди жана поэзияны пир туткан санаалаштарынын чөйрөсү, анда поэзиядан башка да түрдүү темаларда дискуссия өткөрүү, өзүнүн көз карашын жактай билүү. Жами өзү өтө карапайым жашоо образын карманган, жупуну гана кийим кийип, барга топук кылган улуу инсан болгондугу маалым.

Бир акылмандын чечими жөнүндө

Бир кадыр-сөөлөт күткөн адам,
Чайына чакырды досторун кадырман.

Чакырык кат жөнөтүптүр бир акылманга,
Теңептир өзүн ошол даанышманга.

Ойлонуптур акылман: «Буларың баары -
Бейнысап жеп-ичкенден билбеген башканы.

Дос күтүнүп астанадан аттап кирсем,
Албетте, шарабын да, чайын да ичем.

Бу ар кошкондо акыл-парасат болбогон,
Ичип-жеймби көңүл кушум толбогон.

Каада күтүп эрмектеп чакырды го меймандыкка,
Теңсинтип ыймандан жок буларга курмандыкка.

Кадыр-барк, намыс кетмек анда менден,
Кетмекмин пас адамдар сазына батып терең» [1:44]

Акын төмөндөгү баянын шаар көрбөгөн көчмөн адамынын азан-казан калаа турмушунун агымына биринчи реакциясын пародия иретинде жазган шекилдүү. Отурукташкан калктын көчмөндөргө карата текебер мамиледе болгондугу жашырын деле болбогон кыязы.

Бир көчмөн жөнүндө

Бир көчмөн шаарга келет эл дүрбөгөн,
Буга чейин эч бир болуп көрбөгөн.

Көп тилдүү жети кошкон калың калктан,
Кулак тунат ызы-чуу кыйкырыктан.

Кымгуут аарынын уюгундай эл агылат,
Бири сүзүп өтсө, бири артка уруп кысат.

Базарда ар кимдин өз мыйзамы -
Кыйкырыгы, сөгүнгөнү, түртүшкөнү, кысылганы.

Бири чыгам десе, бири кирсем деген,
Жарып өтчү жол да жок калың элден.

Тиги байкуш коркуп да алды,
Акыры бир коңулду да тапты.

Анан айтат: «Мындайда талаш-тартыш,
Кеп эмес өзүмдү да таппай калыш.

Мында мен өзгөчө белги коюп алсам,
Азан-казан түртүшмөдөн аман калсам».

Ашкабагын көтөргөн колу талып,
Байланыптыр бутуна белги кылып.

А эгери өзүмдү таппай калсам,
Ушул ашкабактан таап алсам.

Акыры аны уйку алып жамбаштады,
Бир тамшакөй ашкабагын чечип салды.

Анысын өз бутуна байлап алды,
Уктамыш болуп жатып калды.

Турду го көчмөнүм көзүн ачып уйку канып -
Ашкабагы башканын бутунда турат го байланып.

Кыйкырат дейт: «Өй, безери, тур ордуңан,
Шейит кеттим, шекили, сенин айыңан.

Бул сенби же менби? Өзүмкү го каш-кабагым,
Анда кайдан сага барып калды ашкабагым?

А эгери сен мен эмес өзүң болсоң,
А мен киммин? Кайдамын? Айтсаң!» [1:17]

Акындын төмөнкү тамсили «мактоо адамды көптүрөт» дегендейби, же бир чети бизге көптөн маалым «Эшек менен булбул» тамсилине да окшошуп кеткендейби:

Короз менен муэззин жөнүндө

Бир жолу айтыптыр корозго муэззин:
«Сен гана намаздын убактысын билесиң.

Ар дайым сааты менен кыйкырасың
Адашпастан түк бир жаңылбайсың.

Эх, достум, болуп ушундай бийик акылың,
Жарашат жерде эмес асмандан үн салышың!

Качангыча макиядар ортосунда зоболойсун,
Качангыча акыр-чикир арасында томолойсуң?»

«Ээ, чын эле, - деп короз да өкүнөт, -
Менин сезимим мокоп кеткен өңдөнөт.

Үйрөнгөн адатымды ары таштап,
Көккө сызсам бийиктеп канат кагып.

Тоокканада жердеги эмес, бейиштеги,
Асмандагы короз менен тирешсемби!» [1:74]

Акындын аян түш көрүшү жөнүндө

Түн бир оокум ушул бейтке жеткенимде,
Кыял чулгап уйкуга мен кеткенимде,

Учу кыйырсыз жапжарык жол көрүндү,
Күн сырына айкалышкан жүрөк өңдүү.

Бу жолдун таптакыр чаңы чыкпайт экен,
А суусу жери менен эч айкашпайт экен.

Булганычын, же ыплас жерин байкабайсың,
Канча бассаң да эч бир чаалыкпайсың.

Кезинде добуш чыкты кишенеген, дүпүрөгөн,
Керней үнү, байрактардын шарпылдаган.

Бу эбегейсиз күч сүрүнөн эч качалбай,
Коркунучтан шалдырадым бутум баспай,

Көрүндү ошондо бир бийик айван,
Шашылдым аны көздөй мен аптыккан.

Жашырынып отурсам деп ошол жерде
Байкатпастан өзүмдү бу кошун өткөн кезде.

Оо бир кезде баатыр сындуу аскер башы
Атып чыкты доорлор пашасынын атасы.

Астындагы аргымак ат алкынат,
Саркер өзү күндөй болуп жаркылдайт.

Ак олпогунун сыртында шах кийими,
Желкесине тийип турат чалмасынын кыйыры.

Жылмайганы таң калтырып мени,
Кооптонуумду кууп салды деги.

Бат жакындап колумду өптү жубатып,
Сурамжылап ал-ахвалды, кубантып.

Эреркетти мамилеси өкүмдардын чын көңүлдөгү,
Жаманыма-жакшыма беш күндүк бу өмүрдөгү.

Агылган бермет сөздөр даңазалуу шахымдан,
А бирок берметтери калбаптыр кулагымда...

Турдум да түш жорудум - чече албадым,
Аргасыздан жардамды акыл-эстен сурандым.

Жооп алдым: «Маани-маңызы бу аяндын -
Моюнга алуу баалуулугун чыгармаңдын.

Көз ирмемге да таштаба каламыңды!
Баштадыңбы – аягына жеткир дастаныңды!»

Айтылган бу сөздөрдү көкүрөккө түйдүм,
Айкын болуп бүтчү ишимди аңдап-туйдум.

Бу сөздөрдүн аңкыды жыпар жыты,
А аян түш дастанда аткарылды чыны [1:33]

Бир карыптын түшүн жоруу жөнүндө

Бир жолу билерманга түш жоруган ажайып,
Келиптир ал-ахбалы итке минген бир карып.

Айтат дейт: «Мени чочулатат көргөн түшүм -
Бүлүнгөн бир кыштакта калыпмын жалгыз өзүм.

Көзүм жеткен жерди кыдырып мен карабайын,
Бүт айланам кыйраган кайда гана барбайын.

Карбаластап кулап түштүм бир орого -
Капылеттен туш келдим эсеби жок казынага».

Түш жоругуч кытмыр күлүп бечарага
Айтыптыр: «Мындай аян жалгыз сага

Ар кимге эмес эзели! Айтарым сага гана
Чарыгыңдын таманын болот менен такала.

Дөңсөө арты чалдыбарга жөнөп жеткин,
Бутуң менен жерди катуу тепкин.

Кай жерине түшүп кетсе баскан бутуң,
Ошол жерди терең каз колуң менен чуңкурун.

Качан гана жер асты жолун тапкан ченде,
Табасың ошондо сен эсепсиз байлык кенчти».

Келекени чын көргөн бу азиз момун
Айтканын айтканындай аткарды бары жогун.

Эки кадам басып-баспай кулаганы,
Көп кыйналбай таап алды казынаны.

Мен муну мисал кылып айтып бердим:
Максатка жетүүнүн айкын жолу - ишеним.

А эгери көкүрөктө үмүт оту жанбаса,
Анда изденгениң куру бекер далбаса [1:34]

Бир намаалым акын жөнүндө

Келиптир дейт султанга акын аты намаалым,
Айтат экен: «Оо, даңазалуу өкүмдарым!

Сенин урматыңа касыйданы арнап жаздым,
Ал – Сухайл, жапжарыгы жылдыздардын.

Ырларында көбү сени даңктаган,
А бирок нак берметин бере албаган».

Сунуптур таазим этип бир баракты -
Анысында жазылган шахтын гана бир аты.

Караган барагын шах каарыптыр ачуудан:
«Эй, ырың кана? Адаштыңбы акылдан?

Сен бир гана ысымымды жазууга даапсың,
А биздин пашалык даңкыбызды даңктабапсың!

Айтпапсың сен хантактыны, таажыны да,
Адилдигин өкүмдардын, мыйзамдын да ...

Унутупсуң, мына бул колум менен султандыкты
Тикеледим! Шакабаңбы? Чанганыңбы амандыкты!»

Акын дептир: «Акылмандык, күч-кубатың, ырайымың –
Ушул бир ысымга батты бүткүл даңкың.

Кимде ким паша атын окуп чыккан,
Сенин санжыргалуу даңазаң эсте калган.

Ысымың өзү – бийлигиндин атак-даңкы –
Бир чоң китебинден миң-миң артык заты.

Чынында чындык менде, ысымың гана атаганым –
Даңазалуу улуу урматыңа арнаганым!» [1:20]

Пакизалик жөнүндө

Намаз алдында бир азиз момун,
Деңиз толкунунда алмак болду дааратын.

Анысында кызыл-кочкул ылайланган,
Балыгы да баары бар былкылдаган.

Деңиз тереңинен олжо издеп шайланышат,
Канаттуулар ызы-чуу суу бетинде айланышат.

Айтыптыр ал: «Бүт макулук бу деңизде!
Кандай шоокум, кулак тунат бу кеңдикте!

Кантип мен намазга жыгылам жаратканга,
А эгери бети-колум жууган болсом бу толкунга.

Замзам өңдүү ыйык сууну пенде жуткан,
Издеп келем адам заты ыйык туткан! [1:48]

Кыргызстандын түштүгүнөн Жаминин «Нафакат ал унс» («Достуктун желаргысы») аттуу белгилүү суфийлердин өмүр таржымалын баяндаган жана «Силсалат аз-захаб» («Алтын чынжыр») аттуу Гераттын өкүмдары султан Хусейин Байкарага арналган поэмасы табылган. Ушуга байланыштуу Э.Тенишев эгерде Кыргызстанда белгилүү авторлордун арабча жана фарсыча эмгектери ушунчалык кенири тараган болсо, кыргыздар өзүлөрүнүн чыгармаларын араб жана фарсы тилдеринде жаратышпадыбы экен деген суроо коет. Кыргызстандын территориясында ошол эле айтылуу орток түрк акыны Алишер Навоинин түрк тилиндеги дивандарынын литографиялык басылмалары изилденип элдин кенчине айланган. Ушундан улам Э.Тенишев илгери Кыргызстанда араб жана фарсы тилиндеги гана эмес, түрк тилиндеги да чыгармаларды окуп келишкен го деген тыянакка келет [3:47].

1492-ж. дүйнөдөн кайткан Жаминин урматына Навои «Дүрбөлөңгө түшкөндөрдүн бештиги» аттуу эмгегин жаратат. Жамини элесин түбөлүккө калтыруу максатында Алишер Навои анын суфизмдин тарыхы боюнча «Жүрөктөн чыккан ыйык жердин достук желаргысы» аттуу китебин фарсыдан түрк тилине которот. Улуу акын бул эмгекти жөн гана которуп тим болбостон, ага Фадриддин Аттаранын «Ыйыктар жөнүндө

наама» аттуу белгилүү китебин пайдалануу менен кээ бир индиялык жана ортоазиялык шейхтердин, анын ичинде Кожо Акмат Ясавинин өмүр баяндарын кийирген. Навои бул эмгегин «Кең пейилдиктин жыпар жыт махабатынын керимсели» деп атайт.

Ошол атактуу фарсы акыны Абдурахман Жаминин «Ал-Кафиинин кыйынчылыктарын чечүү үчүн жеткиликтүү пайдалуу эскертмелер» аттуу чыгармасынын кол жазмасын бир-эки жылдын ичинде эле Балхта таланттуу чебер каллиграф Дөөлөт Мухаммет ибн Теңир-берди Кушчу көчүрүп жазгандыгы маалым [3:39].

Алишер Навои «Хамсесинин» («Бештигинин») «Искендердин чеби» аттуу акыркы поэмасын бүткөндө өзүнүн насаатчысы жана улуу досу Абдурахман Жамиге көрсөтөт. Жами кол жазмага көз жүгүртүп, колун шакирт досунун желкесине коет. Заматта анын көз алдына бейиштин багы тартылып, анда бир топ улуу адамдар жүргөн болот. Ага алардын бирөө жакындап келет - бул атактуу акын Хасан Дехлеви болуп чыгат. Дехлеви Алишерге тигил кишилер сүйлөшөбүз деп жатышкандыгын айтат. Алишерге үчөө жакындап келет: ортосунда Низами, оң жагында – Эмир Хосров, сол жагында – Жами өзү. Бул үчөөнүн артында Фирдоуси, Унсури, Насир Хосров, Анвари, Хакани, Санаи, Саади. Булар X-XI к.к. Фирдоусинин жана XV к. ортосуна чейинки Жаминин заманындагы атактуу акындар эле [4].

Н.Конраддын пикири боюнча философ, филолог, музыкант жана суфий акын Жами үчүн дүйнө таанымдын эки чөйрөсү: материалдык дүйнө менен чыгармачылыгынын купуя сырлары жашайт. Ошондуктан анын кол жазмаларында мистикалык ой-толгоолору менен кошо поэзия, риторика, музыка боюнча трактаттары бар. Ибн Рушд өзүнүн рационалиزمди, ал эми Жами өзүнүн мистицизмди менен орто кылымды астын-үстүн кылып, жаңы заманга даңгыр жол салган кубаттуу күч катары феодалдык дүйнөнүн жалпы тарыхындагы динамикалуу өткөөл доорду - Ренессансты жаратпадыбы экен деп риторикалуу суроо салып, Н.Конрад Алишер Навоинин ренессанстык дүйнөсүндө дал ушул эки башатты – рационализм менен мистицизмди, б.а. акыл-эс аркылуу таанып-билүү идеясын табабыз дейт [4].

Бабур өзүнүн «Бабур-намасында» Жами жөнүндө минтип жазат: Султан Хусейндин мезгили – укмуш бир кызыктуу мезгил. Хорасан, өзгөчө Герат шаары анда илимпоздорго жана эч кимге окшошпогон адамдарга толо эле. Ошондой зоболосу бийик адамдардын бири Маулана Абд ар-Рахман Жами болгон. Анын мезгилинде ачык да, жашырын да илим менен тааныш эч ким болгон эмес. Анын ырлары жалпыга маалым, ошондуктан Маулана Жаминин атак-даңкы мактоого муктаж эмес [5:185]. Султан Хусейн мырзанын акындарынын ичинен бүт баарынын анабашы жана башчысы Маулана Абд ар-Рахман Жами болгон [5:187].

Дагы бир масневи жазган Абд Аллах болгон. Өзү Жамдан болуп, Мулла Жаминин карындашынын уулу болгон. Анын тахаллусу Хатифи. Низаминин «Бештигине» муназара катары масневилерин жазган. Бейттерден турган масневилеринде «Жети чүрөктү» туурап «Жети врай» деп атаган, «Искандар-наманын» негизинде «Тимур-намасын» жазган. Анын масневилеринин ичинен «Лейли менен Мажнун» поэмасы керемет кооздугу жагынан анын атак-даңкына анча коошпосо да бир кыйла белгилүү болгон [5:188].

Е.Э.Бертелнстин айтымында «Навои менен Жаминин байланыштыгы Жаминин өлүмүнө чейин созулган достуктун натыйжасы болуп саналат. Бул достуктун тамыры, албетте, бул эки улуу инсандын мүнөздөрүнүн жеке өзгөчөлүктөрүндө гана эмес – алардын дүйнө таанымынын жалпылыгы, адабияттын максаты менен милдеттерине көз караштарынын толук дал келиши менен бекемделген [10:39]. Х.Г.Кор-Оглынын пикиринче Жами накшбанди агымынын багытын тутунган. Накшбандилер классикалык суфийлик агымдын өкүлдөрүнөн айырмаланып бу дүйнөнүн ырахатынан кечүүнү, өзүнүн дүйнөсү менен жашоону үгүттөбөстөн, өзүнүн жакын адамдарына, бей-бечараларга кызмат кылууну ыйык көрүшкөн [10:65].

Алишер Навои фарсы поэзиясынын көрүнүктүү өкүлдөрү жана алардын чыгармачылыгы жөнүндө

Орток түрк акыны Алишер Навои бүт өмүрүн ирандык Герат, Балх, Нишапур шаарларында өткөргөн. Ал тимуриддер бийликте турган мезгилде гана Самаркандда туруп калган. Самаркандды Шейбанинин көчмөн өзбектери ээлеп алганда Гератта Шейбани ханды айыптаган ырларын жазган. Навоинин эң жакын адамы фарсы тилдүү Жами (1414-1492) болгон. Анын өтө урматтап, пир туткан адамы өзү этникалык түрк, поэзиясын фарсы тилинде жараткан азыркы Азербайжандын территориясында жашаган Гянжалык Низами (1141-1209) саналган. Андан кийин Навои дагы бир этникалык түрк, поэзиясын фарси-дариде жараткан индиялык Эмир Хосров Дехлевини (1253-1325) өтө урматтаган. Навоинин атактуу фарсы акындарынын дээрлик баарынын (Рудаки, Фирдоуси, Унсури, Фаррухи, Минучихри, Гургани, Санаи, Муиззи, Асади Туси, Саади, Анвари, Омар Хайям, Жами ж.б.) чыгармачылыктары менен жакындан тааныш болгондугунан күмөн саноого болбойт. Улуу Низами Гянжевинин «Хамсеси» менен тааныш болбой туруп, Навоинин

«Бештигин» толук үйрөнүп чыгууга жана түшүнүүгө дээрлик мүмкүн эмес. Фирдоусинин «Шах-намасын» өздөштүрбөстөн Низаминин «Хамсесин» да толук андап-туюу кыйынга турмак. Ошондой эле Адиб Ахмад Югнакинин орток түрк тилинде жазылган «Хибат ул-хакаик» («Акыйкат сыйлары») поэмасындагы кээ бир тарыхый жана адабий каармандарды «Шах-наманы» окуп чыккандан соң гана түшүнүүгө болот.

«Махабат-нама» жана «Хосров менен Ширин» поэмаларын кыпчак диалектинде жазган алтын ордолук орток түрк акыны Кутб Хорезми (XIV к.) да Низами Гянджевинин поэзиясын мыкты билген деп ишенимдүү айтууга болот. Анткени, Кутб Хорезми «Хосров менен Ширин» поэмасын, албетте, Низаминин «Бештигиндеги» айтылуу чыгармасына назира катары жазгандыгы күмөн туудурбайт. А балким, Кутб Хорезми индиялык Эмир Хосровдун «Пяндж гянджынан» («Беш кенч») өрнөк алгандыр. Эмир Хосров Дехлеви биринчи болуп «Бештиктин» салтын баштабаганда кеч болсо да кимдир бирөө аны баары бир жасамак да, назира адабий салты улана бермек. Көптөгөн фарсы жана түрк тилдүү акындар «Бештиктеги» поэмаларга кайрылышкан, алардын ондогон түрдүү версиялары бар. Бирок саналуу гана акындар «Хамсенин» негизинде өздөрүнүн версияларын толук бере алышкан. Навоинин маалыматы боюнча алар Эмир Хосров Дехлеви, Ашраф, Жами болгон. Булар аны фарсы тилинде жазышкан. Орто Азиялык чөлкөмдө адабий тилдин ролун аткарып калган орток түрк тилинде «Хамсе» боюнча өзүнүн толук версиясын берген бир гана Алишер Навои экендиги маалым. Мамлекеттик жана аскерий бийликте түрк өкүмдарлары болгон менен XV к. чейин азыркы Иран жана Орто Азия аймагында мамлекеттик жана адабий тилдин кызматын дари жана фарси аткарып келгендиги жашырын эмес. XV к. баштап түрк (чагатай) тили Орто Азия аймагында мамлекеттик да, адабий да тилдин функциясын аткара баштаган. Орто кылымдык түрк поэзиясы жөнүндө сөз кылганда анын фарсы-тажик поэзиясы менен интегративдик мүнөзүн эске алмайынча мүмкүн эмес. Ошол эле учурда иран-тажик жана түрк поэзиясынын байыркы грек, инди жана араб поэзиясы менен тыгыз карым-катышта болуп келгендигин алардын чыгармаларынан улам билебиз. Буга Рудакиндин, Фирдоусинин, Унсуринин, Адиб Ахмад Югнакинин, Низами Гянджевинин, Кутб Хорезминин, Эмир Хосров Дехлевинин, Жаминин, Алишер Навоинин ж.б. эмгектери буга мисал болуп берет. Мындай эбегейсиз зор территорияны камтыган маданий маалыматтык мейкиндиктеги интегративдик байланыштарга Искендер Зулкарнайдан калган селевкиддер, Парфия, Грек-Бактрия мамлекеттеринин доору, андан кийинки араб басып алуулары мезгилинин тийгизген таасири сөзсүз из калтыргандыгы да ырас.

Белгилүү адабият таануучу И.Нахов «Европейский эпос античности и средних веков» топтомунун «Книги на все времена» деген баш сөзүндө

«XI-XII к.к. Францияда жана Испанияда улуттук адабий тилдер калыптана баштаган жана көптөгөн түрдүү көркөм чыгармалар пайда боло баштайт. Алар чиркөөнүн догмалары менен тушалган жана эркин ой жүгүрткөн орто кылымдык адамдын ой-жүгүртүүлөрүн жана сезимдеринин татаал дүйнөсүн чагылдыргандыгын» жазат. Автор андай орто кылымдык баатырдык эпостордун катарына француздардын «Роланд жөнүндөгү ырын» жана испандык «Менин Сидим жөнүндөгү ырын» кошот. Эски француз тилинде жазылган «Роланд жөнүндөгү ыр», болжолу, XI к. аягында жана XII к. баш ченинде жаралган да, 1170-жыл менен белгиленген эң алгачкы оксфорддук колжазма түрүндө жетип келген [6:26]. «Роланд жөнүндөгү ыр» VIII к. тарыхый окуяны сүрөттөгөн эпос болуп саналат, ал жазуу түрүнө чейин оозеки салтында өнүгүп келген.

Ушуга байланыштуу Юсуф Баласагунинин «Кутадгу билиг» дидактакалык поэмасы 1069-ж. жазылган орток түрк адабий тилиндеги эң алгачкы көркөм текст экендигин эске алсак, орто азиялык мейкиндиктеги орток түрк адабий тили европалык улуттук адабий тилдер түптөлгөнгө чейин эле калыптанып калгандыгын тастыктайт. Ал эми Байыркы орус «Игордун кошуну жөнүндөгү сөзү» 1185-жылдагы окуяны сүрөттөп, эчен кылым оозеки формасында өнүгүп отуруп, кийин гана жазма түрүндө пайда болгондугун эскерте кетүү ылайыктуудай. Ошону менен бирге Байыркы протобалгар түрк тексттери (VIII-IX к.к.) жана Орхон-Энесай жазма эстеликтериндеги тексттер (VII-IX к.к.) адабий тилдин деңгээлине жетпеген эң байыркы түрк тилиндеги тарыхый-маданий эстеликтер болуп саналары белгилүү.

Алишер Навои «Фархад менен Ширин» поэмасынын «Жами жөнүндө» деген бөлүмүндө бул улуу фарсы акынына өзүнүн зор баасын берет:

Хосров менен Низами – пилдер, бирок бизге,
Жами келди көлөмү тең жүздөй пилге.

Махабат шарабына сугарылып каныккан,
Жами өзү Зиндепил наамы менен аты чыккан.

Ырыс алды - ынтымак шарабынан даам таткан
Анан дагы Зиндепил-Хазрат делип ардакталган.

Кесесин көмкөрө ичмек көк асмандын,
Кесеси болгон ченде бу дүйнөтаанымдын.

Дене-танин рухуна бүт чөгөргөн бу Жаминин,
Айткының сен анын улуу мухит экендигин.

Жок ал – бүт дүнүйө! Бирок таңданасың,
Бир чекитке бүт дүйнөнү батырганын?

Ал өзү дүйнө эле эмес, чексиз аалам!
Эки дүйнөдө бу Жами аздектелип урматталган.

Кийингени дервиштин жаман чапаны, а бирок
Бу жарыкта мындан өткөн бай инсан жок.

Бүтүн анда акыл-ойдун оргуштаган деңизи,
Бүтүн анда сан-санаксыз акак таштын бермети!

Ар бир айткан сөзү акак бермет,
Кай деңизде ушундай улоо болгон керемет?

Анын сөзүнө да, ишине да таңданасың көптүгүнөн:
Карачы каламын жаралган толкундардын көбүгүнөн!

Деңиз камыш! Мунун эч купуя сыры жок:
Канттын болору бу камышта - күмөн жок,

А бирок дейм камыштын бермет төккөндүгүн,
Мындай кереметке Жами гана жеткендигин!..

Жаминин түбөлүккө кулу мен - Навоимин,
Мага бер кантын дагы, берметин бу Жаминин:

Бул кант менен оозуму ширин кылам,
Бул берметти жүрөгүмдүн толтосуна катам.

Өй, кесегүл, оюнпоз деген сөздү аңдап туйчу!
Биринчисин Жами ичсин - оюнпоздор тузу!

Көк асман айланса да пиялага, аны менен
Жамини даңазалап ичемин да, ырдайм кенен! [7:9].

Алишер Навои «Фархад менен Ширин» поэмасында ошол ыр саптарын жазган каламды көкөлөтүп мактайт, Улуу Низами менен Эмир Хосров Дехлевини пилдерге теңештирет, алар менен сыймыктанат, ошондой эле насаатчысы Жамини да эч унуткарбайт:

Калам! Сен биздин ойдун күлүгүсүң,
Кыйыры жок асмандан да ашып түштүң.

Кыялдагы аргымактын дал өзү! А жок –
Шабдизден да күлүксүң сен бирок.

Жүрүшүндөн чаалыкпайсың, жепжеңил таскагың,
Ат үстүндө чабандестей ушул менин бармагым.

Аңбы-дөңбү – түптүз арыш кересиң,
Аттай учуп, байрак өңдүү желпилдейсиң.

Жок, ат эмессиң, керемет кушсуң ажайып,
Канатсыз сызасың учкан өңдүү канат жайып.

Агатты себелейсиң майдалап тумшугуңан,
Жок, агат да эмес, лаалсың мөндүр жааган!

Акыл-ойдун казынасын алып уччу,
Оо, адамзат ой-кыялынын кушу!

Ошондой ырларында кенчин чачкан,
Тээ Гянжада ыйык сөөгү жаткан.

Ал дүйнөнү жайнаткан бермет менен,
Жылдыздардын көптүгүнө сан жетпеген.

Одоно бут тепсей албайт берметин
Бул улуу гянжалык пенденин.

Адамдардын кулагында оюн курат бул бермет,
Ал сөйкө сындуу чаң болбогон бир керемет:

Кулак менен жүрөк күүсүн аңкытат
Угармандын көңүл кушун балкытат.

Жок! Бул бермет – айтканда кептин чынын –
Деңизди лимилдетет калтырбай жээк кырын.

Качан болсо сузуп алат ким каалаган,
Берметтин түгөнбөс камылгасын камдалган.

Кимди гана салыштырба, айтайын
Низами, эч ким сага теңешпеси дайым дайын!

Айтмакчы, эл ичинде бирөө болгон –
Индиялык жалгыз булбул ырга толгон.

Булбул эмес, Кызыр өзү. Бизге маалым:
Караңгы Индустанда өмүр сүргөн бу аалым.

Анын тили уккулуктуу, жаны бардай,
Түркөйлүктөн атып чыккан жандуу суудай.

А бирок чоң байгеде ал эмес атаандашым,
Анык чыны Низамиден мөөрөй талашарым.

Колго алып бу «Бештикти» ушундай,
Тура аламбы көпкө кармап колумда, ай?

Буга чейин бармактары жик-жигинен ажыраган,
Ким гана даап Низамиге чап салган.

Шер гана шерге жанашат жарашып терең,
Кыйын иш шер менен кармашам деген.

Же ошондой керек беле пил болууга
Оролтууга тумшугун башка пилдин тумшугуна?

Чиркейдин да тумшукчасы бар беле,
А бирок пилге чымын тең эмеси дайын эле.

Алдымдагы турган пилдер: гянжалык пил
Чындыгында – ал алп пил!

Экинчи пил – чоң эмес пил,
Бирок, бу пил - индустандык пил!

Бул экөөн тең дуванда айта жүр,
Бу экөөн тең бооруңа тарта жүр.

Навои, көбүрөөк күчтөнүп кубаттан –
Алардын катарына жанашкын да алга аттан!

Өй, кесегүл, карачы көңүлүмдүн будуң-чаңын –
Дурусу урматына экөөнүн эки чөйчөк куйганың!

Алар үчүн эки чөйчөк бошотсом,

Жами үчүн үчүнчүсүн бошотом! [7:7]

Алишер Навои «Фархад менен Ширин» поэмасынын аягынын ушундай аталыштагы бөлүмүндө өз эне тили болгон түрк тилине таазим этет. Акын түрк тилинин дүйнөлүк маданий-маалыматтык мейкиндикте ээлеген ордуна, аткарган ролуна чоң маани берип, өзүнүн түрк маданий дүйнөсүнө кошкон салымын сыймыктануу менен баса белгилейт.

Аягы

Хосров да, акылман Низами да эмесмин,
Азыркы акындардын анабашы Жами эмесмин,

Бирок да өзүмдү жооткотуп айтсам:
Алардын даңазалуу жолу менен баратам.

Низами өзүнүн багынтуучу акыл-ою менен,
Бердааны, Гянганы жана Румду ээлеген;

А Хосровдун бал тили кудай берген,
Багынтырган Индустанды кебелбеген;

Мейли Жами бүт Иранга ырдасын,
Аравияда литаврдан добул каксын.

Бирок түрк уруулар өлкөлөрдүн дүйнөдөгү
Жалгыз мага багынышты бүт түрктөрү!

Багынтууга дүйнөнү аскер кошун айдабадым,
Бирок ар бир жолу буйрук берип кабарладым.

Кана айтчы: тартуу сый ыр дивандарым
Жеткенби деңгээлине падишахтык дивандын –

Шираздан түркмөндөрдүн талаасына,
Хорасандан кытайлардын дубалына –

Түрк баласы кайда гана болбосун дайым даяр
Түрк тили байрагынын алдында сапка турар...

Бул дастанды кайгы-муңдун, айрылуунун,
Көкүрөк күйүтү да, кумарлуу ашыглыктын.

Жаздым мен эргүү менен күндөп-түндөп,
Жүрөккө жакын өз эне тилимде сүйлөп [7:386].

Алишер Навои «Жети планета» деген төртүнчү поэмасында «Бештиктин» жаратманы Низами Гянжеви менен кийинки Эмир Хосров Дехлевиге өзүнүн өтө зор баасын берет. Дагы бир Ашраф аттуу акын жөнүндө да айтат, бирок берки экөөнүн деңгээлине жеткен эмес деген тыянакка келет.

«Сөздү даңазалоо» деген бөлүмүнөн үзүндү

Бир шийир керемет укмуштардын анабашы,
Бу жарышта алгалады жакындабай атаандашы.

Дүйнөнүн калдыгынан калкына Гянжанын,
Ачып берди жүрөгүнүн кен байлыгын...

Сөзүн эмес канттын өзүн тартуулады каламы,
Сыя ордуна атырынын жыпар жыты аңкыды.

Барак бети асыл ойлор жан жыргатар,
Толгон-токой канты да бар, атыры бар.

Жүрөк үчүн жакшы ширин канты,
Жан сергитет мускустун атыр жыты.

Кыдырып көр бүт Индустан, Кытайды,
А жерлерде көрүшпөгөн аралашма мындайды...

Ырчылардан ким теңелет Низамиге?
Низаминин таң бересин «Бештигине»!

Беш поэма эмес – пенделерге беш байлыкты,
Низами Карундун экинчисин жер жайнатты!

Ким таразалап тартса акак берметти,
Бул бешөөнөн табат жүз миң кенчти,

Мында ар бир бермет - ченемсиз наркы –
Таажынын ажайыбы, бүт өлкөнүн баркы!..

Эч ким аны эрчибеди: Хосров гана
Эрчиди артынан таазим кыла ырларына.

Жок, дурусу Хосровду сыйкырчы деп атаган:
Керемет масневилер кулуна айлантырган

Индустандын бу уулу адамзатты.
«Индус» дебе, туурасы: «шумпай» аты,

Аны көз боочу де акылдан аздырган,
Жок, аныгы кудайдын каары деп атаган!

Каламы жалын болуп бүт дүйнөнү отко салды,
Бейкуттукту жаратты өчүрүп өрттү ырлары.

Өзү - от, ал – ыйык үйү сүйүү отунун,
Жок, эчкимаарек наамы анын!...

Дагы бирөө мыкты жазгыч болгон,
Тунук акыл-ою - үлгү толгон.

Бирок канча ыкма-амал муун-уйкашын таппасын,
Экөө менен тартышуунун таба албаган айласын.

Колунан эмне келсе аны Ашраф жасады,
Андап-туюп өз дараметин актады.

Чыны, ал мыкты атка бап келбестир,
А бирок андан жаманы да табылбастыр [8:13].

Алишер Навои «Искендердин сепили» аттуу поэмасында «Бештигин» бүткөндөгү кубанычын жашырбайт. Акын ар бир поэмасына мүнөздөмө берип да кетет. «Хамсенин» өзүнөн мурунку жаратмандары жөнүндө кеп курат, алардын талантына таазим этет. Аян болуп ага улуу акындардын тобу келип аны менен жылуу маектешишет.

«Дүрбөлөңдү» мен акыры бүтүрдүм,
Дүрбөлөңүн бастым аны менен жүрөгүмдүн.

«Фархадымды» жазып жатып мага,
Аска-зоону туура келди уратууга.

«Межнундун ырларынын» өчкөндө жарыгы,

Көпчүлүктү ал акылдан аздырды.

«Жети» менен жалама зоону ашканымда
Жети катмардын алкоосун уктум алкышыма.

Оттуу тилдей «Румийге» мен туштугуп,
«Чепти» мен астейдилден чыктым куруп.

Дүйнөнүн мыкты билгилери дастаныма
Өзү дешти «Искендердин чеби» наамына.

Дүйнөдө беш шоола чачкан ай чыкты,
Беш түптүз өскөн кипариси өнүп чыкты... [9:383]

Жамиге бардым. Ал гана билген,
Кантип аяктоонун сырын ачып берген.

Бирок мени сар-санаа кыйнап эзди:
Мунумду бүткөнүм ушундай тезби.

Анткени мага чейин акындар саргара жорткон,
«Хамсени» жазууга ондогон жылдар короткон.

Биздин улуу устатыбыз Низаминин жазганын
Карачы! Андан үлгү гана алгының.

Ал сөздөрдүн тирүү үрөнүн өндүрдү,
Керемет тилдин өзөгүн өстүрдү;

Көрпенде адамдар чөйрөсүнөн аша чапты,
Беш казына-кенчтин беш ачкычын таза тапты...

Шахиншах, падышаалар көз кырын салган,
«Хамсесин» отуз жыл отуруп жазган.

Өзү түрк, Хосров - индий наамы
Жайнаган сөз аскерине дүйнө багынды.

Бирок чебин алып, көп күч сарптаган,
Байыркы уламышты кыскартканды жактаган.

Калппы-чынбы угушумча менин

Кырк жыл отурган үстүндө «Хамсесинин»... [9:384]

Навои «Бештигин» жазып бүткөндөн соң эмне болгондугун төмөнкүчө баян этет:

Мага улук хандар сындуу мырза келип,
Салам айтты кичи пейил ийилип:

«Пайгамбар, ыйык шайык сындуулар
Чакырышат өзүнө! Жакындап бар!»

Айтканындай артынан калбай бастым,
Сурадым: «Ким булар?» - жообун алдым:

«Аларды бакыттын башаты де! Бүт баары –
Өлбөс-өчпөс масневилер жаратманы.

Бүт баары – жаратмандары «Хамсенин»–
Укмуш бир кермет сулуулук кенчинин.

Кошолу дейт сени өздөрүнүн жамаатына,
Ошон үчүн келишиптир сенин жаныңа.

Оо, пендем! Атым Хасан. Мени элден
«Делийлик» деп аташат илгертеден».

Жообун угуп, кубатым кете азайып,
Жүрөгүм тынбай уруп, күчтөн тайып,

Бирок бат өзүмө кайра келдим,
Канат бүтүп улуктарга учуп жеттим.

Мында Хасан тааныштырды алардын атын атай,
Укмуш бир сонун түбөлүк жаздай.

Айтты анан: «Улуулугу падишахтай,
Топ баштаган үчөөнү карачы ай!

Биринчиси ошол, тилек-ою таза,
Келбети керемет бу карыя.

Сен турасың Улук Ыйык алдында –

Өзүндүн шейхиндин маңдайында!

Оң жагында – сөз лашкерлери саркери,
Эмир Хосров – багынтырган көп элдерди.

Сол жагында карыя – сенин рухий пириң,
Бул инсан сени ушул тойго келсин деген...

Көрдүңбү алыстагы бейишти бир ажайып?
Бар да, кулдук ур төбөң менен жер сайып!

Булар – улуу инсандар! Муну унутпагын,
Алардын алдында улук сөзүн айтпагын!»

Кеңешин угуп муюп, жөнөдүм мен аларга,
Жердеги перилерге, өзүмдөн улуу муундарга.

Мени көрүп жүз кары алыстан,
Туруп келишти килеминен отурушкан;

Турушту да, мени карай басышты,
Жер менен басканы билинбей каалгышты.

Ким менен учурашуумду билдим деги:
Тааныныдым алдымдагы Фирдоуси, Саадини.

Кайыптай Санаи да, Унсури да,
Укмуштай Хакани да, Анвари да.

Булардын баарын кенен шашпай айтсам,
Баянымдын аягына чыкпай калам.

Баяндап берүүгө менин эч алым жок,
Алардын арасында болуп калдым бирок.

Мында бизге үч кылымдын Күнү жакындады –
Шейх Низами да, Хосров анын жанындагы,

Билими чексиз мухит - устатым менин.
Баары басты жарык чачкан жол менен.

Алдында шейх өзү, чачкан жарык;
Жөнөдүм артынан мен бир байкуш карып...

Жетелеген колдору Хосров менен Жаминин,
Маңдайына апкелишти өзүнө Низаминин.

Алишер Навои андан ары төмөнкүчө сүрөттөйт: Кайгы-муңдун кулун корголошуп эки жактан, эки дүйнө (Хосров менен Жами) мени эки колдон алышты. Оозумдан келмем түшүп, жоготуп өзүмдү, эки дүйнөнү сезип бу колдордун табынан айта албаймын сөзүмдү!... Шейх алдындагы алтын кумга жыгылып, ыйык буттар таманына бүк түштүм [9:390]._Өзү отуруп мени да отур деди, а мен кайра дагы жерге бүк түштүм. Бирок шейх жылмайа тиктеп, менин ахвалымды сурады. Жооп ордуна жерге кайра бүк түштүм деп кайра-кайра кайталайт.

Адабияттар:

1. Джами. Саламан и Абсалң. Душанбе, «Ирфон», 1967.
2. А.Салдадзе. Ибн Сина (Авиценна): Страницы великой жизни. Ташкент, 1985.
3. Тенишев Э. Древнекыргызский язык. Бишкек, 1997.
4. Конрад Н. Алишер Навои. М., Календарң, 1991.
5. Бабур. Бабур-наме. Ташкент, 1992.
6. Европейский эпос античности и средних веков. Москва, «Детская литература», 1984.
7. Алишер Навои. Фархад и Ширин. Т.IV. Ташкент, 1968.
8. Алишер Навои. Семң планет. Т.VI. Ташкент, 1968.
9. Алишер Навои. Стена Искандара. Т.VI. Ташкент, 1968.
10. Х.Г.Кор-Оглы. Узбекская литература. М., 1968.
11. Эшиев А.М. Орто түрк доорундагы педагогикалык ойлор. Б., 2006.

Эмне үчүн орток түрк поэзиясы деп аталат? Эмне үчүн Иран, Хорасан жана Мавераннахр чөлкөмүндөгү фарсы-тажик тилдүү акындардын баарын ирандыктар да, тажиктер да өздөрүнүн жарандары катары карашат? Эмне үчүн Кет Буканы, Асан Кайгыны кыргыздар да, казактар да бирдей өз акындары катары эсептешет? Же болбосо бир гана «Алпамыш» дастанынын казак, өзбек, башкыр, алтай элдеринде түрдүү варианттарында кездешүүсүн кантип түшүндүрүүгө болор эле?

Махмуд Кашгаринин түрк тилдүү уруулар өздөрүн түрк деп аташат дегенине кунт коюу менен көңүл буруу керектир. Аалымдын өзү санап өткөн урууларды тек гана «уруу» деп, булардын бүт баары «түрк» деген бир элди түзүшөт дегени маселени чечип койот окшойт. Ооба, тек гана бир уруу. Маселен, кыргыздар да, кыпчактар да, огуздар да уруу катары түрк элин түзүшкөн, же түрк элиндеги уруулардан болушкан. Махмуд Кашгари «өзүнүн ата теги (асл) боюнча түрктөр жыйырма уруудан турат» деп уруу дейт, эл деген эмес. Ал боюнча бир гана түрк деген эл болгон. Ал эми «алардын ар бир уруусунун Алладан башка эч кимге беймаалым сандагы уруктары бар» болгон. Кептин баары мына ушерде турат. Мына ошондуктан Махмуд Кашгари менен Юсуф Баласагуни да, Адиб Акмат Югнаки менен Кожоакмат Ясави да, Токтогул ырчы менен Толубай сынчы да, Асан Кайгы менен Алишер Навои да бир гана түрк эли, түрк тили деген этникалык түшүнүктү атап келишкендиги бекеринен эместир. Булардын бүт баары түрк деген бир гана элге таандык экендигин тили чыккандан баштап эле билишкен, миңдеген жылдан бери дал ушинтип эле келишкен. Өздөрүн Түрк атанын балдарыбыз деп сезишкен. Башкача болушу мүмкүн деген ой аң-сезимде болбогон. Мына ошон үчүн да Асан Кайгыны биз (кыргыздар) да, казактар да, ногойлор да биздики деп келебиз. Мына ошон үчүн Махмуд Кашгари менен Юсуф Баласагунини биз менен кошо уйгурлар (бул акындар бир кезде ошол Тарим бассейнинде туруп калгандыгы үчүн гана эмес) да, өзбектер да биздики деп келишет. Ушундай эле логика менен ал-Фарабинин казактар менен тең катарда бардык түрк тилдүү элдер биздин кулун дей алмак. Убагында Самарканд менен Бухарада, Ташкен менен Анжиянда туруп калгандыгы үчүн Лутфи менен Алишер Навоини, Мухаммед Салих менен Бабурду өзбек туугандар биздин акындар деп келгендей эле Ош менен Өзгөндө, Иран менен Авганда, Алтын Ордо менен Ак Ордодо жашап келгендиги үчүн гана эмес, өзүлөрүн бир гана түрк элине тиешелүү экендигине дайым басым жасап келишкендигине таянуу менен аларды орток түрк акындары деп айтууга толук акылуубуз. Кыргызстандын территориясынан бул акындардын фарсыча да, түрк тилиндеги да ырларынын табылышы муну тастыктайт. Ушундай эле тыянак менен Улугбек менен Али Кушчу Самаркандини да орток түрк илимпоздорунун сабына кошо алабыз.

IX к.жашап өткөн айтылуу Жайсаң ырчы Энесайда эмес, ушул Хорасан менен Мавераннахр чөлкөмүндө эле жашап өткөн. Батыш жана

Чыгыш Түрк каганаттыгын түзгөн нушибийлерден же дуулаттардан, а балким түргөштөрдөн (Л.Н.Гумилев да, В.В.Бартольд да, А.Салдадзе да түргөштөрдү он ок урууларынын курамына кошушат) чыккан кыргыз урууларынын биринин өкүлү болушу мүмкүн. Жайсаң ырчы түрк (кыргыз) эли жайлаган жайлоодон шаар жергесине (маселен, Самаркандга, Хожентке же Өзгөнгө, Барсканга) такыр түшкөн эмес, соода-сатык, илим-билимдин борборлорунан алыс болгон деп ойлоого эч болбос эле. Эмне үчүн Асан Кайгы эли, уруусу үчүн Сибир, Алтын Ордо, Мавераннахр, Ак Ордо жана Чыгыш Түркстанды кыдырып малга жайлуу жайыт, адам жашаганга ыңгайлуу жер издеп жүрөт? Аны «ордуңан козголбо, «таш түшкөн жеринде оор», «бөтөн жердин султаны болгончо, өз жериндин ултаны бол», же «сен ата-бабаң өскөн жер ушул эле Көл кылаасы, же Казак талаасы, Фергана өрөөнү же Алтайың» деп эч ким токтотпоптур. Аны токтотууга мыйзам да, морал да болбогон көрүнөт. Көчмөндөрдүн жашоо образы ошол көчмөндүккө гана таянган шекилдүү. Көчүү жалаң гана талаа-түз, тоо-таш аркылуу өткөн деп бир жактуу ойлоого да болбойт. Маселен, Токтогул ырчы айтылуу Жаныбек хан менен Амир Темирден көз жазгырынып жүргөндө, же Асан Кайгы ошол айтылуу жер кезүүсүндө Самарканд же Ташкенге, Ходжент менен Өзгөнгө, Хотан менен Баласагунга тийе кеткен эмес, аерде бул ырчылардын толгон-токой санаалаштары, күйөрмандары жана угармандары болгон эмес деп ким кепил боло алат? Калың элге чоң оюн да куруп берип жүрүшкөндүр. Бийлик эгелери баш болгон көптөгөн тектүү-бектүү даражалардын далай кабыл алуусунда да болуп келишкендир. Аларман-сатармандарга шыкалган ызы-чуулуу базарларына кирип соода да кылгандыр, мал-салын сатып пулдагандыр. Акчадан башка сооданын тили кээде түркчө жүрсө, кээде фарсиде кеткендир. Мына ошондон улам да Токтогул ырчы да, Асан Кайгы да түрк тилинен башка тилди билбеген деп ойлоого такыр мүмкүн эмес эле. Ошол XIV-XV к.к. Алтын Ордо менен Мавераннахрда да, Иран менен Хорасанда да мамлекеттер аралык да, ички расмий тил да фарси-дари болуп келгендиги маалым. Ошондуктан бул эки ырчы өз доорунун алдыңкы инсандары, даанышмандары жана ордо кеңешчилери катары *илим-билимден* артта калбаган болуусу толук мүмкүн. Зарылдыгына жараша фарсыны, мусулман инсаны катары арабча менен да кайсы бир деңгээлде тааныш болушкан деп ойлоого болот. Ошого жараша фарсы же түрк, а балким араб жазма поэзиясы менен байланыштыгы болгон деп айтууга болмок.

Казак жеринен чыккан айтылуу ал-Фараби илим-билимдин артынан Иран менен Мавераннахрды таштап Араб өлкөлөрүн көздөй сапар тартканы маалым. Аны «жок, сен ал жакка барба, бөтөн эл-жерде сага эмне бар. Тирилинди ушерде (маселен, Мавераннахрда) эле өткөрсөңчү» деп эч ким деле айтпаган болуу керек. Анткени, ошол кезде перс-түрк чөлкөмүндөгү орток маданий маалыматтык мейкиндикке

кошумча ислам дини дагы жагымдуу жагдай түзүп, эми араб-перс-түрк маданий-маалыматтык мейкиндиги түзүлүп калган көрүнөт. Бул мейкиндикти эффективдүү пайдалануу үчүн пассионарга ушул үч тилди билүүсү жана мусулман динин тутунуусу негизги шарт болгон.

Бүгүнкү күнгө чейин калк арасында аңыз кеп катары айтылып келе жаткан В.Соловьевдун «Кожо Насирдин» жана элдик анекдотторго айланган «Апендинин жоруктарынын» башкы адабий каарманы саналган Насирдин Апенди же Кожо Насирдин XII к. жашап өткөн тарыхый инсан экендигин билебизби? Түрдүү кырдаалдарга карай бирде Бухарада болсо, бирде Багдадга карай сызып кетет, бирде Самаркандда жүрсө, бир карасаң Дамаскиде жүргөн болот. Мына ушул этникалык түрк Кожо Насирдин эне тилинен башка фарси менен арабчаны да мыкты билген. Буларга экинчи фарси-дарини эч ким жанына бекем отургузуп алып үйрөтпөгөн болуу керек, аны ошол эки эл аралаш жашаган чөйрөдө эле үйрөнүп алган. Азыркы баткендиктер менен лейлектиктер тажик тилин, ош менен жалалабаттыктар өзбек тилин, таластыктар казак тилин билгендей эле. Зээндүү инсандар зарылдыгына карай биз азыр орус же англис тилин өздөштүрүп алгандай эле араб тилин үйрөнүп алашкан. Ошондуктан момун мусулман пендеси, арабчаны суудай билген Кожо Насирдиндин Багдадда, же Дамаскда кантип жүргөнүн элестетүү кыйын эмес.

Эмне үчүн Хорасан менен Мавераннахр, Кичи Азия менен Түндүк Кавказга чейин бийлиги орногон түрк тилдүү шахиншах менен кагандар, хан менен эмирлер, султан менен илектердин ордолорундагы канцелярдык иш кагаздары, расмий кабыл алууларындагы пикир алмашуулар, дипломатиялык документтер фарси-дариде жүргүзүлгөн? Ушундай чоң территорияга ээлик кылгын селжуктар да, газневиддер да, караханиддер да – баары түрк урууларынын өкүлдөрүнөн болушкан. Маселе түрк тилинин расмий же адабий тилдин функциясын аткара электигинде эле эмес көрүнөт. Болбосо ошол акыркы саманид Мунтасир Саманинин каза табышынан баштап (1005) тээ XVI к. чейинки беш кылымдык мезгил ичи түрк тилин бир эмес миң жолу расмий тилге айландырса болмок. Кеп өкүмдарлардын улуттук аң-сезиминин өнүкпөгөндүгүнөн же билиминин жетишпегендигинен, дегеле улуттук тилдин өнүгүүсүнө кызыкдар болбогондугунан да эмес окшойт. Кеп түрк тилинин расмий жана адабий тилдин кызматын аткаруу деңгээлине жете электигинде да болбогон. Анткени, VII к. эле Батыш Түрк каганатынан Византияга элчилер аркылуу түрк тилиндеги расмий каттар жөнөтүлгөн фактылар түрк тилинин эл аралык карым-катнаштагы аткарган расмий ролун күбөлөндүргөн. XI к. баш ченинде эле Руми, Юсуф Баласагуни поэзияларын түрк тилдеринде жаратып калган. Минучихрдин айтымында Фирдоуси бүт тилдердин абжады катары түрк тилинде жазып да, ырдап да жүрчү экен. Махмуд Кашгаринин маалыматына караганда а кезде түрк тилинде сүйлөбөгөн бир да соғдалык болбогон. «Кутадгу биликти»,

«Коркут Ата» же «Огуз-наманы» окуган ар бир эле түрк тилдүү өкүмдар намысына келип эми өз эне тилибизде жазуу иштерин жүргүзөлү, адабий тилдеги жазмабыз да, жаза билген кадрлар да жетиштүү экен, же ушул ишти эми колго алалы деп увазирине табыштаса деле болмок экен. Же «ушуну тек эле койгулачы» деп мойну жар бербеген деп ойлоого болбос эле. Кара деңизден Кытайга чейин бийлик кылган, эч кимдин көзүн карабаган өкүмдарлардын буга барууга саясий да, административдик да, моралдык да укуктары жетиштүү болгон. Бирок кеп башкада окшойт.

Орто кылымдык Хорасан менен Мавераннахрдын бир феномени – бир гана ислам динин тутунгандыгы (б.а. жарандардын уруусуна карабай исламга лоялдуулугу), улуттук мамлекеттердин болбогондугу (бийлик башына түрдүү уруулардын өкүлдөрү алмашып келе беришкен. Маселен, саманиддердин аскер башчылары негизинен түрктөр болгон, селжуктардын көрүнүктүү саркерлери күрттөрдөн турган, газневиддердин канцеляриясын иран-тажик тилдүү адистер башкарган), чек аралардын ачыктыгы (тынччылык күндөрү жарандардын ушунчалык чоң территорияда конуп-көчүүсү, дервиштик, илим-билим менен адабий чөйрөнүн адамдарынын расмий кагаздарсыз эле ээн-эркин жүрүүсү), бажы постторунун негизинен соода кербендери менен алектенгендиги, расмий жана адабий тил катары фарси-дариге көнүп алышкандыгы, илимдин тили бир гана араб тили эсептелингендиги, ал эми түрк тили согуштук-саясий тилдин функциясын аткаргандыгы болгон. Ар бир эл, уруу өз элинин байыркы тарыхын, уламыштарын, рухий дүйнөсүн, каада-салттарын, оозеки чыгармачылыгын, дастандарын билишкен, урматтап сыймыктанышкан жана урпактарына өткөрүп келишкен, акындар поэзиясы менен ырчылар чыгармачылыгын кош колдоп кубатташкан, өзүлөрүнүн этникалык аң-сезимин жоготушкан эмес, ислам динине лоялдуулук, улуттар (этностор) аралык жана тилдик толеранттуулук өкүм сүргөн. Иран-тажик калкы түрк тилинде, түрк уруулары фарси-дариде эркин сүйлөй билишкен. Карахандык, селжук, же газневиддик түрк өкүмдарлары фарсидеги же арабчадагы касыйдаларды, одаларды же дастандарды угуп ырахаттанышкан. Мына ошондуктан да түрк тилин расмий тилге өткөрүү жөнүндөгү *ой* региондогу түрк өкүмдарларынын оюна да келбеген көрүнөт. Ушундай тенденция аздыр-көптүр өзгөрүүлөрү, оош-кыйыштары менен гераттык улуу инсан Низамеддин Алишер Навоиге чейин жүрүп отурган. Мына ушул орток түрк атуулу түрк тилиндеги атактуу поэзиясы аркылуу түрк тилин мурун болуп көрбөгөндөй бийиктикке оболотту. Эчен кылымдар ичи этникалык түрк өкүмдарлары менен бийлик эгелеринин эс-жадына келбеген маселени бир гана инсан (Навои) чечип койду. Ушуга байланыштуу Э.Б.Тайлордун «акын же философ өз кылымын же өлкөсүн бир эс-акылы менен агартат. Бирок эс-акылдын мындай жогорку жөндөмдүүлүктөрү сейрек көрүнүш

жана жол-жосунга түк баш ийбейт» (Э.Б.Тайлор. Первобытная кулнтура. М., Политиздат, 1989. с.41) деп айтканы орундуу.

Ушул эки элден көптөгөн таланттар чыккан. Алар поэзиясында адам, гумандуулук, адеп-ыйман темаларын козгоп келишкен. Бүгүнкү күнгө чейин сакталып калган поэмалар, ырлар жана үзүндүлөр кандай гана доордо болбосун адамзат темасы дайыма актуалдуу болуп келгендигин айгинелейт. Жүздөгөн жылдар илгерки адамзатынын максат-мүдөөлөрү, ой-тилектери жана санат-насааттары бүгүнкү күндө да адамды гумандуулукка жана изгиликке тарбиялоодогу ролу зор экендиги талашсыз.

Фарсы жана түрк поэзиясынын көрүнүктүү өкүлдөрүнүн чыгармаларын орус тилине ар кайсы мезгилде төмөнкүлөр которушкан:

XI-XII к.к. иран-тажик поэзиясын (Рудаки, Дакики, Фирдоуси, Асади Туси, Унсури, Фаррухи, Минучихри, Гургани, Насир Хосров ж.б.) Е.Э.Бертелнс изилдөөгө алуу менен бирге орус тилине которуп келген. Рудакинин поэзиясын С.Липкин, В.Левик, Т.Стрешнева, И.Селцвинский, В.Державин; Ибн Синанын поэзиясын тажик жана араб тилдериненен Я.Козловский; Насир Хосровдун поэзиясын И.Селцвинский, И.Гурова, А.Адалис, К.Липискероv, В.Державин; Омар Хайямдын поэзиясын О.Румер, И.Селцвинский, И.Тхоржевский, Г.Плисецкий, Л.Некора, В.Державин, Ц.Бану, Д.Седых; Саадинин поэзиясын В.Державин, К.Липискероv; Руминин поэзиясын В.Державин, И.Селцвинский, Д.Самойлов, В.Звягинцева; Камол Худжандинин поэзиясын И.Селцвинский, А.Адалис, В.Звягинцева, В.Потапова, Я.Козловский, М.Синелцникова; Хафиздин поэзиясын А.Фет, В.Звягинцева, А.Кочетков, К.Липискероv, И.Селцвинский, Т.Спендиарова, Е.Дунаевская, В.Державин; Жаминин поэзиясын А.Адалис, В.Звягинцева, Т.Стрешнева, Н.Гребнева, В.Державин, С.Северцева, Ю.Нейман, Д.Седых; Низами Гянжевинин «Лейли менен Мажнунун» Т.Стрешнева; Алишер Нвоинин «Фархад менен Ширинин» Л.Пенцковский, «Искендердин чебин» В.Державин, «Лейли менен Мажнунун» С.Липкин; Бабурдун поэзиясын Л.М.Пенковцский, Р.Д.Моран, Н.И.Гребнев, Д.Лукашевич.

Эмгектин автору тарабынан иран-тажик жана орток түрк поэзиясынын өкүлдөрүнүн (мисалы, Навоинин) чыгармаларын орус тилинен кыргызчалатуу аракети жасалды. Автор монография боюнча илимий, илимий-педагогикалык чөйрөнүн жана окурмандардын сын пикирлерин, каалоо-сунуштарын урматтоо менен эске аларын билдирет. Биздин электрондук дарегибиз: asylbek2005@mail.ru

Сөздүк

Аджем – арабдар ирандыктарды (кээде түрктөрдү да) ушинтип аташкан.
Азат – ирандык эркин орто катмар.
Ахура Мазда – зороастрдык түшүнүктөгү жердеги жакшылыктын башаты.
Ахриман – зороастрдык түшүнүктөгү жердеги жамандыктын башаты.
Барбад – VI-VII к.к. атактуу обончу жана ырчы («барбад бол»)
Бахрам, Миррих – Марс планетасы.
Бейт – өз алдынча маанини туюнткан эки сап ыр.
Газел (казал) – махабат мазмунундагы лирикалык ырлар.
Диван – 1) шах сарайындагы кеңеш, канцелярия; 2) лирикалык чыгармалардын өзгөчө салттык тартипте жайгашкан жыйнагы.
Дихкан – ирандык жер иштетүүчү феодалдык катмар.
Жемшид – Байыркы ирандык уламыштагы падишах.
Жейхун – Аму-Дарыя.
Зухра, Нахид – Чолпон жылдыз.
Искендер – Александр Македонский.
Касыйда – панегирик же дидактикалык мазмундагы чыгыш одасы (поэма).
Кейван – Сатурн планетасы.
Кесар (кайсар) – Румдун өкүмдары.
Кытай хаканы – түндүк батыш Кытайдын өкүмдары.
Кулах – кыпчактардын улуттук баш кийими.
Мани – манихей динин негиздөөчү (244-ж.ө.)
Масневи – бейттерден турган ыр формасы.
Муштари – Юпитер планетасы.
Рубаи – «төртлүк», төрт ыр саптарынан турган ыр формасы.
Рум – Батыш, Кичи Азия жана Византия.
Сейхун – Сыр-Дарыя.
Сухейл – жакшылыктын жылдызы саналган Каноус жылдызы.
Тахаллус, нисба – орто кылымдык чыгыш поэзиясына мүнөздүү атайын адабий ысым.
Утарид – Меркурий планетасы.
«Хамсе» («Бештик») - Низами Гянжевинин беш поэмадан турган жыйнагы.
Хосров Парвиз – б.з. 590-628-ж.ж. сасанид шахы.
Хотан – Чыгыш Түркстан.
Човган – ат үстүндө таяк менен ойнолуучу топ оюну.
Шебдиз – Низами Гянжевинин «Хосров менен Ширин» поэмасындагы сасанид Хосровдун айтылуу мингич аты.

Орто кылымдык орток түрк жана иран-тажик акындары (ырчылары) жөнүндө маалымат

Жайсаң ырчы (IX к.) – орток түрк (кыргыз) ырчысы
Рудаки (857-941)– тажик-иран акыны
Ал-Фараби (870-950) – орток түрк (казак) аалымы, акын
Фирдоуси (932/41-1020/26) – иран-тажик акыны
Дакики (X-XI к.к.) – иран-тажик акыны
Ибн Сина (980-1037) – тажик-иран илимпозу, акын
Беруни (973-1046) – иран-тажик илимпозу
Коркуд Ата (X-XI к.) – орток түрк ырчысы, ойчул
Асади Туси (X-XI к.к.) – иран-тажик акыны
Унсури (970-1040) – иран-тажик акыны
Фаррухи (X к. экинчи жарымы - 1038) – иран-тажик акыны
Минучихри (1000-1041) – иран-тажик акыны
Насир Хосров Абу Муин (1004-1072) - иран-тажик акыны
Юсуф Баласагуни (1018-1090-ж.ж.) – орток түрк (кыргыз) акыны
Фахр ад-Дин Гургани (XI к.) – иран-тажик акыны
Махмуд Кашгари-Барскани (1029-30-ж.ж.-1127-28-ж.ж.) – орток түрк (кыргыз) аалымы, акын
Сузани Самарканди (XI-XII к.) – тажик-иран акыны
Омар Хайям Гиясаддин (1040-1123) – тажик-иран илимпозу, акын
Санай (1081-1141) – тажик-иран акыны
Али Шатранжи (XII к.) – этникалык түрк, тажик-иран акыны
Ахмад Ясави (1105-1166) – орток түрк суфий акыны
Сулайман Бакыргани (1186-ж.ө.) – орток түрк суфий акыны
Адиб Ахмад Югнаки (XII к.) – орток түрк акыны
Низами Гянжеви (1141-1209) – фарсы, орток түрк акыны
Кет Бука Найманлы (XII-XIII к.к.) – орток түрк (кыргыз) ырчысы
Муслихаддин Абу Мухаммед Абдаллах Саади (1203-1292) - иран-тажик акыны
Жалал ад-Дин Руми (1207-1273) - иран-тажик илимпозу, акын
Эмир Хосров Дехлеви (1253-1325) – этникалык түрк, инди акыны
Кутб Хорезми (XIV к.) – орток түрк акыны
Токтогул ырчы (XIV к.) – орток түрк (кыргыз) ырчысы
Толубай сынчы (XIV к.) – орток түрк (кыргыз) ырчысы
Шамседдин Мохаммед Хафиз (1325-1390) – иран-тажик акыны
Камол Худжанди (1400-ж.ө.) – тажик-иран акыны
Лутфи (1366-1465) – орток түрк акыны
Улугбек (1394-1451) – орток түрк илимпозу
Али Кушчу Самарканди (1403-1474) – орток түрк (кыргыз) илимпозу
Абдуррахман Жами (1414-1492) – иран-тажик акыны
Асан Кайгы (XV к.) – орток түрк (кыргыз) ырчысы
Казтуган (XV к.) – орток түрк (казак) ырчысы
Алишер Навои (1441-1501) – орток түрк акыны
Мухаммед Салих (1455-1535) – орток түрк акыны, жазуучу
Шалкииз Тиленшиулы (1465-1560) – орток түрк (казак) ырчысы
Доспамбет ырчы (1490-1523) – орток түрк (казак) ырчысы
Бабур (1493-1530) – орток түрк акыны, жазуучу

Мазмуну

Кириш сөз -----	3
Байыркы иран-тажик жана түрк элдеринин өз ара карым-катнашынын тенденциясы-----	8
Иран-тажик жана орток түрк адабиятынын өнүгүүсүндө исламга чейинки рухий дүйнөнүн орду-----	20
Орто кылымдык иран-тажик жана орток түрк поэзиясынын өнүгүү тенденциясы-----	24
Орто кылымдык иран-тажик жана орток түрк илим-билиминин жана поэзиясынын Чыгыш жана Батыш маданий-маалыматтык дүйнөсүндөгү интегративдик орду-----	31
IX-XI к.к. иран-тажик поэзиясындагы гумандуулук идеялар	
Рудакиндин чыгармачылыгы-----	42
Дакикиндин чыгармачылыгы-----	58
Фирдоусинин чыгармачылыгы-----	62
Асади Тусинин чыгармачылыгы-----	83
X-XI к. иран-тажик поэзиясынын көрүнүктүү өкүлдөрүнүн поэзиясындагы гумандуулук идеялар	
Унсуринин чыгармачылыгы-----	89
Фаррухинин чыгармачылыгы-----	92
Минучихринин чыгармачылыгы-----	96
Гурганиндин чыгармачылыгы-----	101
Насир Хосровдун чыгармачылыгы-----	106
Омар Хайямдын чыгармачылыгы-----	109
XI-XII к.к. иран-тажик поэзиясындагы гумандуулук идеялар	
Санаинин чыгармачылыгы-----	116
Сузани Самаркандинин чыгармачылыгы-----	121
Белгилүү иран-тажик акындарынын поэзиясындагы гумандуулук идеялар-----	124
Низами Гянжевинин поэзиясындагы гумандуулук идеялар-----	137
Абдурахман Жаминин поэзиясындагы гумандуулук идеялар-----	160
Алишер Навои фарсы поэзиясынын көрүнүктүү өкүлдөрү жана алардын чыгармачылыгы жөнүндө-----	187
Тыянак сөз -----	200
Сөздүк-----	206
Орто кылымдык орток түрк жана иран-тажик акындары (ырчылары) жөнүндө маалымат-----	207
Мазмуну-----	208

Эшиев Асылбек Мирзатилаевич

1957-ж., Жалалабат облусу, Ноокен районунда туулган.

1985-ж. Ош мамлекеттик педагогикалык институтунун филология факультетин бүтүргөн.

1979-ж. Баткен району, Чек орто мектебинин мугалими.

1979-1981 ж.ж. Советтик Армиянын катарында кызмат өтөгөн.

1982-1987-ж.ж. Ноокен районунун №9 Ленинград, №24 Кызыл-Кыя орто мектептеринин мугалими.

1987-1991-ж.ж. Майлуу-Сай шаарындагы №7 орто мектебинин мугалими.

1991-1996-ж.ж. Кыргыз билим берүү институтунун аспиранты, ага илимий кызматкери.

1996-1998-ж.ж. Нарын мамлекеттик университетинин тилдер кафедрасынын башчысы, доценти. Кыргыз мамлекеттик улуттук университетинин мамлекеттик кызматты жана саясий илимдерди стратегиялык изилдөө Борборунун Нарындагы филиалынын директору.

1998-2001-ж.ж. Кыргызстан Эл аралык университетинин Жалалабаттагы филиалынын директорунун окуу-илимий иштер боюнча орун басары, социалдык-гуманитардык илимдер кафедрасынын башчысы.

2001-2003-ж.ж. Жалалабат мамлекеттик университетинин окутуучулардын квалификациясын көтөрүү факультетинин деканы, регионтаануу кафедрасынын башчысы.

2003-2008-ж.ж. Баткен мамлекеттик университетинин дүйнөлүк тилдер жана түркология факультетинин деканы, доценти.

2009-ж. Жалалабат мамлекеттик университетинин доценти.

Педагогика илимдеринин кандидаты (1996), доцент (2007)

Кыргыз Республикасынын билим берүүсүнүн отличниги (1996)

КР Билим берүү, илим жана маданият министрлигинин Ардак грамотасы (1997)

Илимий изилдөөсүнүн негизги багыттары: 1.Орто кылымдагы кыргыз жана орток түрк поэзиясы. 2. Батыштагы байыркы гунн-түрктөр маселеси.
